

**T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
ARKEOLOJİ BİLİM DALI**

**NİKAİA VE HİTERLANDINDA HELLENİSTİK VE
ROMA DÖNEMİ KÜLTLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mine ÖZKILINÇ

BURSA – 2019

**T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
ARKEOLOJİ BİLİM DALI**

**NİKAİA VE HİTERLANDINDA HELLENİSTİK VE ROMA
DÖNEMİ KÜLTÜLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mine ÖZKILINÇ

**Danışman
Prof. Dr. Mustafa ŞAHİN**

BURSA – 2019

TEZ ONAY SAYFASI

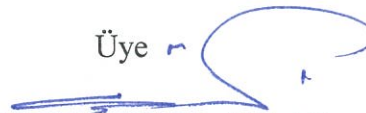
T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Arkeoloji Anabilim Dalı, Arkeoloji Bilim Dalı'nda 701547013 numaralı Mine ÖZKILINÇ'ın hazırladığı "Nikaia ve Hinterlandında Hellenistik ve Roma Dönemi Kültleri" konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 02.10.2019 günü 10:00 - 11:00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

Üye
(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Prof. Dr. Mustafa ŞAHİN
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. İ. Hakan MERT
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Gürcan POLAT
Ege Üniversitesi

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

İNTİHAL RAPORU
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 02/09/2019

Tez Başlığı / Konusu: Nikaia ve Hinterlandında Hellenistik ve Roma Dönemi Kültürleri

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 223 sayfalık kısmına ilişkin, 02/09/2019 tarihinde şahsım tarafından *Turnitin* adlı intihal tespit programından (*Turnitin*)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 11 'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Mine Özkılınç
Öğrenci No: 701547013
Anabilim Dalı: Arkeoloji
Programı: Arkeoloji
Statüsü: ☒ Y.Lisans ☐ Doktora

Danışman
Prof. Dr. Mustafa ŞAHİN

Yemin Metni

Yüksek Lisans olarak sunduğum “Nikaia ve Hinterlandında Hellenistik ve Roma Kültleri” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarının kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

Mine Özkılınç

02.09.2019

Adı Soyadı: Mine Özkılınç

Öğrenci No: 701547013

Anabilim Dalı: Arkeoloji

Programı: Arkeoloji

Statüsü: Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Mine ÖZKILINÇ

Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi

Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü

Anabilim Dalı : Arkeoloji

Bilim Dalı : Arkeoloji

Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi

Sayfa Sayısı : xi + 213

Mezuniyet Tarihi : / / 20.....

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Mustafa ŞAHİN

NİKAİA VE HİTERLANDINDA HELLENİSTİK VE ROMA DÖNEMİ KÜLTÜLERİ

Nikaia'nın Hellenistik ve Roma kültürleri hakkında şimdiye kadar kapsamlı bir çalışma yapılmadığından dolayı, tanrı/tanrıçalar, İmparator kültürleri ve 'Doğal kült alanları', yüksek lisans tezi kapsamında araştırılmıştır. Nikaia ve egemenlik sahasında bulunan betimli ve yazıtlı adak stelleri, heykeller ile sikkeler incelenmiştir. Sonuç olarak ise, bölgede inanılmış olan tanrı ve tanrıçalar tespit edilmiş, ne tür bir İmparator kültürünün mevcut olduğuna ve bölge halkının bu tanrılara neden inandıklarına dair açıklık getirilmiştir.

Yukarıda sözü edilen arkeolojik verilerin üzerlerinde bulunan betimlerde ve yazıtların verdiği bilgiler doğrultusunda, hangi tanrı ve tanrıçaların daha yoğunlukta bir tapınım gördüğü ve nasıl tasvir edildiği tespit edilmiştir.

Daha sonra ise, tanrı ve tanrıçaların tespit edildiği bölgelerde bulundukları çevreyle bağlantıları araştırılmış ve bu bağlamda bulunan tanrı ve tanrıçaların bölgede hangi özel sıfatlarla (epitet) anıldıkları belirlenmiştir. Ayrıca bu epitetlerin Nikaia dışında başka kentlerde de kullanıp kullanılmadığına bakılmış ve sonuç olarak Nikaia'nın dini ve kültürel yapısına açıklık getirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Bitinya, Nikaia, İnanç, Kült, Tanrı, Tanrıça, Kutsal Alan, İmparator Kültü

ABSTRACT

Name and Surname : Mine ÖZKILINÇ
University : Bursa Uludağ University
Institution : Institute of Social Science
Field : Archaeology
Branch : Archaeology
Degree Awarded : Master of Arts
Page Number : xi + 223
Degree Date : / / 20.....
Supervisor : Prof. Dr. Mustafa ŞAHİN

HELLENISTIC AND ROMAN CULTS IN NICAIA AND ITS HINTERLAND

Since no comprehensive studies have been done about the Hellenistic and Roman Cults of Nikaia, the god / goddess, the Cult of the Emperor and the "Natural Cult Areas" have been investigated in this Thesis. Votive steles, statues and coins with depictions and inscriptions in the area of Nikaia and its hinterland were examined. As a result, the gods and goddesses who were believed in the region were identified and clarified, what kind of Emperor cult existed and why the people of the region believed in these gods.

From the depictions of archaeological materials mentioned above and the information given by the inscriptions, it was determined which gods and goddesses were more worshiped and how they were depicted.

Then, the connection of the gods and goddesses with their environment which they were found in was determined for identifying the gods and goddesses in this context with their special adjectives (epithetes) in the region. In addition, it was investigated whether these epithetes were used in cities other than Nikaia and as a result, the religious and cultural structure of Nikaia was clarified.

Keyword: Bithynia, Nicaea, Cult, Religion, God, Goddess, Sanctuary, Emperor Cult

ÖNSÖZ

Bu çalışmada, Bithynia Bölgesi'nin en önemli kentlerinden Nikaia kentinin Hellenistik ve Roma kültürleri çalışılmıştır. Asya'yı Avrupa'ya bağlayan bir noktada bulunan Bithynia Bölgesi çağlar boyunca birçok medeniyetin uğrak yeri olmuştur. Özellikle Nikaia'da ticari ve askeri yolların kesişmesi, hem Anadolu kültürünün hem de uzak bölgelerdeki diğer kültürlerin birbirlerini karşılıklı etkilemelerine yol açmıştır.

Nikaia kentinin önemini buraya ilk defa geldiğim 2013 yılında, yüzey araştırması sırasında anlama fırsatı buldum. Beraber yürüttüğümüz yüzey araştırması sırasında bana bu konuyu yüksek lisans tezi olarak öneren hocam Sayın Prof. Dr. Chrsitof BERNs'e burada sonsuz teşekkür ederim.

Almanya'da Bochum Ruhr Üniversitât'te başladığım eğitimimi, Bursa Uludağ Üniversitesi'nde devam ettirme fırsatı buldum. Erasmus'la geldiğim sırada ve sonrasında Uludağ Üniversitesi'ne geçmemde bana büyük yardımlar sunan ve yüksek lisans tezimin danışmanlığını üstlenen Sayın Hocam Prof. Dr. Mustafa ŞAHİN'e bu çalışma sürecinde tezi engin bilgileriyle yönlendirdiği için en içten şükranlarımı sunarım.

Yürüttüğü Nikaia egemenlik alanlarının epigrafik yüzey araştırmasında benimle paylaştığı bilgiler ve verdiği kaynaklar için Sayın Doç. Dr. Hüseyin Sami ÖZTÜRK'e çok teşekkür ederim.

Araştırmalarım sırasında kendisinden büyük destek aldığım ve kendi çalışmalarından fedakârlık göstererek tez metnimi okuyan ve yapıcı eleştirilerde bulunan değerli dostum İ. Banu DOĞAN'a minnettarım.

Çalışmalarıma başladığım dönemden kendisi emekli olana dek bana gösterdiği yakınlık ve paylaştığı kaynaklar için, Alman Arkeoloji Enstitüsü kütüphanecisi Sayın Ali AKKAYA'ya çok teşekkür ederim.

Ayrıca İzmit'i adım adım keşfetmemde yardımcı olan ve burayı çok sevmemi sağlayan, manevi desteğini hiç esirgemeyen Ayşe DALYANCI-BERNs'e çok teşekkür ederim.

Ne zaman ihtiyacım olsa ulaşabildiğim ve bana yardımlarını hiç eksik etmeyen, tüm sorularımı sabırla cevaplayan Arş. Gör. Nur Deniz ÜNSAL’a ve Arş. Gör. Hazal ÇITAKOĞLU’na buradan sonsuz teşekkürlerimi sunmak istiyorum.

Benim için Uludağ Üniversitesi’nin en kıymetli personeli olan ve Öğrenci İşleri’nde görev yapan Sayın Elmas KESKİN’e her başım sıkıştığında umut dolu sözleri ve yardımlarıyla beni yüreklendirdiği için minnettarım.

Çalışmalarım sırasında fikir alış verişi yaptığım değerli meslektaşlarım A. Ali ALTIN’a, Serkan DEMİR’e, Haralambos NİKOLAYİDİS’e ve tezin çeşitli aşamalarında gösterdikleri manevi destekten dolayı, Anna KÖNİG’e, Zehra BİŞKİN’e, Gurbet KILINÇ’a, Arş. Gör. Serap ALA’ya ve Okutman Elif Burcu ÖZKAN’a sonsuz teşekkür ederim.

Tezime eklediğim haritalar konusunda bana yardımcı olan ve tüm öğrenciliğim sırasında beraber çalıştığım değerli arkadaşım Beate SIKORSKI’ye çok teşekkür ederim.

Uludağ Üniversitesi Arkeoloji Bölümü’nün tüm hocalarına bilgime bilgi kattıkları için teşekkür ederim.

Ayrıca tez jürimde olan değerli hocalarım Prof. Dr. İ. Hakan MERT ‘e ve Prof. Dr. Gürcan POLAT’a tez çalışmamı değerlendirip tezim hakkında düşüncelerini paylaştıkları için minnettarım.

Teşekkürlerin az kalacağı diğer üniversite hocalarıma da bana üniversite hayatım boyunca kazandırdıkları her şey için ve beni bilgilerle donattıkları için hepsine teker teker teşekkürlerimi sunuyorum.

Ayrıca Prof. Dr. Mustafa ŞAHİN’in yürüttüğü 114K269 numaralı “Arkeolojik Yüzey Araştırması Işığında Hellenistik ve Roma İmparatorluk Döneminde Nikaia” isimli Tübitak projesi kapsamında aldığım destek için burada bilim ve bilim insanının destekçisi olan Tübitak’a teşekkür ederim.

Son olarak da hayatımın her aşamasında desteklerini ve bana olan güvenlerini bir an olsun esirgemeyen ve her zaman yanımda olan ve bana güç veren, bugünlere sevgi ve saygı kelimelerinin anlamlarını bilecek şekilde yetiştirerek beni getiren, hayattaki en büyük şansım olan kıymetli aileme sonsuz teşekkür ederim.

Mine ÖZKILINÇ

İstanbul 2019

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	iii
İNTİHAL RAPORU	iv
YEMİN METNİ.....	v
ÖZET	vi
ABSTRACT.....	vii
ÖNSÖZ.....	viii
İÇİNDEKİLER.....	x
GİRİŞ	1
Çalışmanın Amacı ve Önemi	2
Çalışmanın Kapsamı ve Yöntemi	3
BİRİNCİ BÖLÜM.....	6
NİKAİA TARİHİ	6
1. Nikaia Tarihi.....	6
1.1. Nikaia'nın Mitolojik Tarihi.....	6
1.2. Nikaia'nın Yazılı Tarihi	7
İKİNCİ BÖLÜM.....	11
(Nikaia Kentinin Coğrafyası ve Topografyası)	11
2. Nikaia Kentinin Coğrafyası ve Topografyası	11
2.1. Antik Kaynaklar Işığında Kentin Konumu	11
2.2. Nikaia Kentinin Coğrafi Konumu ve Hinterlandı.....	13
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	17
(Kült Kavramı, Tanrılar ve Kutsal Alanlar)	17
3. Kült Kavramı, Tanrılar ve Kutsal Alanlar	17
3.1. Kült Kavramı	17
3.2. Tanrılar.....	18
3.3. Kutsal Alanlar.....	19
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	20
(Nikaia Kentinin Kültleri, Tanrıları ve Kahramanları)	20
4. Nikaia Kentinin Kültleri, Tanrıları ve Kahramanları.....	20
4.1. Nikaia Tanrıları	20
4.1.1. Apollon.....	20
4.1.1.1. Yazıtlarda Apollon	22
4.1.1.2. Sikkelerde Apollon	24
4.1.1.3. Kültün Coğrafi Yayılımı	25
4.1.1.4. Değerlendirme	28
4.1.2. Asklepios	28
4.1.2.1. Yazıtlarda Asklepios	32
4.1.2.2. Sikkelerde Asklepios	33
4.1.2.3. Kültün Coğrafi Yayılımı	35

4.1.2.4. Değerlendirme	35
4.1.3. Dionysos	36
4.1.3.1. Yazıtlarda Dionysos	40
4.1.3.2. Sikkelerde Dionysos	42
4.1.3.3. Kültün Coğrafi Yayılımı	45
4.1.3.4. Değerlendirme	45
4.1.4. Herakles	46
4.1.4.1. Yazıtlarda Herakles	48
4.1.4.2. Sikkelerde Herakles	48
4.1.4.3. Kültün Coğrafi Yayılımı	52
4.1.4.4. Değerlendirme	53
4.1.5. Zeus	53
4.1.5.1. Yazıtlarda Zeus	56
4.1.5.2. Sikkelerde Zeus	64
4.1.5.3. Heykeltıraşlık Buluntularında Zeus	66
4.1.5.4. Kültün Coğrafi Yayılımı	69
4.1.5.5. Değerlendirme	70
4.2. Nikaia Tanrıçaları	71
4.2.1. Artemis	71
4.2.1.1. Yazıtlarda Artemis	74
4.2.1.2. Sikkelerde Artemis	76
4.2.1.3. Kültün Coğrafi Yayılımı	77
4.2.1.4. Değerlendirme	79
4.2.2. Demeter	79
4.2.2.1. Yazıtlarda Demeter	82
4.2.2.2. Sikkelerde Demeter	84
4.2.2.3. Kültün Coğrafi Yayılımı	86
4.2.2.4. Değerlendirme	87
4.2.3. Kybele	88
4.2.3.1. Yazıtlarda Kybele	92
4.2.3.2. Sikkelerde Kybele	92
4.2.3.3. Heykeltıraşlık Buluntularında Kybele	93
4.2.3.4. Pişmiş Toprak Buluntularında Kybele	95
4.2.3.5. Kültün Coğrafi Yayılımı	96
4.2.3.6. Değerlendirme	97
4.2.4. Nemesis	97
4.2.4.1. Yazıtlarda Nemesis	99
4.2.4.2. Sikkelerde Nemesis	102
4.2.4.3. Kültün Coğrafi Yayılımı	103
4.2.4.4. Değerlendirme	103
4.3. Nikaia'nın Diğer Tanrı ve Tanrıçaları ve Mitolojik Kimlikleri	104
4.3.1.1. Athena	104
4.3.1.2. Sikkelerde Athena	104
4.3.2.1. Hera	105
4.3.2.2. Sikkelerde Hera	106
4.3.3.1. Hygieia	106
4.3.3.2. Sikkelerde Hygieia	106
4.3.4.1. Nikaia	107
4.3.4.2. Sikkelerde Nikaia	107
4.3.5.1. Nike	108
4.3.5.2. Sikkelerde Nike	108
4.3.6.1. Telesphoros	109
4.3.6.2. Sikkelerde Telesphoros	110
4.3.7.1. Tykhe	110
4.3.7.2. Sikkelerde Tykhe	111
4.3.8. Değerlendirme	112

4.4. Nikaia'nın Yabancı Kült ve Tanrıları.....	112
4.4.1. Men	112
4.4.1.1. Yazıtlarda Men	119
4.4.1.2. Sikkelerde Men.....	119
4.4.1.3. Mimaride Men	120
4.4.1.4. Kültün Coğrafi Yayılımı	120
4.4.1.5. Değerlendirme	120
4.4.2. Sarapis.....	121
4.4.2.1. Sikkelerde Sarapis	125
4.4.2.2. Kültün Coğrafi Yayılımı	129
4.4.2.3. Değerlendirme	129
4.5. Nikaia Çevresinde Bulunan 'Doğal Kutsal Alanlar'.....	130
4.5.1. Merdivenli Kaya.....	130
4.5.2. Nişli Kaya.....	132
4.5.3. Herakles Anıtı	132
4.5.4. İznik Abdülvahap Tepesi'nde bulunan nişli kutsal alan	135
4.5.4.1. A-17 Açması	135
4.5.4.2. A-18 Açması	136
4.5.4.3. Ana Kaya	136
4.5.4.4. Değerlendirme	145
4.6. Nikaia'da Bulunan Olası Tapınaklar.....	145
4.6.1. Sikkelerde Görülen Tapınak Tasvirleri	146
4.6.2. Değerlendirme.....	149
4.7. Nikaia İmparator Kültü.....	150
4.7.1. İmparator Kültünün Genel Özellikleri	150
4.7.2. Nikaia'da İmparator Kültü.....	153
4.7.3. Değerlendirme.....	159
DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	160
KAYNAKÇA.....	168
LEVHALAR LİSTESİ.....	199
LEVHALAR.....	200

GİRİŞ

Din, insanlık var olduğu günden itibaren, insan hayatında önemli bir yerde durmaktadır. Bununla birlikte, dinin en temel özelliklerinden biri, kaynaştırıcı ve bütünleyici bir role sahip oluşudur. Geriye dönüp baktığımızda inanç sistemi veya din gibi insanın psikolojik ihtiyacından doğan toplumsal normların günümüzde olduğu gibi bundan çağlar önce de insanın hayatında yer aldığını görürüz. Buna dayanarak söyleyebiliriz ki, geçmişten günümüze sadece insanların ihtiyaçlarına verdiği cevaplarla orantılı olarak dinlerin adı ya da tapınma şekli değişmiştir. Din yapısal özelliğini, resmi ve ortak tapınmanın ifadesi olan kült aracılığıyla göstermiştir. Kült kavramı, kurban adak veya yakarış gibi temel unsurlar içermektedir ve insanlar kendisini ilahi düzlemde ifade edebilmek için bunları bir araç olarak kullanmıştır.

Bu çalışmada Bithynia Bölgesi'nin en önemli kentlerinden biri olan Nikaia kentinin Hellenistik ve Roma kültürleri çalışılmıştır. Bithynia Bölgesi, Asya'yı Avrupa'ya bağlayan bir noktada bulunmaktadır ve çağlar boyunca birçok medeniyetin uğrak yeri olmuştur. Özellikle Nikaia'da ticari ve askeri yolların kesişmesi, hem Anadolu kültürünün hem de uzak bölgelerdeki diğer kültürlerin birbirlerini karşılıklı etkilemelerine yol açmıştır. Bu kültürel gelişmelere sahne olan Nikaia, sadece ekonomik, sosyal veya siyasi anlamda değil, aynı zamanda dini açıdan da önemli rol oynamıştır.

Totemizmden çok tanrılılığa ve oradan da tek tanrı düşüncesine evrimleşen dinler, hem psikolojik, hem felsefi hem de sosyolojik deneyimlerin ve birikimlerin bir ürünü olarak görülür ve çağlar boyunca hep varolmuş en eski somut gerçeklik olarak karşımıza çıkar. Soyut bir kavram olan tanrı düşüncesi çerçevesinde somutlaşan bu gerçekliği, Antik kaynaklar, tanrılara adanmış olan yazılı belgeler ve kutsal alanlar aracılığıyla, Nikaia kentinin Hellenistik ve Roma kültürlerini belirlemekte kullanabiliriz. Burada bulunan kültürün içeriğini belirleyebilmek için en önemli temel kaynaklar günümüze ulaşan epigrafik buluntulardır. Ayrıca numizmatik buluntular, Antik kaynaklar, heykeller vd. önemli bilgi kaynakları olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Çalışmamızda, günümüze ulaşan yazıtlardan, hem yoğunluk belirleme hem de içerik bakımından en güvenilir ve detaylı bilgileri verdiği için yararlanılmıştır. Bilindiği gibi sikkeler siyasi propaganda aracı olarak darp edildikleri için, kültürlerdeki inanç yoğunluğunu göstermede, tek başlarına güvenilir olmadıklarını söyleyebiliriz. Ayrıca numizmatik veriler, dini uygulamaları yansıtmaktan çok, siyasi otoritenin dini tercihlerini ve özellikle Roma İmparatorluk döneminin modasını yansıtır.

Nikaia'nın kültür incelemelerini yapabilmemiz için, yukarıda saydığımız temel veri kaynaklarının konumuza katkıda bulunacak özelliklerini ancak bir arada değerlendirdiğimizde bir sonuca varmamız mümkün olacaktır.

Çalışmanın Amacı ve Önemi

Nikaia kentinin Hellenistik ve Roma kültürleri hakkında şimdiye kadar herhangi bir kapsamlı çalışma yapılmadığından dolayı bu tez kapsamında tanrı/tanrıçalar, İmparator kültürü ve 'doğal kutsal alanlar' araştırılacaktır. Nikaia ve çevresinde bulunan betimli ve yazıtlı adak stelleri, heykeller ile sikkeler incelenecektir. Sonuç olarak ise, bölgede inanılmış olan, tanrı ve tanrıçalar tespit edilecek ve ne gibi bir yoğunlukta tapınım gördükleri saptanmaya çalışılırken, söz konusu tanrı veya tanrıçaların nasıl tasvir edildiği de göstermeye çalışılacaktır. Ayrıca bulunan arkeolojik veriler sayesinde mümkün olduğu kadarıyla tanrı ve tanrıçaların olası kültür alanları belirlenmeye çalışılacaktır. Değinmemiz gereken bir diğer konu ise bölge halkının hangi tanrıya ya da tanrıçaya ne amaçla inandığını tespit etmektir. Bu kapsamda kültürleri bulunan tanrı ve tanrıçaların bölgede hangi sıfatla (epitet = tanrıları kültür içerisinde onurlandırmak için kullanılan sıfatlar) anıldıklarını belirlemek oldukça önemlidir. Tanrılara atfedilen epitetler bize onlar hakkında önemli bilgiler vermektedir. Atfedilen sıfatlar bir yakıştırmadan ziyade, epitetin verildiği tanrıyla bütünleşir ve tanrının tasvirinin ayrılmaz bir parçası haline gelir. Ayrıca bu epitetler, inananlar ile ilahi alem arasında iletişim kurma amaçlı da kullanılmıştır. Nikaia'da tespit edilen tanrılara atfedilen epitetlerin Nikaia dışında başka hangi kentlerde kullanıldığı ya da başka kentlerde kullanılıp kullanılmadığı ile bunların çevreyle olan bağlantıları da ele alınacaktır.

İmparator kültürü Roma döneminde çok büyük bir rol oynamıştır; hem halkı birleştirici işlev görmüş hem de kısa bir zaman içinde devlet dini olarak kabul

görmüştür. Özellikle bu bağlamda sikkeler ve yazıtlar aracılığıyla Nikaia'nın İmparator kültürünü irdeliyerek, hangi imparatorun hangi tanrı veya tanrıça ile ve nasıl tasvir edildiği, belirlemeye çalışılmıştır.

Arkeolojide terim olarak yerini almış olan 'doğal kutsal alan' kapsamında burada, kayalıklara oyulmuş bazı kült alanları incelenecektir. Hangi tanrıların buralarda tapınım gördüğünü anlayabilmek için, farklı bölgelerde bulunan örnekler ile karşılaştırmalardan faydalanılacaktır.

Çalışmanın Kapsamı ve Yöntemi

Tez konumuzu, Nikaia kentinin Hellenistik ve Roma kültürlerine ait her türlü kült nesnesi ve alanları oluşturmaktadır.

Bu çalışmada bilimsel araştırma yöntemleri kullanılarak Nikaia ve çevresinde bulunan betimli ve yazıtlı adak stelleri, heykeller ile sikkeler incelenecektir. Ayrıca Antik kaynaklardan da yararlanılacaktır. Sonuç olarak incelenen veriler sayesinde bölgede inanılmış olan tanrı ve tanrıçalar tespit edilecek ve ne tür bir İmparator kültürünün mevcut olduğu ve bölge halkının bu tanrılara neden inandıkları araştırılacaktır. Literatür çalışması kapsamında Almanya'da bulunan Bochum Ruhr Üniversitesi Arkeoloji Bölümü kütüphanesi ve Bonn şehrinin Rheinische Friedrich-Wilhelms Üniversitesi'nin Arkeoloji Bölümü kütüphanesinden yararlanılmıştır. Araştırma kapsamında Bursa Uludağ Üniversitesi'nin Arkeoloji Bölümü ve Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün kütüphanelerinde de çalışmalar sürdürülmüştür.

Tezde yazıtlarla ilgili yapılan araştırmalarda başvuru kaynaklar, şimdiye kadar incelenmiş yazıtları kapsayan her türlü yayından (monografiler, süreli yayınlar vs.) oluşmaktadır. Bunlar arasında tezin önemli ölçüde şekillenmesini sağlayan Sencer Şahin'in Nikaia çalışmalarından söz etmek gerekir. Bu çalışmalar, Şahin'in 70li yıllar ile 80li yılların başında yaptığı araştırmalarıdır. Her ne kadar bu çalışmaların üzerinden bir hayli zaman geçmiş olsa da bahsedilen kaynaklar hala temel kaynak olma özelliğini korumaktadır. Burada araştırılan epigrafik buluntular Nikaia kentinin tanrıları ve kültürleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Nikaia'da Sencer Şahin'in çalışmalarından sonra bulunan yeni yazıtlar Mustafa Adak tarafından yayınlanmıştır.

Ayrıca bölgede yapılan epigrafik yüzey araştırması kapsamında yapılan yayınlar, çoğunlukla da Hüseyin Sami Öztürk'ün yürüttüğü epigrafik yüzey araştırmasında bulunan yeni yazıtlar da, tezime yön vermiştir. Ayrıca Nalan Eda Akyürek Şahin'nin yaptığı kapsamlı kült araştırmaları da bu çalışmada yardımcı olmuştur.

Çalışmada yardımcı olan diğer kaynaklar ise şöyledir: Antik kaynaklar (Strabon, Hesiodos, Yaşlı Plinius vd., Corpus Inscriptionum Graecarum, LIMC (The Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae), SIG (Sylloge Inscriptionum Graecarum), SNG (Sylloge Nummorum Graecorum), RE (Pauly-Wissowa, Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft), RG (Recueil Général des Monnaies Grecques D'Asie Mineure).

Tez çalışmamız 4 bölümden oluşmaktadır: Birinci bölüm, Nikaia kentinin genel tarihini kapsamaktadır. Burada hem kentin mitolojik tarihi hem de yazılı tarihi hakkında bilgi verilecektir.

Tezin ikinci bölümü ise Nikaia kentinin coğrafyası ve topografyasına ayrılmıştır. Burada ilk önce Nikaia'nın Antik kaynaklar ışığında konumu anlatılmaya çalışılacaktır. Bu alt bölüm için yardımcı literatür olarak Homeros, Amaseia'lı Strabon ve Yaşlı Plinius'un 'Naturalis Historia' adlı eserinden yararlanılmıştır. Bu bölümü kapsayan diğer altbaşlık ise 'Nikaia kentinin konumu ve onun hinterlandı'dır. Burada yazıtlar ve mil taşları sayesinde kentin sınırları belirtilmiştir. Bazı komşu kentlere değinilmiş ve bu kentlerin Nikaia kenti ile bağlantısı anlatılmaya çalışılmıştır. Kentin coğrafyası dördüncü bölümümüz için önemlidir, bunun nedeni de Nikaia ve hinterlandındaki kült faaliyetinin kapsama alanını göstermektir. Burada Antik kentin kuzey-doğu- güney ve batı sınırları tespit edilecektir.

Tezin üçüncü bölümü Nikaia kültlerine geçmeden, konumuzu daha iyi açıklayabilmek için gerekli olan bazı kelimelerin anlamlarına bakılacaktır. Örneğin, kült kelimesini din kavramıyla ilişkilendirdiğimizde, arkeolojideki yerinin ne olduğuna bakmak gerekir. Buna karşın tanrılar, kutsal alanlar bölümünde kısa bir şekilde anlatılacaktır.

Dördüncü bölümü, tezin asıl konusunu içeren, Nikaia'nın kültlerini barındırmaktadır. Konuya ayrıntılı olarak geçmeden önce, Ardından Nikaia kentinde hem epigrafik hem nümizmatik buluntular sayesinde tanrı ve tanrıçalar, yabancı tanrı ve tanrıçalar, kente ve kentin çevresinde bulunan 'doğal kutsal alanlar' ve sikkeler sayesinde olası tapınak tipleri ele alınacaktır. Dördüncü bölümün son konusu ise Nikaia'nın İmparator kültüdür. Burada ilk başta İmparator kültü hakkında genel bilgi verildikten sonra, kentteki yerine yer verilecektir. Her alt bölümün son kısmında kültün coğrafi yayılımı ile bir değerlendirme bulunacaktır.

Sonuç kısmında Nikaia kentinin Hellenistik ve Roma dönemi kültürleri hakkında bir son görüşe yer verilecek ve kısaca kentin sosyo-kültürel yapısına değinilecektir. Böylece bu tez çalışması kapsamında kentin Hellenistik ve Roma dönemi tapınımı hakkında ayrıntılı bilgileri toplu halde elde etmiş olacağız.

BİRİNCİ BÖLÜM

NİKAİA TARİHİ

1. Nikaia Tarihi

1.1. Nikaia'nın Mitolojik Tarihi

Nikaia'nın mitolojik tarihini incelediğimizde kentin kuruluşunda Tanrı Dionysos'un adının geçtiğini ve mitolojik bir aşk öyküsü ile bağlantılı olduğunu görürüz.

Nikaia, ırmak Tanrısı Sangarios (Sakarya) ile tanrıların anası Kybele'nin kızıdır ve bir Nymphe'dir. Askania Gölü (İznik Gölü) civarında orman ve kırlarda dolaşan, zamanını av ile geçiren güzel bir peridir¹. Nikaia'nın güzelliğiyle büyülenen aşk ve şarap tanrısı Dionysos ona aşık olur, ama ne yazık ki karşılık alamaz. Vazgeçmeyen Dionysos Nikaia'nın su içtiği kaynağın suyunu şaraba çevirir ve içtiği şaraptan dolayı sarhoş olan Nikaia Tanrı Dionysos ile birlikte olur ve Satyros'u dünyaya getirir². Ardından Dionysos, perinin onuruna Nikaia (Zafer-Kent) kentini kurar³. Nonnos'un naklettiği hikayenin daha kısa halini Herakleialı Memnon'dan da duymaktayız⁴. Kentin kuruluşundan bahseden iki yazıt bilinmektedir. Bu yazıtlarda hem Dionysos'un hem de Herakles'in adları kentin kurucusu olarak belirtilmektedir⁵. Bu iki yazıt Dionysos bölümünde ayrıntılı ele alınacaktır⁶.

Prusalı Dion Chrysostomos bir söylevinde Nikaia hakkında önemli bilgiler vermektedir. En önemlisi ise kentin kahramanlar ve tanrılar tarafından kurulduğunu bildirmesidir. Sözünü bir dua ile bitirip şöyle der: “Bu kentin atası Dionysos’a, kurucusu Herakles’e, kentin koruyucusu Zeus’a, Athena’ya ve sevgi bahşeden Aphrodite’ye ve Homonoia’ya ve Nemesis’e ve bütün diğer tanrılara yalvarıyorum:

¹ Boyana 2016: 46.

² Şahin 1987: 54.

³ Nonn., Dion. XVI, 390-409, bu hikayeyi ayrıntılı biçimde Nonnos tarafından anlatılmaktadır; Şahin 1987, 371-372.

⁴ Herakleia'lı Memnon: Photios, Bibl. cod. 224; Jacoby 1962: no. 434, 28, 9-11, 357.

⁵ Yazıtlar her iki Tanrının kendisine ayrılmış bölümlerde anlatılmaktadır.

⁶ Şahin 1987: 54. no. 29, 30a.

bugünden itibaren kente kendini sevmeyi, arzu etmeyi ve bir düşünme gücüyle, bunları istemeyi ve yüreğinde duymayı ihsan etsinler; anlaşmazlığı, kavgayı, kıskançlığı (ondan) uzak tutsunlar ki, (kent) en bahtlı ve en iyi kentler içinde yerini alsın”⁷.

1.2. Nikaia’nın Yazılı Tarihi

Nikaia kenti Anadolu’nun kuzeybatısında yer alan Bithynia bölgesine dahildir. Antik Nikaia kenti, bugün İznik olarak anılmaktadır. Eski çağlarda Askania Limne (Askania Gölü = İznik Gölü) diye bilinen ve yüksek dağlarla çevrili gölün doğusunda bulunmaktadır. Ünlü coğrafyacı ve tarihçi Amasyalı Strabon (İÖ 61-İS19) Nikaia kentini şöyle anlatmaktadır: “Bithyania’nın iç kısmında (...) ve Nikaia. Bithynia’nın Metropolü Askania Gölü kıyısındadır. Çepeçevre büyük ve verimli bir ovayla kuşatılmış olup yazın sağlığa pek elverişli değildir; ilk kuruluşu Antigonos’a dayanır: çevresi on altı stadion (yak. 2960 m.) olan kent, dört köşe bir plana sahiptir. Dört kapısı olup, düz bir sahada durduğundan ve yollar birbirini dümdüz kestiğinden, (kent) orta yerinde bulunan gymnasiumun yanındaki bir taştan bakıldığında, dört kapıyı da görmek mümkündür”⁸.

Kenti günümüzde de kuşatan büyük ve verimli ova Antik dönemde de her türlü tarıma elverişli olup Antik devirlerde buralarda özellikle bağcılık yapılmaktaydı⁹. Günümüzde bağcılık eskisi kadar olmasa da zeytincilik hala etkin bir şekilde devam etmektedir.

Nikaia’nın en eski adı “Helikore” (sarmaşığı bol, bağı bol) olarak bilinmektedir. Bu bilgiyi İS 10. da 11. yüzyılda yaşayan bir din bilgininin elindeki Piskoposluk listelerinin (Notitiae episcopatum) bir nüshasında bulunan “Metropolis Nikaia” adlı başlığın yanına el yazısıyla yazdığı nottan öğrenmekteyiz¹⁰. Öğrendiğimiz bu bilgiye göre Helikore, gölün batı tarafında oturan Mysialılar tarafından yıkılmış, III. Alexandros’un ölümünden sonra Lysimakhos tarafından yeniden kurulmuştur: “Nikaia,

⁷ Şahin 1987, 10.

⁸ Strab geogr. XII, 4, 7.

⁹ Şahin 2004: 3; Boyana 2016: 44-45.

¹⁰ Merkelbach 1985: 1.

Bithynia sınırında bir Mysia kenti; Lysimakhos tarafından Askania Gölü kıyısında kurulmuş olup, daha önceleri Helikore ismini taşıyan mertlik ve zenginliği ile Helenlerin hayranlığını kazanmış (bir kent) idi; burası Mysialılar tarafından hileyle zapt edilince, erkeklerin bir kısmı can vermiş, bir kısmı da çevre kentlere yerleşmişlerdi; yurtları ise yakılıp yıkılmıştı. İskender'in ölümünden sonra Lysimakhos¹¹ tarafından yeniden kurulmuş, Antipatros'un kızına izafeten de Nikaia adı verilmiştir¹². Nikaia, Büyük İskender'in¹³ ölümünden sonra, Antigonos Monophtalmos¹⁴ tarafından ele geçirilmiş ve ismi Antigoneia olarak değiştirilmiştir. Antigonos İÖ 301 yılında İpsos savaşında yaşamını yitirince, Nikaia yine Büyük İskender'in generallerinden Lysimakhos'un hâkimiyetine geçmiştir¹⁵. Kenti yeniden kuran Lysimakhos karısına izafeten kenti Nikaia olarak adlandırmıştır.

Strabon Geographica adlı eserinde bu durumu şöyle anlatmaktadır: “Nikaia (...) ilkin Philippos oğlu Antigonos tarafından Antigoneia adı altında kurulmuş, daha sonra Lysimakhos karısına izafeten adını Nikaia olarak değiştirmiştir. Bu Nikaia Antipatros'un kızıydı”¹⁶.

Stephanos Byzantios'a¹⁷ göre Nikaia, bir Bithynia kenti ve Bottiaia¹⁸ kolonisidir¹⁹. Önce Helikore adını taşımış, sonra Antigoneia adını almıştır. En son Lysimakhos'un karısından dolayı ismi Nikaia olmuştur²⁰.

Eustathios'a²¹ göre ise bir Bithynia kenti olan Nikaia, eskiden Antigonos tarafından kurulmuş, bundan dolayı Antigoneia olarak adlandırılmıştır, daha sonra Lysimakhos'un hakimiyetine geçince Lysimakhos'un karısının adını almıştır²².

¹¹ Boyana 2016: 44.

¹² Merkelbach 1985: 1; Şahin 1987: 29.

¹³ Boyana 2016: 44-45.

¹⁴ Boyana 2016: 44-45.

¹⁵ Şahin 2004: 6.

¹⁶ Strab. XII, 4, 7.

¹⁷ Şahin 1987: 46.

¹⁸ Bottiaia Makedonia'da bir bölge ve bir Makedonia kolonisidir.

¹⁹ Boyana 2016: 44.

²⁰ Şahin 1987: 1

²¹ Eusth. II, 2, 863.

²² Eusth. II, 2, 863.

Plinius bize ayrıntılı bilgi vermektedir. Kent Kios'tan (bugünkü Gemlik) sonra Nikaia'ya kadar Askania Gölü üzerinden 25 milia passuum'dur (yak. 37 km.). Nikaia'nın Askania Körfezi'nin öbür ucunda olup, eskiden Olbia olarak bilindiğini söylemektedir²³.

İÖ 281 yılında gerçekleşen Kurupedion savaşında²⁴ Lysimakhos hayatını kaybetmiştir, savaşın galibi ise Seleukos olur²⁵. Bithynialılar savaşın galibi Seleukos'un yanında yer almışlardır ama kısa bir süre sonra Seleukos da öldürülür. Bu savaştan sonra Nikaia ve civarı Zipoites²⁶ tarafından kurulan Bithynia Krallığı'na bağlanmıştır. Krallığın kurucusu Zipoites İÖ 280 yılında ölmüştür²⁷. Ardından I. Nikomedes (İÖ280-255), Ziaelas (İÖ255-230) ve I. Prusias (İÖ230-182) Bithynia Krallığı'nı yönetmişlerdir. Bu uzun zaman zarfında Nikaia hakkında fazla bir bilgi edinemiyoruz²⁸. Ancak, II. Prusias zamanında (İÖ182-149) Nikaia tekrar tarihi olaylara sahne olmuştur.

Nikomedes, babası Bithynia Kralı II. Prusias tarafından bertaraf edilmek istenmesi üzerine, Pergamon Kralı II. Attalos'un desteğiyle isyan etmiş ve babasının üzerine yürümüştür²⁹. İÖ 149'da Prusias bunun üzerine Trakya'dan sağladığı yardımcı kuvvetlerle birlikte Nikaia akropolüne sığınır ama Bithynialıların Nikomedes'in tarafını tutmaları üzerine Prusias Nikomedeia'ya kaçır ve orada öldürülür³⁰.

Mithridates I., Mithridates Savaşı (İÖ 87-83) sırasında Küçük Asya'yı ve tabi ki Bithynia'yı ele geçirse de Sulla'ya karşı pek başarılı olamamıştır ve Roma ile Mithridates arasında yapılan antlaşma gereği Mithridates, Roma eyaleti olan Asia ve Bithynia'dan geri çekilmek zorunda kalmıştır³¹.

²³ Plin.nat. V, 148; ancak bu bilgi yanlıştır. Olbia Nikomedeia körfezinin güneyinde idi. bkz. Ruge 1936, 229.

²⁴ Kyras Ovası = bugünkü Manisa Ovası

²⁵ Beloch 1924: 384; Meyer 1925:109; Mansel 1984: 472.

²⁶ Boyana 2016: 44.

²⁷ Meyer 1925:109-110.

²⁸ Boyana 2016: 44.

²⁹ Ruge 1936: 229.

³⁰ Şahin 1987: 3; Boyana 2016: 44.

³¹ Jacoby 1962, no. 434, 24.

Bithynia'nın son kralı Nikomedes Eupator İÖ 74 yılında ölünce, krallığını vasiyet yoluyla Roma'ya bırakmıştır³². İÖ 74-63 III. Mithridates Savaşı sırasında, Mitridates Bithynia'yı tekrar ele geçirmeye çalışsa da, Kyzikos kuşatmasında başarılı olamamıştır ve Roma Bithynia kentlerini böylelikle geri almıştır³³. Nikaia'da İS 32 yılında birçok evin yıkılmasına neden olan bir deprem meydana gelir³⁴. Yine bir deprem nedeniyle İS 120 yılında kent yıkılır ve İmparator Hadrianus'un yardımlarıyla onarılır³⁵.

Roma İmparatorluğu tahtı için İS 194 yılında gerçekleşen Septimus Severus ve Pescennius Niger savaşında Nikomedeia Severus tarafında, Nikaia Niger tarafında yer almıştır³⁶.

Cassius Dio'ya göre Septimus Severus, Niger'i yenilgiye uğratmış ve Niger tarafında yer alan Nikaia'yı cezalandırmıştır³⁷ ve kentin "Neokoros, Bithynia ve Pontos'un birinci kenti, Metropolis" gibi sahip olduğu onursal unvanlarını yazıtlardan sildirmiştir³⁸.

İS 257/258 yıllarında Gotlar, Güney Rusya'dan hareket ederek, Apameia, Khalkhedon, Kios, Nikomedeia, Nikaia ve Prusa gibi kentlere saldırmışlardır ve Nikaia bu saldırıdan sonra kent surlarını yeniden inşa etmiştir³⁹. Özellikle İS 3. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Nikaia sikkeleri üzerinde, İmparator Valerianus (İS 253-260), Gallienus (İS 253-268), Macrianus (İS 260-261) ve Quietus'un (İS 260-261) yönetimlerine ait sikkelerde kent suru resimlerini görebiliriz⁴⁰. Günümüze kadar ayakta duran bu surların İmparator Claudius Gothicus (İS 268-270) devrinde tamamlandığını, Nikaia'daki Göl Kapısı ve Yenişehir Kapısı'nda bulunan iki sur inşaatı yazısından anlamaktayız⁴¹.

³² Boyana 2016: 45.

³³ Jacoby 1962: no. 434, 5-11.

³⁴ Jacoby 1962: 257;

³⁵ Amm. Marc. XXII, 13, 5.

³⁶ Boyana 2016: 45.

³⁷ Cass. Dio. LXXIV,6, 4-6.

³⁸ Cass. Dio. LXXIV,6, 8-4.

³⁹ Zos. Hist. I 35, 1-2.

⁴⁰ RG 818, no. 2; (Valerianus dönemi) no.: 846-84; (Gallienus dönemi) no.: 867-868; (Macrianus dönemi) nr.:872.

⁴¹ Şahin 1979: 1-12.

İKİNCİ BÖLÜM

(Nikaia Kentinin Coğrafyası ve Topografyası)

2. Nikaia Kentinin Coğrafyası ve Topografyası

2.1. Antik Kaynaklar Işığında Kentin Konumu

Antik Nikaia kenti hakkında birçok antik yazar bilgi vermiştir. Burada tümüne yer ayırmamız mümkün olmadığından dolayı sadece birkaçına yer verilecektir.

Nikaia'dan bahseden ilk yazar Homeros'tur ve şöyle bahseder: “Phorkys kumanda ediyordu Phrygialılara ve tanrı benzeri Askanios uzak Askania ilinden...”⁴².

Buradan çıkardığımız, literatürde ilk defa Askania kelimesinin geçmesidir. Günümüze kadar yapılan çalışmalar sayesinde Askania Limne'deki en büyük yerleşim yerinin Nikaia olduğu belirlenmiştir. Homeros'un “Askania ilinden” derken Nikaia'dan bahsettiğini düşünmekteyiz.

Diğer yazarımız Amaseia'lı Strabon'dur ve şu sözlerle Nikaia hakkında bahseder: “Bithynia'nın iç kısımlarında, Tieion'un üst tarafında kurulmuş olup, sığırlar için en mükemmel otlak olan ve Salonites peynirinin yapıldığı Salöna'nın etrafındaki toprakları da içine alan Bithynion ve aynı zamanda Bithynia'nın merkezi olan ve çok geniş ve verimli olduğu halde yazın sağlık için hiç de iyi olmayan bir ova tarafından çevrili bulunan Askania Gölü'nün kenarında kurulmuş Nikaia da yer alır. Nikaia ilk defa Philippos'un oğlu Antigonos tarafından kuruldu ve o buraya Antigonias ismini verdi; sonradan Lysimakhos'un karısının ismine izafeten buraya Nikaia dendi. Nikaia Antipatros'un kızıydı. Kentin çevresi yüz altmış beş stadion'dur (2960 metre) ve dörtgen şeklindedir, bir düzlükte kurulmuştur ve dört kapısı vardır; caddeleri dik olarak birbirlerini keserler, öyle ki, gymnasionun ortasına konan bir taştan dört kapı da görülebilir”⁴³.

⁴² Hom.II.1.862,3.

⁴³ Stra. XII 4,7.

Strabon'un ifadelerini okurken, günümüz İznik şehrini bilen biri, burasının hiç değişmemiş olduğunu bu satırlarla hayal edebilir. Kent ana çizgileriyle günümüze kadar ulaşmıştır.

Bununla birlikte burada geçen satırlara göre, kentin Erken İmparatorluk döneminde ızgara plana sahip olduğunu, kent merkezinde bir gymnasionun bulunduğunu, günümüze kadar çok iyi korunagelmiş olan sur duvarlarının daha kısa olmakla birlikte dört kapıya sahip bir sur sistemi ile çevrelendiğini varsayabiliriz.

Günümüzde saptayabildiğimiz haliyle Nikaia'nın sur duvarları yaklaşık 5 km'dir, Strabon'un yazdığı gibi yaklaşık 3 km değildir⁴⁴. Sur duvarlarının çağlar boyunca farklı nedenlerden dolayı genişlemiş olması muhtemeldir.

Bir diğer yazar ise Bizanslı Stephanos'tur⁴⁵. Nikaia hakkında verdiği bilgiler arasında, Strabon'un da söylediği gibi Nikaia'nın bir Bithynia kenti olması bulunur. Ayrıca Nikaia'nın Bottiaia kolonisi olduğunu da söyler. Bottiaia Makedonya'da bir bölgedir. Kentin adının Helikore'den Antigoneia olarak değiştiğini ve en son Lysimakhos'un karısının adı olan Nikaia'yı aldığını belirtir⁴⁶.

Yaşlı Plinius'un 'Naturalis Historia' adlı eserinde, Bithynia kentlerini anlattığı bölümde Nikaia hakkında bilgi bulunmaktadır⁴⁷: "Kios'tan sonra, Bithynia içlerinde Hannibal tarafından Olympos eteğinde kurulmuş olan Prusa (gelir). Buradan Nikaia'ya Askania Gölü üzerinden 25 milia pasum'dur⁴⁸. Nikaia Askania Körfezi'nin öbür ucunda olup, eskiden Olbia (denirdi), ve Prusias; keza bir diğer kent, Hypios Dağı eteğinde". Burada bahsi geçen uzaklık rakamıyla ilgili olarak, Kios-Nikaia arası dikkate alınırsa doğrudur.

Ancak Skylax'a göre Olbia, Nikomedia Körfezi'nin güneyinde bulunmaktadır⁴⁹.

⁴⁴ Schneider- Karnapp 1938: 1; Şahin 1987: 45, T29.

⁴⁵ Şahin 1987: 45, T29.

⁴⁶ Şahin 1987: 45, T29.

⁴⁷ Plin. Hist. Nat. V,148.

⁴⁸ yaklaşık 37 km.

⁴⁹ Skylax 92,3; Ruge 1936: 229.

Gördüğümüz kadarıyla antik yazarlar Nikaia kentinin hinterlandı hakkında bir bilgi vermemektedir. Bizim için önemli olan, Nikaia'nın hinterlandında çok sayıda yazıt ve mil taşı ele geçmiş olmasıdır ve burada yer vereceğimiz yazıtların bulundukları alanı daha iyi anlayabilmek ve tanıtabilmek adına Nikaia'nın özellikle kuzeyinden doğusuna ve oradan güneyine doğru olan hinterlandı anlatılacaktır.

2.2. Nikaia Kentinin Coğrafi Konumu ve Hinterlandı

Nikaia kentinin sınırlarını ele almadan ilk önce kentin konumu hakkında birkaç bilgi vereceğiz.

Antik dönemde Bithynia bölgesinin önemli kentlerinden biri olan Nikaia, Bursa ilinin yaklaşık 80 kilometre kuzeydoğusunda, modern İzmit ilçesinin bulunduğu alanda yer alır. Nikaia kenti tam olarak Askania Limne'nin (bugünkü İzmit Gölü) doğu kıyısının etrafında, yüksek dağların çevrelediği verimli bir ova üzerine kurulmuştur⁵⁰. Antik dönemde buradan ticari ve askeri yolun geçmesi ve konumunun birçok yönden elverişliliği, Nikaia'yı, Roma İmparatorluk döneminin başlamasıyla büyük bir öneme kavuşturmuştur⁵¹. Karsak suyu ve vadisi, Nikaia'yı İzmit Gölü'nün batısında bulunan Gemlik (Kios) Körfezi'nden Marmara Denizi'ne bağlar.

Bizans'tan (İstanbul) Nikomedeia (İzmit) üzerinden gelen kara yolu ve Yalova (Xenodochion) yakınındaki Pylai/Stroiblos üzerinden gelen deniz yolu, Nikaia'dan geçerek, doğuda Osmaneli (Lefke- Leuikē) yakınındaki dağ geçidiyle (Arapuçtu Boğazı) Sakarya vadisine bağlanmakta ve buradan da çeşitli yönlerden gelen yollarla birleşerek doğuya gitmekteydi; böylece Nikaia, doğuda büyük bir idari alana açılan bir konuma sahipti.

Bilecik ilinin Gölpazarı ilçesi ve Bolu ilinin Göynük ilçesinde ve çevresinde çok fazla mil taşı ortaya çıkmıştır. Burada bulunan bu mil taşlarının üzerinde 'ab Nicaea'

⁵⁰ Merckelbach 1987: 9.

⁵¹ Şahin 1979: XIII.

yazmaktadır. Bulunan mil taşları sayesinde Nikaia kentinin idari sınırlarının doğuda Galatia sınır bölgesine kadar uzandığı anlaşılmaktadır.

Sakarya Irmağı'nın Bilecik ilinin Söğüt ilçesinin çevresinde kuzey yönüne doğru yaptığı büyük bir kıvrımın güney kıyısında Geçitli (eski adı Katlıç) köyü bulunmaktadır. Söğüt ilçesi, hem konumundan hem de buluntulardan dolayı, Ramsay'ın da düşündüğü gibi Gordoserba veya Gordos adında bir yerleşim ile bağdaşmaktadır⁵². Texier ise Söğüt ilçesinin Thebazion olduğunu düşünmektedir⁵³.

Burada bulunan mermerden anıtsal bir mezar bize önemli bilgiler vermektedir. Yazıt içeriğinden, mezar sahibinin Nikaia'da bazı memuriyetlerde bulunmuş olduğunu anlıyoruz⁵⁴. Bu da bu bölgenin Nikaia kentinin idari hakimiyetine ve böylelikle Bithynia ile Phrygia arasındaki sınırın Sakarya Irmağı'nın güneyinde aranması gerektiğine işaret etmektedir. Ayrıca Pazaryeri'nin (eski adı Ermeni Pazarcık) güneyinde uzanan ve doğu ucunda iki geçitle İç Anadolu bölgesine açılan vadiler büyük bir ihtimal Bithynia sınırını oluşturuyordu⁵⁵. Bu nedenle güneyde bulunan Domaniç Dağları, Bithynia'yı bu bölgede Phrygia'dan ayırmış olsa gerektir. Buna dair kanıt Pazaryeri yakınında Ahmetler köyünde bulunan bir yazıt üzerinde Zeus Bennios'a sunulan adak yazıtı vermektedir⁵⁶.

Nikaia'nın hinterlandında bulunan Lamounia yerleşiminin, Körte'nin yaptığı araştırma sonucunda günümüz Bozüyük ilçesi olduğu tespit edilmiştir⁵⁷.

Askania (İznik) Gölü'nün hem kuzey hem güney kıyıları Antik dönemde fazla iskan edilmemiştir. Arkeolojik ve epigrafik veriler burada sadece küçük bir yerleşim yeri olduğunu göstermektedir. Lokasyon olarak buranın bugünkü Boyalıca köyü olduğunu düşünebiliriz. Bir yazıt sayesinde burada bir çiftliğin olduğu da kesindir⁵⁸.

⁵² Ramsay 1890: 183.

⁵³ Texier 2002: 250.

⁵⁴ Şahin 1979: XIII.

⁵⁵ Şahin 1979: XIV.

⁵⁶ Şahin 1979 :XIV.

⁵⁷ Koerte 1899: 1-45.

⁵⁸ Şahin 1981: 47.

Buna karşılık gölün batı kıyısında, özellikle Roma İmparatorluk dönemine tarihlenen bir yerleşim yerine rastlıyoruz. Burada bulunan birçok yazıtın verdiği bilgiye dayanarak, bu bölgedeki verimli toprakların imparator ailesine veya varlıklı kişilere ait birçok çiftliği barındırdığını anlıyoruz. Yazıtlar üzerinde bulunan antik yer Charmideanoi'dir (bugünkü Çeltikçi köyü)⁵⁹. Başka çiftliklere ait kanıtları içeren başka yazıtlar da bulunmaktadır⁶⁰.

Çevre hâlâ verimlidir ve buradaki çiftlik geleneği günümüzde de devam etmektedir.

Kentin dört kapısından biri olan ve doğu yönde bulunan, eski ismiyle Leuke Kapı (şimdiki ismi Lefke Kapı) Antik dönemde de şimdiki gibi Bilecik ile bağlantılıdır⁶¹. Leuke kentinin, Nikaia kenti'nden izlenen yol doğrultusunda Sakarya Nehri'nin kıyısında bulunan Osmaneli ile bağlantılı olduğu düşünülmüştür⁶².

Bir başka önemli yer ise Midum kentidir. Midum, Nikaia'dan Dorylaion'a, batı-doğu yönünde devam eden bir hat üzerinde Leuke'ye varmadan önce, Sakarya ilinin yanında bulunan Selçik köyünün eski adıdır ve Antik çağda burası bir istasyon görevini yerine getirmiştir⁶³.

Bir diğer önemli istasyon ise günümüz Medetli ve Üyük köyleri civarında bulunan Khogea istasyonudur. Çok fazla mil taşının bulunmasından yola çıkarak, birçok yerin lokasyonu gerçekleşmiş olur. Bunlardan bazıları, Dikenli Boğazı'nda Thatesum, Arıcaklar Köyü yakınında Tataion-Tatavion-Tatios ve Bilecik sınırları içinde kalan son istasyon Nesim-Hocalar-Sarıhocalar köyleri civarında bulunan Protunika'dır⁶⁴. Bu hattın üzerinde bulunan Dableis'in ise Sakarya'nın Geyve İlçesine ait Çayköy olduğunu belirtmek isteriz.

Önemli bir buluntu yeri ise Pazaryeri'dir. Birçok mil taşının ve yazıtın bulunmasından dolayı, buranın coğrafi konumunu şöyle tarif edebiliriz: Pazaryeri,

⁵⁹ Şahin 1981: 101b, no.725

⁶⁰ Şahin 1981: 96a-98b no.701, 113a no.753, 116b no. 756.

⁶¹ Merckelbach 1987: 9.

⁶² Şahin 1987: 76.

⁶³ Şahin, 1987: 130.

⁶⁴ Şahin, 1987: 115, 147, 145, 137.

Leuke'den Dorylaion'a giden yol üzerinde bulunmaktadır. Antik adı ise Armenokastron olarak bilinmektedir⁶⁵. Yine bu hat üzerinde önemli bir istasyon, Agrilion (günümüz Gökçesu/ Yenişehir) bulunmaktadır⁶⁶.

Bolu'ya bağlı Geyve ve Göynük civarlarında da bazı yerleşim yerleri tespit edilmiştir. Bunlardan biri Kabia'dır, bugünkü Geyve'nin bulunduğu yerde antik bir yerleşme olarak bilinmektedir⁶⁷. Ayrıca Bolu Kılıçlar köyünde, Artemis adında bir istasyon tespit edilmiştir⁶⁸.

Yapılan değerlendirme sonucu, hem Hellenistik hem de Roma İmparatorluk döneminde Nikaia kentinin hinterlandının bugünkü Sakarya, Bilecik ve Bolu illerini kapsadığı söylenebilir⁶⁹ (**Levha I.a.**).

Nikaia'nın coğrafi sınırlarını kısaca şöyle tanımlamak mümkündür: Nikaia, kuzeyde Sakarya, batıda Orhangazi, güneyde İnegöl-Pazaryeri, Bilecik ve doğuda ise Bolu/ Göynük ilçelerine kadar uzanmaktadır.

⁶⁵ Umar 2004:237-238.

⁶⁶ Şahin 1987: 107, no. 44a – 44b.

⁶⁷ Şahin 1987: 121, no.T53.

⁶⁸ Şahin 1987: 108, no. T45.

⁶⁹ Öztürk 2011:147-148; Akyürek Şahin 2014: 122.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

(Kült Kavramı, Tanrılar ve Kutsal Alanlar)

3. Kült Kavramı, Tanrılar ve Kutsal Alanlar

3.1. Kült Kavramı

Tez konumuzun ana hattını belirleyen ‘kült’ kelimesi farklı bilim dallarında, örneğin dil bilimlerinde, din bilimlerinde ve sosyolojide farklı biçimlerde tanımlanmıştır. Çok farklı tanımları olan bu terim yukarıda saydığımız disiplinlerde bir tartışma konusu olmayı sürdürmektedir⁷⁰. Arkeolojideki yerini anlatmadan önce, "kült" kelimesinin isim kökenine bakmamız gerekmektedir. Türkçe'ye Fransızca *culte*'den gelir, ama kelimenin temel kökü ise Latince *cultus*'tur, yani "ibadet"ten gelmektedir⁷¹. Sonrasında İngilizceye geçen bu terimin, ilk defa 17. yüzyılda kullanıldığı bilinmektedir⁷². *Cultus* kelimesi aslında (meskûn, ekili, tapınılan) Latince *colere* (toprağı ekip biçmek, ve yetiştirmek) fiilinin sıfat halidir⁷³. “Kültür” kelimesi de benzer şekilde Latince *cultura* ve *cultus* kelimelerinden gelmektedir ve böylelikle bu kelimenin anlamı, ‘bir dini veya sosyal grubun geleneksel inançlarını ve de sosyal biçimini ve maddi özelliklerini’ ifade etmektedir⁷⁴.

Genelde kült kelimesi "din" veya "ibadet" ile ilişkilendirilse de, arkeolojide terime farklı bir bakış açısı ile yaklaşılmaktadır. "Kült" kelimesi arkeolojide sadece din ile bağlantılı değildir, aynı zamanda sosyoloji çerçevesinde de bir karşılaştırma yapılmaktadır. Arkeolojide yapılan araştırmalar ve özellikle bulunan arkeolojik buluntuların değerlendirilmesi sayesinde, toplumun hem genel yaşantısı hem de uyguladığı inanç ve ibadetlerini göstermektedir. Böylelikle kült, yani inanç ve tapınma karakterleri, Antik toplum hakkında önemli bilgiler vermektedir. Arkeoloji ve tapınım deyince aklımıza, genellikle büyük mimari yapılar gelir. Ancak bunlar dışında, örneğin

⁷⁰ Zablocki-Robbins 2001: 474; Bredholt Christensen 2009:15; Hoppadietz 2014, 133-137.

⁷¹ Bredholt Christensen 2009; 13-18.

⁷² Bredholt Christensen 2009;13.

⁷³ Bredholt Christensen 2009.

⁷⁴ Graf 1999: 892; Renfrew 2007: 112

kaya üzerine oyulmuş nişli yapılar, su kaynakları, evlerdeki külte ayrılmış kutsal mekanlar, mağaralar, nehirler gibi, farklı tapınım unsurları da bulunmaktadır⁷⁵.

3.2. Tanrılar

Din kelimesinin Eski Yunanca bir karşılığı yoktur, ancak elbette bu, Antik dönem insanının bir dini olmadığı anlamına gelmez. Antik dönemde insanların geliştirdikleri tanrı kavramının ve tanrılar dünyasının ve bu ilahi düzenin insanlar dünyası ile kurduğu kabul edilen ilişki, din olarak kabul edilir⁷⁶. Antik Dünyada dinin çok önemli bir yeri bulunmaktaydı ve insanların hayatları dinle içiçeydi. Böylelikle tanrılar sadece bireylerin değil, aynı zamanda toplumun da kaderini yönetirdi, dolayısıyla da devletin ve siyasi kurumların da koruyucu ve yol göstericisi konumundaydı⁷⁷.

Her toplumun, diğer bir topluma göre farklılıklar gösteren bir pantheona ve geleneklere sahip olduğunu biliyoruz⁷⁸. Dolayısıyla genelde Antik dönemde her kentte tek tip bir inanış ve adetler bütününden çok, genel anlamda ortak olan bir din kültüründen bahsedilir⁷⁹.

Yerel pantheonlardan ziyade her toplumla kendi bulunduğu bölgeye özgü olan tanrılar arasında sıkı bir bağlılık oluşurdu. İnsan üstü alana, en önemli ve tanınmış tanrıların yanı sıra, yine kültün hedef aldığı ve genelde belirli bir bölgeyle ve yerel geleneklerle bağlantılı olan başka tanrısal güçlerin veya kahramanların da dahil olduğunu belirtmek gerekir. Bir başka ayrıntı ise tanrıların adlarının yanına aldıkları sıfatlardı (epitetler). İnsanlar, verdikleri bu kült lakapları sayesinde tanrılarla bir iletişim içinde olduklarını göstermiş olurlardı⁸⁰. Bu iletişimi kurmak için Tanrılara verilen uygun sıfatlar, örneğin Zeus Bronton „Gürleyen Zeus“ toprak ürünlerinin verimli olması adına verilen bir sıfattı.

⁷⁵ Carastro 2017: 594; Biehl 2019: 199-205.

⁷⁶ Pironti 2017: 553.

⁷⁷ Renfrew 2007: 112-114; Pironti 2017: 554.

⁷⁸ Pironti 2017: 554.

⁷⁹ Pironti 2017: 554.

⁸⁰ Pironti 2017: 574.

3.3. Kutsal Alanlar

Kült mekânlarına bakacak olursak, bunların topluma özgü, belli mekanlara sahip olduklarını ve belli zamanlarda kullanıldıklarını söyleyebiliriz. Burada öngörülen ritüeller, davranışlar ve faaliyetler tapınının bir parçasıydı ve bu eylemlerin amacı toplumla tanrıların arasındaki iletişimi sağlamaktı.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

(Nikaia Kentinin Kültleri, Tanrıları ve Kahramanları)

4. Nikaia Kentinin Kültleri, Tanrıları ve Kahramanları

Yapılan araştırma sonucu, Nikaia kentinde Yunan pantheonunda adı geçen birçok tanrının ve kahraman olarak Herakles'in bulunduğu tespit edilmiştir. Bu tanrıların çoğunun kente ilişkin belirli görevleri olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca yabancı tanrılar da Nikaia kentinde tapınım görmüştür. Bu tanrılar, 'Nikaia'nın Yabancı Kült ve Tanrıları' adlı başlık altında alfabetik incelenmiştir.

4.1. Nikaia Tanrıları

4.1.1. Apollon

Nikaia'da Apollon kültünü ve özelliklerini değerlendirmek amacıyla yapılan çalışmada ele alınan arkeolojik bulgular, sikkelerden ve yazıtlardan oluşmaktadır. Bu verileri irdelemeye başlamadan önce Tanrı Apollon hakkında bazı temel bilgileri burada vermek yararlı olacaktır.

Mitolojide Apollon, Zeus ve Leto'nun oğlu, Artemis'in de ikiz kardeşidir⁸¹. Yunan mitolojisinde Apollon, Roma mitolojisinde ise Apollo ismiyle bilinmektedir⁸². Tanrı Apollon mitolojide her zaman genç bir tanrı olarak bilinmektedir ve diğer özellikleri ise müziğin, okçuluğun, sanatın, güneşin, ateşin ve şiirin tanrısı oluşudur; Apollon aynı zamanda kehanette bulunan bir tanrıdır. Bu özelliklerinin yanı sıra Tanrı, arındıran kudretiyle, hekim olarak da bilinir⁸³. Roma'da ise 'iyileştirici' Tanrı olarak tanınır⁸⁴. İyileştirici özelliğini, 'Apollo Medicus' ünvanından, yani İÖ 433 yılında

⁸¹ Graf 1996:863; Carlier 2016: 80.

⁸² Hom. Il. I,9; Schilling 2016: 79.

⁸³ Carlier 2016: 80; Schilling 2016: 79.

⁸⁴ Schilling 2016: 79.

Apollon için kurulan ve İÖ 431 yılında, ciddi bir salgından dolayı ona adanan tapındaki resmi ünvanından dolayı bilmekteyiz⁸⁵.

Tanrı Apollon'un adının etimolojisi hakkındaki bilgilere baktığımızda, üzerinde anlaşmaya varılamamış olduğunu görürüz, uzmanlar bu konuda hemfikir değillerdir⁸⁶. Adının etimolojisini inceleyerek, Tanrı'nın kökeni de bulunmaya çalışılmıştır.

Apollon, Attik, İonia ve Homerik Yunancada Apollon olarak; Dorik Apellon olarak; Kıbrıs'ta Apeilon; Aeolia'da Aploun; Latince Apollo; Etrüsklerce Aplu olarak bilinir⁸⁷. Bazı araştırmacılar Apollon'un kökeninin Anadolu olduğunu düşünmüşlerdir. Bunun nedeni, Anadolu'da bilinen Apollon kültü sayısının fazlalığından ileri gelmektedir. En önemli örnekler Lykia Bölgesi'nde bulunmaktadır.

Yapılan yeni araştırmalarda doğu kökenli etimolojiden yararlanılmıştır ancak sunulan sonuçlar ikna edici değildir ve ismin kökeni hakkında hâlâ kesin bir yargıya varılamıştır⁸⁸.

Tanrıyla ilgili ikonografik özelliklere baktığımızda Tanrı Apollon'un ilk olarak İÖ 7. yüzyılda tasvir edildiği bilgisine ulaşırız. Özellikle İÖ 6. yy. vazolarında Leto, Dionysos, Hermes, Athena ve Artemis ile birlikte betimlenmiştir⁸⁹. Arkaik ve Klasik dönemde liri ve kitharası ile tasvir edilen Apollon, genelde uzun saçlı olarak ve uzun bir giysi ile betimlenir. Hellenistik ve Roma döneminde de genelde yarı çıplak veya çıplak tasvir edilmiştir.

Homeros'tan itibaren izlerini görmeye başladığımız Apollon, İÖ 8.yüzyıl. - İS. 4.yüzyıl. arasında yoğun bir biçimde karşımıza çıkar. Ancak Antik kaynaklar daha erken bir tarihten, İÖ 12. yüzyılda bir Apollon kültünden bahsetseler de, arkeolojik veriler bunu desteklememektedir. Kültle alakalı arkeolojik veriler İÖ 2.yüzyıl ile İS 3.

⁸⁵ Schilling 2016: 79.

⁸⁶ Graf 1996: 863.

⁸⁷ Graf 1996: 863.

⁸⁸ Graf 1996: 863.

⁸⁹ Graf 1996: 863.

yüzyıl aralığına işaret etmekte olup, kült en parlak dönemini ise Augustus döneminde yaşar⁹⁰.

4.1.1.1. Yazıtlarda Apollon

Nikaia’da Apollon kültünü belgeleyen en önemli arkeolojik veri, İmparator Commodus dönemine (İS 177-192) tarihlendirilen bir yazıttır⁹¹. Yazıtta yeri saptanamamış olan ve İmparator Commodus döneminde inşaatının devam etmekte olduğunu öğrendiğimiz bir Apollon kutsal alanından bahsedilmektedir. Ayrıca öğrendiğimiz başka bir bilgi de, bu kutsal alanın sur duvarlarının dışında bulunmasıdır. Merkelbach, Nikaia’da kutsal alanı ile birlikte tapınımını belirleyebildiğimiz Apollon’un, Helios ile bir tutulduğunu ve ortak bir kültlerinin olabileceğini düşünmektedir⁹². Ancak bu düşüncüyü belgeleyebilmek için herhangi bir kaynak elimizde bulunmamaktadır.

İmparatorluk döneminde Nikaia kentinin en önemli bayramı Apollon Pythios için düzenlenen şenliklerdir. Bu şenliğin tıpatıp aynısı Delphi’de Apollon’un onuruna düzenlenmiştir. Bu şenlikler hakkında elimizde olan bilgiler, Pythia şenliklerinde ödül alan yarışmacıların onurlandırılması ile ilgili çok sayıda yazılı belgenin ele geçmesiyle kazanılmıştır⁹³.

Tanrı Apollon, Nikaia etki alanı içerisindeki küçük ve kırsal yerleşimlerde ele geçen küçük sunaklarda farklı epitetler ile onurlandırılmaktadır.

Bu epitetlerin ilki olan Akrelenos (ακρεληνός) ve Roma İmparatorluk dönemine tarihlendirilen iki mermer sunak, Bilecik’e bağlı Basköy ve Deresakan’da bulunmuştur. Sunak üzerinde yer alan yazıt aracılığıyla Apollon’un sıfatı tanımlanmaktadır⁹⁴. İlginç olan ise burada, Basköy’de Zeus Bronton’a adanmış çok sayıda sunağın bulunmasıdır⁹⁵. Sencer Şahin bu çevrede Zeus Bronton’un büyük bir tapınağı olduğunu

⁹⁰ Schilling 2016: 79.

⁹¹ Merkelbach 1987: 15.

⁹² Merkelbach 1987: 67.

⁹³ Merkelbach 1987: 73-74. Şahin 2017: 52.

⁹⁴ Şahin 1981, 168a-b, no. 1030-1031.

⁹⁵ Şahin 1981, no.1084, 1096, 1102, 1125, 1154.

düşünmektedir⁹⁶. Böylelikle Başköy’de bulunan Apollon yazıtı diğerleri yanında farklı bir örnek olarak kalmaktadır. Burada, Apollon ile Zeus Bronton’un herhangi bir kült ilişkisi olup olmadığı sorgulanabilir. Apollon’un Zeus’un oğlu olduğunu göz önüne alırsak, elbette bir ilişki içinde olmaları doğaldır. Örneğin, Pazaryeri Kurşunlu Köyü’nde bir sunağın yazıtında Zeus Bronton ve Apollon Phoibos’un isimleri birlikte geçmektedir⁹⁷. Akrelenos epitetinin sonundaki –enos ekinden yola çıkılarak bu isim, bir yer veya mevki adı olmalıdır. Olasılıkla bu yerde tanrının kültü olduğunu düşünebiliriz, bu epitet muhtemelen bir yer adıyla ilişkilidir.

Zeus Bronton’un, aynı sıfatla anıldığı yazıtların varlığından yola çıkarak da ortak kültlerinin olabileceği düşünülmektedir⁹⁸. Ancak Anadolu’da iki tanrının ortak kültü olması, sık rastlanan bir durum değildir.

Thrakia ile ilişkilendirilen bir yazıt üzerinde bir Nikaialı, işlediği günah nedeniyle çektiği cezanın hafifletilmesi için “Kendreios” a yakarmaktadır. Strubbe’ye göre Kendreios, Thrakia atlı tanrısının ışık ve parlaklık anlamına gelen bir sıfatıdır ve Apollon ile özdeşleştirilir⁹⁹.

Apollon Gorzaios’a adanan bir sunak Söğüt ilçesinin Geçitli köyünde (eski adı Katlıç) bulunmuştur. İsa’dan sonra 1.yüzyıla tarihlenen bu yazıt üzerinde bulunan epitet Apollon için yenidir. Bu konuda bilinenler, bu çevrede şimdiye kadar lokalize edilememiş, Gordoser veya Gordos adında bir kentin varlığından ibarettir¹⁰⁰.

Bir başka sunak üzerinde daha Gorzaios sıfatı ile anılan Apollon’un adının geçtiği bir yazıt, Bilecik- Ahmetler köyünde bulunmuştur ve böylelikle bu, Tanrının Gorzaios sıfatı ile anıldığını gösteren ikinci yazıt olmaktadır¹⁰¹. Her iki yazıtın da Bilecik’te bulunması ve İS 1. yüzyıla tarihlenmesinden, bu tarihte Bilecik’in güneydoğusunda Tanrı Apollon için bir tapınım söz konusu olduğu düşünülebilir.

⁹⁶Şahin 1981: 168a.

⁹⁷Şahin 1982: 280b, n. 1508.

⁹⁸Şahin 1981: 168a.

⁹⁹Strubbe 1997: 274, no. 400 .

¹⁰⁰Şahin 1981: 172a, no. 1034; Jones 1971: 166.

¹⁰¹Akyürek-Şahin 2005: 91.

Nikaia kentinin egemenlik sahasında yer alan Bilecik ilinin Gölpazarı ilçesinde bulunan ve İS 140/1 yıllarına tarihlenen bir sunak üzerinde Apollon'u Lykios epiteti ile görmekteyiz¹⁰². Apollon'un bu yaygın epiteti genellikle Tanrının Lykia kökenli olabileceğini düşündürür¹⁰³. Bu epitetin iki farklı yorumu olabilir; biri az önce bahsettiğimiz, Lykia kökenli oluşu, diğeri ise 'kurt' anlamına gelmesi. Böylece Apollon 'Kurt-Tanrı' olarak yorumlandığında, çoban tanrısı olup, sürü ve çobanların koruyuculuğu görevini üstlendiği düşünülebilir¹⁰⁴.

Nikaia'da Apollon kültünü belgeleyen yazılı kaynaklar içerisinde, Apollon'un herhangi bir epitet ile onurlandırılmadığı sadece üç yazıt günümüze kadar ulaşmıştır. Bu yazıtların ilk örneği Bilecik Vezirhan'da bulunmuştur. Bulunan yazıt, Sencer Şahin tarafından İS 1.- 2. yüzyıllara tarihlenmiştir. Yazıtın özelliği, hem bir kült anıtının arşitrav kısmı olmasından hem de yazıt içeriğinin Apollon'a ait olmasından gelmektedir¹⁰⁵.

Diğer örneğimiz ise yine Bilecik'e bağlı olan Deresakarı köyünde bulunmuştur ve Roma İmparatorluk dönemine tarihlenir¹⁰⁶.

Epitetsiz son yazıtımız Bursa Arkeoloji Müzesi'nde korunmaktadır. Envanter kayıtlarında İznik'te bulunmuş olduğu yazmaktadır. Taşın her yanı girlandlarla süslüdür ve sunağın üst yüzeyinde bir patera bulunmaktadır¹⁰⁷.

4.1.1.2. Sikkelerde Apollon

Tanrı Apollon için bilinen ve darbedilen sikke sayısı çok fazla olmasa da, sikkeler bize yine de bazı önemli bilgiler vermektedir. Bulunan sikkeleri kronolojik olarak ele alırsak, bilinen en erken örneklerin İÖ 62-59 yıllarına, yani Proconsul Gaius Papirus Carbo zamanına ait olduğunu görürüz. Sikkenin bir yüzünde sağa dönük, defne çelenkli bir Apollon büstü tasvir edilmiştir¹⁰⁸. Sikkenin diğer yüzünde ise bir thyrsos

¹⁰² Şahin 1981: 172b, no. 1035.

¹⁰³ Şahin 1981: 172b, no. 1035.

¹⁰⁴ Nilsson 1941: 536; Şahin 1981: 172, no. 1035.

¹⁰⁵ Şahin 1981: 170a, no.1032.

¹⁰⁶ Şahin 1981: 170b, no.1033.

¹⁰⁷ Şahin 1979: 32b, no. 33.

¹⁰⁸ RG 398,8, Lev. 65, no.7; Mionnet 1830, no. 207; Mionnet 1830 no. 398; BMC 1889: no. 7; SNG 1944: no. 467.

tasviri bulunmaktadır. Bu sikkeler sayesinde ilk defa Nikaia’da Hellenistik dönemde bir tapınım olduğunu gösteren bir ipucu elimize geçmiş olmaktadır.

İmparator Marcus Aurelius (İS 161-180) dönemine ait bir sikke üzerinde, Tanrı Apollon sağa doğru dönük ve yürür pozisyonda tasvir edilmiştir. Ayrıca çıplak, başında bir defne çelengi ile görmekte olduğumuz Apollon’un önünde üç ayaklı bir iskemle durmaktadır. Sağ elinde bir defne dalı tutmakta olan Tanrı, sol elinde bir yay tutmaktadır. Yine Marcus Aurelius dönemine ait bir sikke üzerinde Apollon yine çıplak tasvir edilmiştir. Sola dönük olan Tanrı, sağ elini aşağı doğru tutmaktadır. Sol koluna ise kıvrımlı bir örtü dolamıştır ve lirini bir sütunun üzerine dayamıştır¹⁰⁹.

Caracalla dönemine (İS 198-217) ait sikke üzerinde tekrar çıplak tasvir edilen Apollon ayakta durmakta ve elinde bir yay tutmakta olup, sağa doğru yürür pozisyonda betimlenmiştir.

İmparator Severus Alexander (İS 222-235) dönemine ait bir sikke üzerinde Tanrı Apollon ayakta ve sağa dönük bir pozisyonda tasvir edilmiştir. Sağ elinde bir dal tutan Tanrı, sol eliyle de enine biçimde bir değnek tutmaktadır. Bir yılanın dolandığı sol dirseğini üç ayaklı bir iskemleye dayamıştır¹¹⁰.

4.1.1.3. Kültün Coğrafi Yayılımı

Nikaia kenti ve hinterlandı’nda bulunan yazıtlar sayesinde, Apollon’un Nikaia’da farklı epitetlerle tapınım gördüğü anlaşılmaktadır (**Levha II.b.**) Bulunan yazıtların Bilecik ilinin farklı köylerinde ortaya çıktığını ve sadece birinin İznik’te bulunduğunu bilmekteyiz. Bilecik’te bulunan yazıtlar, Bilecik merkezini kuzeyinden kuzeydoğusuna ve güneyine kadar çevreleyen alanda bulunmaktadır. Zaten Pazaryeri, Ahmetler Köyü, ve Başköy’de bulunan birçok sunak içinde en fazla dikkati çeken ise Zeus Bronton’a adanmış adaklardır. En önemli buluntu ise Bilecik ilinin kuzeyinde yer alan Vezirhan’da bulunan anıtsal arşitravdır. Böylelikle Bilecik’in kuzey-kuzeydoğu ve güneyi civarında bir tapınım yeri düşünebiliriz.

¹⁰⁹ RG 416,140.

¹¹⁰ RG 473,585, Lev.82, no.14.

Apollon kültü ve onun lokasyonu ile alakalı bir diğer önemli buluntu ise, İznik'te yapılan sualtı araştırmalarında ortaya çıkmıştır. İznik Gölü'nde 2014 yılında bir bazilika kalıntısı bulunmuştur (**Levha VI.b.**). Ardından Mustafa Şahin ve ekibi tarafından başlatılan sualtı araştırmalarında önemli bulgulara rastlanmıştır¹¹¹. Şahin ve ekibi yaptıkları yüzey araştırması sırasında bazilikanın narteks bölümünde birçok mimari yapı elemanı, özellikle sütun tamburu ve gövdesi ile karşılaşmışlardır¹¹². Bu yapı elemanları bazilika ile bir bütünlük göstermemektedir. 2015 yılında başlatılan kazılarda bazilikanın yapım tarihinden daha eski buluntular (kâseler, kandiller ve sikkeler) ortaya çıkmıştır. Bu buluntular İÖ 2.yüzyıl ile İS 3.yüzyıl kadar bir aralığa tarihlenir ve bulunan yapının Hristiyanlık öncesi hakkında bilgi verir¹¹³. Bulunan erken döneme ait buluntular, Hristiyanlık döneminde yapılmış söz konusu bazilikanın, Pagan döneme ait bir tapınağın üzerine yapılıp yapılmadığı sorusunu düşündürmektedir.

Çağlar boyunca dinsel ve kültürel değişimler olmuştur. Ancak örneğin dinler değişse de ibadet mekânları yeni inanç sisteminin ritüellerine göre birtakım değişikliklere uğrayarak kullanılmaya devam edebilmiştir. İznik Ayasofya Kilisesi bu konuda verilebilecek örneklerden biridir. Günümüzde II. Orhan Camii olarak faaliyet gösteren bu yapı, muhtemelen bir tapınağın üzerine yapılmıştır¹¹⁴.

Önemli bir diğer örnek ise Ankara'da bulunan Hacı Bayram Veli Camisidir. İlk başta buraya bir Kybele Tapınağı yapılmıştır; yapı daha sonra Kybele kültüyle İmparator Augustus kültünü bir arada barındırmaya (*synnaoi theoi*) devam etmiştir. Hristiyanlık döneminde kiliseye dönüştürülen yapı, en sonunda Cami olarak faaliyet göstermeye başlamıştır¹¹⁵.

Bu örnekleri göz önüne aldığımızda, burada da bu tarz bir dönüşümle karşı karşıya olduğumuzu düşünebiliriz. Eğer tahmin ettiğimiz gibi burada bazilikadan önce bir tapınak var idiyse, bu tapınağın hangi Tanrı veya Tanrıça için yapıldığı sorusu ortaya çıkmaktadır.

¹¹¹ Şahin 2017: 52-53; Şahin 2018: 118.

¹¹² Şahin 2017: 52.

¹¹³ Şahin 2017: 52.

¹¹⁴ Şahin 2017: 52.

¹¹⁵ Şahin 2017: 52.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, Antik yazarlar sayesinde Apollon için Pythia şenlikleri yapıldığını biliyoruz¹¹⁶. Bir diğer önemli bilgiyi de, Nikaia’da Tanrı Apollon ile doğrudan ilişkili yerlerden biri olan Pythopolis kenti sağlar. Buranın, lokasyon olarak İznik Gölü’nün kenarında olduğu düşünülmektedir. Adı geçen yerleşimle ilgili bilgiyi Nikaialı Menekrates vermektedir. Menekrates’e göre, Pythopolis kentini Antiope ile birlikte bir süre Nikaia civarında yaşayan Theseus kurmuştur. Kentin yakınında bir ırmak akmaktaydı ve adı Soloeis Irmağı olan bu ırmak adını, Amazon Antiope’ye olan karşılıksız aşkı yüzünden kendini civarda bulunan bir suya atarak intihar eden Atinalı genç Soloeis’ten almıştır.

Yanlış biçimde Aristoteles’e mal edilen “Şaşkınlık Veren Söylentiler” isimli kitabın 834b, 34 bölümünde Pythopolis kenti hakkında bazı bilgiler bulmaktayız¹¹⁷. Burada Askania Gölü civarındaki Pythopolis’teki sarnıçların kışın boş, yazın ise dolu oldukları yazmaktadır. Ayrıca buranın Kios kentine 120 stadion uzaklıkta olduğu belirtilmektedir. Sencer Şahin’e göre, metinde söylenen 120 stadionluk yani 22,5 kilometrelik mesafe bizi İznik Gölü’nün güney yakasındaki Sölöz beldesine yakın bir noktaya götürmektedir¹¹⁸. Ayrıca Sölöz ya da Sölez kelimelerinin temeli Plutarkhos metninde geçen Soloeis ismi olmalıdır. Kiepert tarafından da daha önce önerildiği şekilde, yerleşimi bugünkü Sölöz civarında ve Koca Dere kıyısında aramak gerekmektedir¹¹⁹. Böylelikle İznik Gölü’nün güneyinde bulunan Sölöz Köyü ve onun yakınında akan ve Sölöz Burnu’nda İznik Gölü’ne dökülen Koca Dere’nin, Soloeis Irmağı olduğuna kesin gözle bakabiliriz.

Pythopolis kenti hakkında çok kısa bir bilgiyi Plinius da vermektedir ve kenti Bithynia kentleri arasında saymaktadır¹²⁰.

Ayrıca bir yazıt sayesinde, Nikaia’da Roma İmparatoru Commodus tarafından İS 183 yılında Tanrı Apollon’a ithafen kent surlarının dışında bir Apollon tapınağı yaptırıldığını öğrendiğimizi yukarıda belirtmiştik.

¹¹⁶ Şahin 2017: 52.

¹¹⁷ Şahin 1987: 139, no.T63a; Şahin 2017:52.

¹¹⁸ Şahin 1987:137-140, no. T63.

¹¹⁹ Kiepert 1913: 1:400000, BII. Brussa.

¹²⁰ Plin. nat. hist. V, 148.

Roma İmparatoru Theodosius'un tüm pagan tapınakları İS 393 yılının civarında kapatmaya karar verdiğini biliyoruz¹²¹. Yapılan sualtı kazılarında bazilikanın orta nefinin doğusunda, bemanın önünde KM-04 numaralı mezarda İmparator Valens (İS 364-378) ve II. Valentinianus (İS 378-383) dönemlerine ait sikkeler bulunmuştur. Sikkelerin bize verdiği tarih, İmparator Theodosius'un pagan tapınakların kapatılmasına karar verdiği tarihle uyum göstermektedir. Burada bulunan bazilikanın İmparator Theodosius'un kararı sonucunda kapatılan Apollon Tapınağı'nın üzerine inşa edilerek, alanın kutsallığının devam ettirilmiş olması olasıdır¹²².

4.1.1.4. Değerlendirme

Nikaia sikkelerine baktığımızda Tanrı Apollon tasvirlerinin, dönemlere göre çok büyük değişiklik göstermediğini görürüz; genelde çıplak olarak, elinde yay, defne dalı, lir ya da kithara olduğu halde, başında defne çelengiyle birlikte tasvir edilmiştir. Tasvirlerle baktığımızda Apollon daha çok şifa tanrısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Tanrının farklı sıfatlara anıldığını ve Antik kaynaklar sayesinde, bir tapınağı olduğunu biliyoruz. Hem epigrafik hem nümizmatik bulgular sayesinde Nikaia'da bir Apollon tapınımı olduğu gösterilmiş olmaktadır.

4.1.2. Asklepios

Tanrı Asklepios, sağlığın ve tıbbın tanrısı olarak bilinmektedir. Yunan mitolojisinde olduğu kadar Roma mitolojisinde de çok benimsenmiştir ve orada Aesculapius olarak geçmektedir¹²³.

Birçok kent için önemli olduğu kadar, Nikaia kenti için de sağlık Tanrısı Asklepios çok önemlidir. Verilen bu önemi, kentin Asklepios'un onuruna düzenlediği

¹²¹ Şahin 2017: 53.

¹²² Şahin 2017: 53.

¹²³ Graf 1997: 94.

‘Asklepieia’ adında bir dini bayram kutlayışından anlıyoruz¹²⁴. Bunun kanıtını İmparator Maximus Thrax döneminde darp edilen bir sikke üzerinde görmekteyiz¹²⁵. Reinach, bahsi geçen bu sikkenin Nikaia’ya ait olup olmadığından emin değildir. Nedeni ise sikkenin üzerinde bulunan kent isminin tam üzerinde bir delik bulunmasıdır¹²⁶. Bosch ise tersini düşünür ve karşılaştırdığı diğer sikkelerin ön yüzlerine bakarak buranın Nikaia olduğunu öne sürer¹²⁷.

Kent için Asklepios’un bir diğer önemi ise, Roma İmparatorluk döneminde doğuya doğru yollanan ordunun Nikaia’dan geçmesi ve oradan geri çekilmesidir¹²⁸. Halkın bu tanrıya olan ihtiyacını ve düşkünlüğünü, salgın hastalıkların ve özellikle de veba hastalığının ordu yoluyla kente gelişi güçlendirmiştir¹²⁹. Eğer Asklepieia bayramının varlığı gerçek ise antik Nikaia kentinde İmparatorluk döneminde düzenli olarak kutlanmış olmalıdır.

Bu bölümde amacımız Tanrı Asklepios hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra Nikaia kentindeki Asklepios tapınımını incelemektir. Apollon’un oğlu Asklepios’un doğumu ile ilgili çeşitli bilgiler arasında rastlanan bir Messenia söylencesine göre, şifa ve sağlık tanrısı Asklepios Apollon ile L Leukippos’un kızı Arsinoe’nin oğludur¹³⁰.

Bir başka efsanede Thessialı Lakeria şöyle anlatmaktadır: Asklepios, Koronis ile Apollon’un oğludur¹³¹. Kral Phlegyas’ın kızı Koronis Apollon’un oğluna hamile iken genç bir Arkadialı olan Elatos’un oğlu Ischys ile birlikte olmuştur¹³². Bu davranışından dolayı Koronis, Artemis veya Apollon tarafından öldürülmüştür¹³³. Apollon aynı zamanda Ischys’i de öldürmüş ve Koronis’in bu sırrını söyleyen karganın rengini beyazdan siyaha dönüştürmüştür¹³⁴.

¹²⁴ RG Lev. 84, no. 2,10.

¹²⁵ Şahin 1987, 87;

¹²⁶ RG Lev. 84, no. 2,10.

¹²⁷ Bosch 1950, 80-99.

¹²⁸ Paus. II, 26, 7; Roscher 1884: 616; Boyana 2018: 119.

¹²⁹ Boyana 2018: 119.

¹³⁰ Paus. II, 26, 7; Roscher 1884: 616

¹³¹ Paus. II, 26, 4, 7.

¹³² Roscher 1884: 618

¹³³ Ov. met., II, 605.

¹³⁴ Roscher 1884: 618.

Apollon veya Hermes Koronis'in doğmamış çocuğunu¹³⁵ yakılmadan önce kurtarmış ve onu yetiştirmesi için Kheiron'a vermiştir ve Kheiron da ona iyileştirme, şifa verme sanatını öğretmiştir¹³⁶. Asklepios öğrendiklerini daha da geliştirir ve sadece hasta olan insanları iyileştirmekle kalmayıp ölüleri diriltmeyi de üstlenir¹³⁷. Buna karşın Tanrı Zeus ölmüş olan insanların yeniden canlanmasını tehlike olarak görür ve Asklepios'u bir yıldırımla öldürür¹³⁸. Zeus'a yaptığından dolayı büyük bir öfke besleyen Apollon, intikam alması mümkün olmadığından Zeus'a yıldırımını bağışlayan Kyklop'ları öldürmüştür. Ardından Apollon oğlu Asklepios'u yıldızlar arasına yerleştirmiştir¹³⁹.

Asklepios'a Tanrı olarak tapınılmaya tam olarak ne zaman başladığı bilinmemektedir¹⁴⁰. Hatta bir tanrı mı yoksa tanrısal yanı ağır basan bir yarı tanrı mı olduğu konusu hala tartışılmaktadır. Söylencelerden, Tanrı Asklepios'a tapınan birçok şehrin bulunduğunu öğreniyoruz¹⁴¹. Bu şehirler arasında en önemlisi olan Epidauros'taki Asklepios tapınağı İS 420'de inşaa edilmiştir¹⁴². Klasik dönemde faaliyet gösteren tapınakta, Asklepios'a hem tanrı hem hekim olarak tapınıldığı kesinleşmiştir ve buradan yayılan kültün İS 293'te Roma'da tapınaklarının kurulduğu bilinmektedir¹⁴³.

Başka bilgileri Homeros'dan öğrenmekteyiz. Bunlardan biri Asklepios'un Makhaon ve Podaleirios adında savaşçı ve doktor iki oğula sahip olmasıdır¹⁴⁴. Tanrının çevresine baktığımızda ona eşlik eden figürler arasında eşi veya kızı olarak adı geçen Epione¹⁴⁵, kızı olarak bilinen ve sağlık sembolü olan Hygeia¹⁴⁶, yine Asklepios'un kızı olarak geçen Iaso, Panakeia, Aegle ve Akeso¹⁴⁷ ve Telesphoros'u¹⁴⁸ görebiliriz.

¹³⁵ Paus. II, 26,6.: "Kronos ile Philyra'nın oğlu Kheiron at adamların en iyisi, en ünlüsü, en bilginidir. Adı "Kheir" yani "el" den gelir. Eli her işe yatkındır. Doğanın sırlarına ermiş, doğanın içinde yaşayan bir varlıktır".

¹³⁶ Hom. II., IV, 219.

¹³⁷ Apollod. III, 10.4.

¹³⁸ Preller 1984: 517.

¹³⁹ Ov. met. II, 642; Erhat 1984: 68.

¹⁴⁰ Graf 1997: 95.

¹⁴¹ Ancak sadece dört şehirde tapınım izlerini ve adetlerini rastlıyoruz. Bu şehirler ise Kynosura, Arkadia, Epidauros ve Atina'dır.

¹⁴² Graf 1997: 95.

¹⁴³ Boyana 2018: 120.

¹⁴⁴ Hom., II., IV, 194; XI 518.

¹⁴⁵ Paus. II, 27, 5; 29, 1.

¹⁴⁶ Paus. II 11,6.

¹⁴⁷ Paus. I,34,3.

Tanrının atribüleri arasında asa, *kantharos* (kutsal içki konulan kap) defne dalından ya da çamdan yapılmış taç, yerküre, ilaç kutusu, külte özel bir anlamı olan asa ve kutsal hayvanları yılan, keçi, horoz, güvercin, domuz, koyun ve boğa bulunmaktadır. Ama burada saydığımız atribülerin arasında, özellikle yılan, düzenli olarak Asklepios kültü ile ilişkilendirilmiştir ve sıklıkla karşımıza çıkmaktadır¹⁴⁹.

Tanrı Asklepios birçok epitle anılmıştır: “Ἰατρός, Ἰητήρ, ἀμύμωνιητήρ, Εἰητηρ, Ἰατήρ, Ἰήιος, Κοτυλεύς, Ὀρθιος, Παιάν, Παιήων, Παιών, Σωτήρ, Λυσανίας, Ἀρχαγέτας, Φιλόλαος, Ξένιος, Εὐκόλος, Ἐπήκοος, Ἐπικούριος, Ἀλεξίπονος, Θεὸς φιλόανθρωπος, Συγγνώμων, Παγκρατίδης, Παγκρατής, Κύριος, Δεσπότης, Δαίμωνσεμνότατος, Πάνθειος, Ἀσκληπιος καισαρ, Ὀλύμπιος, Βασιλεύς¹⁵⁰”.

Anadolu’daki en ünlü Asklepios tapınağı Pergamon’da, bugünkü Bergama’da ve Anadolu’nun batısındaki adalardan Kos’ta bulunmaktadır. Şifa Tanrısı Asklepios’un tapınaklarına Asklepieion denir. Eskiçağ’da Asklepieionların kuruluşu İÖ 6. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Kült kısa bir sürede benimsenmiş ve geniş bir alana yayılmıştır¹⁵¹.

Roma’ya İÖ 293 yılındaki bir veba salgını sonrası bu tanrının kültü girmiş ve yaygınlık kazanmıştır¹⁵².

Bithynia Bölgesi’nin başkentliğini yapmış, Roma imparatorlarının kült bekçiliğini üstlenmiş ve konaklama yeri olmakla bilinen Nikaia kenti için Tanrı Asklepios çok önemlidir. Bunun nedeni sadece, yukarıda belirttiğimiz gibi Roma İmparatorluk döneminde doğuya doğru yollanan ordunun Nikaia kentinden geçmesi ve bu dönemlerde salgın hastalıkların, özellikle de veba hastalığının Nikaia’ya gelişiyile kent halkının tanrı Asklepios’a yönelişi, yani sadece salgın hastalıklardan sonra bu

¹⁴⁸ Paus. II, 11, 7.: Telesphoros Anadolu kökenli sağaltıcı bir tanrıdır ve tasvirlerinde büyük bir kukuleta giymiş küçük bir kişi olarak da tasvir edilmektedir. Ayrıca Asklepios, Hygeia ile bir triade τριάς oluşturmaktadırlar.

¹⁴⁹ Roscher 1884: 627, 628, 629, 630; Tharaemer 1896: 1680, 1681, 1682, 1683.

¹⁵⁰ Tharaemer 1896: 1677, 1678, 1679; Boyana 2018: 121.

¹⁵¹ Graf 1997: 95; Boyana 2018: 121.

¹⁵² Ov. met. XV, 660; fast. I, 289; Strab. XII, 567; ‘Roma’da Aesculapius olarak tapınılmıştır’.

tanrıya ilgi duyulması değildir¹⁵³. Antik kaynaklardan da bilindiği gibi, Nikaia kenti Antikçağ'da şifalı suları olan, bağlarıyla üne kavuşmuş ve güzel havasıyla bilinen şifalı bir kenttir.

Aşağıda, Asklepios kültünün Nikaia'daki varlığı epigrafik belgelere ve sikkelere dayanarak ele almaya çalışılacaktır.

4.1.2.1. Yazıtlarda Asklepios

Birinci yazıt, Osmaneli (Lefke)'de Sencer Şahin tarafından ele alınmıştır ve çevrilmiştir. Maalesef bugün kayıp olan yazıt Roma İmparatorluk dönemine tarihlenmektedir. Şahin sunağın üzerinde bir yılan kabartması bulunduğunu söylemektedir¹⁵⁴.

Sunu yazıtın üzerinde şöyle yazmaktadır:

“Asklepios’a (Tanrının) buyrultusu [üzerine [Filanca] [oğlu Filanca]kendisi ve bütün ailesi için (adağı sundu)”¹⁵⁵

Bir diğer yazıt ise Gölpazarı Aktaş köyü camisinin önünde bulunmuştur. Bulunan bu mermer sunak İS 3 yüzyıla tarihlenmektedir. Yazıtta şunlar yazmaktadır:

“Asklepios’a (Tanrının) buyrultusu uyarınca Hirtios oğlu Symphoros (adağı sundu)”¹⁵⁶.

Yine Gölpazarı'na bağlı Dereliköy'de bulunan, ve İS 3 yüzyıla tarihlenen yazıt, Şahin tarafından şöyle çevrilmiştir:

“Asklepios’a (Tanrının) buyrultusu uyarınca Hirtios oğlu Symphoros (adağı sundu)”¹⁵⁷.

Okuduğumuz kadarıyla Tanrı burada Symphoros'a rüyasında görünmüştür.

Göynük Boyacılar köyünde Asklepios ve kızı Hygeia'ya adanmış bir başka yazıt ele geçmiştir. Yazıtta şu yazmaktadır:

“Asklepios ve Hygeia için adak”¹⁵⁸.

¹⁵³ Boyana 2018: 121

¹⁵⁴ CIG: no. 3767; Şahin 1981: 173a, 174a, no. 1041.

¹⁵⁵ Şahin 1981: 173a, 174a, no.1041.

¹⁵⁶ Şahin 1981: 173b, 174b, no. 1042.

¹⁵⁷ Şahin 1981: 175a, 176a, no. 1043.

¹⁵⁸ Şahin 1981: 175b, 176b, no.1044.

Bir başka mermer sunak Gölpazarı Kükürt'te ele geçmiştir. Üzerinde Asklepios'un adı geçmesede bir şifa tanrısına sunulduğu tespit edilmiştir:

“Uğurlu olsun; bu pek güzel sunağı Tanrıya, Flavius Alkibiades, hastalık-tan kurtulması nede- niyle adadı”¹⁵⁹.

Bahsedilen sunağı İS 3. yüzyıla tarihleyen Şahin, adı geçmese bile Asklepios için yapıldığını savunmaktadır¹⁶⁰.

Asklepios için bir başka sunak ise Nikaia-Kios arasındaki Orhangazi'de (Pazarköy) bulunmuştur. Pazarköy ve çevresi Antik Kios (bugün Gemlik) kentinden sadece 20 km., Nikaia'dan ise 41 km. Uzaktadır ve şu satırlar yazmaktadır:

“..... “.....Preimigenes, Telesphoros'u ve sunağı Asklepios'a (adadı)”¹⁶¹.

Asklepios'a adanan bu sunağın üzerinde bir Telesphoros (heykeli) sunulduğu düşünülmektedir. Muhtemelen ilk kez Pergamon'da ortaya çıkan Telesphoros sağlık tanrısı, Hygeia gibi Nikaia'da da saygı ve tapınım görmüştür. Hem Telesphoros'u hem de Hygeia'yı birazdan ele alacağımız sikkeler üzerinde göreceğiz.

Son olarak ortaya çıkan yazıt, Hüseyin Sami Öztürk tarafından bulunmuştur. Son yıllarda yaptığı epigrafik yüzey araştırmasında, Sakarya'nın Akçakaya Köyü Pamukova İlçesi'nde bulunmuş olan, Asklepios'a adanmış bir yazıt yayınlamıştır. Yazıt muhtemelen Roma İmparatorluk dönemine aittir¹⁶² (**Levha III.a.**)

4.1.2.2. Sikkelerde Asklepios

Nikaia kentinde Asklepios kültünün varlığını kanıtlayan, yazıtlar dışındaki diğer ispat ise sikkelerden gelmektedir. Sayıları oldukça fazla olan sikkeler, gruplar halinde ele alınacaktır.

¹⁵⁹ Şahin 1981: 177a, 178a, no. 1045.

¹⁶⁰ Şahin1981: 177a, 178a, no. 1045.

¹⁶¹ Wiegand 1904: 273; Şahin 1981: 101a-102a, no. 703.

¹⁶² Öztürk vd. 2015: 46-47.

Birinci grupta Asklepios'un çıplak büstü sakallı olup sola dönük bir pozisyonda tasvir edilmiştir ve tanrının çıplak göğsünün önünde bir yılan yer almaktadır¹⁶³. Bu sikke Antoninos Pius Dönemine (İS 138-161) tarihlenmektedir. Başka bir tasvirde Tanrı yarı çıplak olduğu halde, ayakta esasına dayanarak sola doğru durmaktadır¹⁶⁴. Yine ayakta durduğu ve başı sola dönük tasvir edilen Asklepios¹⁶⁵, İmparator Marcus Aurelius, İmparator Commodus, İmparator Carcalla, İmparator Valerianus ve İmparator Trebanianus Gallus dönemi sıralarında basılmıştır. Buna benzer bir tasvir de Asklepios'un ayakta ve esasına dayanarak tasviridir¹⁶⁶.

Şimdi ele alacağımız ikinci sikke grubunda ise Asklepios, yanında kızı Hygeia ile betimlenmiştir. Her ikisi de ayakta ve karşılıklı durmaktadırlar. Hygeia bir yılanı bir şey verirken, Asklepios ise esasına dayanır bir pozisyonda tasvir edilmiştir. Ayrıca Asklepios'un sağında küçük Telesphoros cepheden görünmektedir¹⁶⁷. Bu tasvire benzeyen bir diğer tasvirde ise Asklepios ve Hygeia karşı karşıya dururlar¹⁶⁸. Buna benzer bir başka betimlemede ise Asklepios ve Hygeia yine karşılıklı ayakta dururlarken tanrı etrafına yılan dolanmış esasına dayanır bir şekilde pozisyon almıştır ve Hygeia ise başka bir yılanı beslemektedir¹⁶⁹.

¹⁶³ RG 410, 85, Lev. 68, no. 18 İmparator Antoninus Pius Döneminde ait (İS 138-161).

¹⁶⁴ RG 410, 86, Lev. 68, no. 19. İmparator Antoninus Pius Dönemine ait; RG 465, 531, Lev. 81, no. 2. İmparator Geta Dönemine ait (İS 209-212); RG 410, 87, Lev. 68, no. 20 İmparator Antoninus Pius Dönemine ait; RG 410, 89, Lev. 68, no. 22. İmparator Antoninus Pius Dönemine ait; RG 410, 90. İmparator Antoninus Pius Dönemine ait; RG 420, 165, Lev. 71, no. 3 Antoninus Pius Dönemine ait.

¹⁶⁵ RG 414, 126. İmparator Marcus Aurelius Dönemine ait (İS 161-180); RG 420, 166; RG 433, 276, Lev. 74, no. 14 İmparator Commodus Dönemine ait (İS 177-192); RG 500, 795, Lev. 86, no. 33. İmparator Carcalla Dönemine ait (İS 198-217); RG 449, 400, Lev. 77, no. 16. İmparator Caracalla Dönemine ait; RG 500, 795, Lev. 86, no. 33. İmparator Valerianus Dönemine ait (İS 253-260); RG 497, 771, Lev. 86, no. 13 İmparator Trebanianus Gallus Dönemine ait (İS 251-253).

¹⁶⁶ RG 420, 164, Lev. 71, no. 2 İmparator Marcus Aurelius Dönemine ait (İS 161-180); RG 440, 333. İmparator Septimus Severus Dönemine ait (İS 193-211), RG 474, 596, Lev. 82, no. 23. İmparator Severus Alexander Dönemine ait (İS 222-235); RG 490, 721, Lev. 85, no. 12. İmparator III. Gordianus'un eşi Tranquillina Dönemine ait (İS 238-244); RG 491, 728, Lev. 85, no. 17. İmparator Phillipus I Dönemine ait (İS 244-249).

¹⁶⁷ RG 410, 83, Lev. 68, no. 17. İmparator Antoninus Pius Dönemi; RG 427, 220, Lev. 72, no. 19 İmparator Lucius Verus Dönemi (İS 161-169); RG 493, 744, Lev. 85, no. 30 İmparator Traianus Decius Dönemi (İS 249-251); RG 495, 762, Lev. 87, no. 4. İS İmparator Hostilianus Dönemi (İS 251).

¹⁶⁸ RG 427, 221, Lev. 72, no. 20. İmparator Lucius Verus Dönemi (İS 161-169).

¹⁶⁹ RG 440, 332, Lev. 75, no. 28 İmparator Septimus Severus Dönemi (İS 193-211).

Üçüncü sikke grubunda İmparator Marcus Aurelius dönemine ait bir sikke üzerinde Asklepios ilk defa bir tapınakla beraber tasvir edilmiştir. Burada ayakta ve sola dönük bir kült heykelinin bulunduğu dört sütunlu bir tapınak içinde görünmektedir¹⁷⁰.

Dördüncü sikke grubunda ise, diğer sikkeleri incelediğimizde giyimli ve ayakta duran, ayrıca sağ eli ile asaya dayanır bir şekilde duran Asklepios ile karşılaşırız¹⁷¹. Ayrıca başka bir tasvirde Asklepios ayakta, sola dönük ve giyimli olarak tasvir edilirken tanrının sağ elinde etrafına bir yılanın dolandığı asa vardır¹⁷². Şimdiye kadar ele aldığımız diğer sikkelerden farklı olarak bu sikkede Asklepios, yürümekte olan bir ejderhanın üzerine oturmuştur ve elinde etrafına bir yılanın dolandığı asasını tutar¹⁷³.

4.1.2.3. Kültün Coğrafi Yayılımı

Yazıtların bulunduğu bölgelere baktığımızda Bilecik Gölpazarı'nda yoğunluk gözlemlenmektedir. Yazıtların diğer bulunduğu bölgeler arasında örneğin, Osmaneli (Lefke) bulunmaktadır. Bu kent, Nikaia'nın hinterlandı alanına giren ve Antik Dönemde Leukia adını taşıyan küçük bir antik kenttir. Büyük olasılıkla burada da bir kült alanı olduğu düşünülmektedir. Orhangazi, Bolu ve Sakarya yakınlarında da yazıtlar ortaya çıkmıştır. Coğrafi konumlardan anlaşıldığı üzere, buluntular geniş bir alana dağılmış durumdadır. Ancak söz konusu olan, yeri tam olarak kesin olmamakla birlikte burada bir kült alanının bulunmasıdır (**Levha III.a.**). Asklepios'un genellikle bir su kaynağı ile ilişkili olduğunun bilindiği göz önüne alınırsa, yazıtların bulunduğu bölgelere ve yakın çevresine baktığımızda, ilişkilendirebileceğimiz bir su kaynağına rastlanmamış olması önemlidir.

4.1.2.4. Değerlendirme

Sikkelerde şifa tanrısı Asklepios'un genellikle yılan ve asası ile tasvir edildiğini görmekteyiz. Ayrıca kızı Hygeia ve oğlu Telesphoros ile birlikte karşımıza çıksa da, bir

¹⁷⁰ RG 420, 167, Lev. 71, no. 4 İmparator Marcus Aurelius Dönemi (İS 161-180).

¹⁷¹ RG 424, 201, Lev. 72, no. 2. İmparator Marcus Aurelius Dönemi. İmparatorun eşi Annia Galeria Faustina darp ettirmiştir.

¹⁷² RG 445, 374, Lev. 76, no. 27. İmparator Septimus Severus Dönemi (İS 193-211). İmparatorun eşi Iulia Domna darp ettirmiştir.

¹⁷³ RG 474, 597, Lev. 82, no. 24. İmparator Severus Alexander Dönemi (İS 222-235).

tapınak ile tasvir edilmemiştir. Eğer böyle bir tasvir söz konusu olsaydı, Asklepios'un tapınımı hakkında daha fazla bilgiye sahip olabilirdik. Yazıtlara baktığımızda Asklepios'la beraberinde kızı Hygeia'nın da adı geçmektedir. Nikaia'daki sikkelere ve yazıtlara göre şifa tanrısı Asklepios kültünün en etkili dönemi, 2.yüzyılın sonu ve 3.yüzyıldır.

Ayrıca İS 235-238 yılları arasında hüküm süren Trakya'lı Maximinus zamanında Nikaia'da basılan bir sikke üzerinde “Ἀσκληπεία” yazısını görmekteyiz¹⁷⁴. Bu yazı bize Nikaia'da Asklepios bayramı için sikke darp edildiğini gösterir. Dolayısıyla bu sikke Nikaia kentinde şifa tanrısı Asklepios için Asklepeia bayram oyunları düzenlendiğinin ve bir tapınım olduğunun kanıtıdır¹⁷⁵.

Nikaia kentinde bulunan yazıtlara, yukarıda yer verdiğimiz Asklepios sikkelerine ve Asklepeia bayramıyla ilgili belgelere dayanarak burada Asklepios kültü olduğu sonucuna varabiliriz.

4.1.3. Dionysos

Şarap ve bitkilerin daha doğrusu üzümün, çılgınlığın, doğadaki kontrol edilemez gücün ve gizemlerin tanrısı olarak kabul edilen Dionysos'un, Küçükasya'da Thrakia özellikle de Lydia-Phrygia kökenli olduğu düşünülmektedir¹⁷⁶. Tanrının doğumuna ilişkin birçok söylence bulunmaktadır. Bunlardan ilki şöyledir: Dionysos, Zeus ile Thebai'nin kurucusu Kadmos'un kızı Semele'nin oğludur¹⁷⁷. Semele'nin Zeus'tan hamile kaldığını öğrenen Hera, büyük bir kıskançlığa kapılır ve yaşlı bir kocakarı şekline bürünür. Arkadaşça Semele'ye yaklaşan Hera, onun güvenini kazanır ve böylece Semele sırrını açıklar ve bebeğinin babasının Zeus olduğunu söyler. Semele'ye inanmamış gibi davranan yaşlı kadın kılığındaki Hera, Semele'nin şüpheye kapılarak sorgulamasına neden olur. Merak ve şüphe içinde kalan Semele, Zeus'tan tüm tanrısal özellikleriyle karşısına çıkmasını ve kendisini gerçekten tanrı Zeus olduğuna inandırmasını ister. Semele'nin bu isteğini geri çevirmek için uğraşsa da, Zeus Semele'nin bu fikrini değiştiremez ve kendisini göstermeyi kabul eder. Fakat, faniler bir tanrıya ölmeden bakamayacakları için, Zeus'un tanrısal hali karşısında Semele alevler

¹⁷⁴ RG 482, 660, Lev. 84, no. 2.

¹⁷⁵ Boyana 2018: 128.

¹⁷⁶ Eur. Bakch., 13-14; 54-55; Nillson 1941:532.

¹⁷⁷ Nillson 1941:532.

içinde yanarak ölür¹⁷⁸. Bu sırada Tanrı Zeus doğmamış olan çocuğunu Semele'nin karnından yanmadan alarak kendi baldırına diker ve zamanı gelince de Dionysos'un doğumunu gerçekleştirir. Bu nedenle de Dionysos bazen "iki kez doğan" olarak anılır¹⁷⁹. Ancak Zeus Hera'dan çekindiği için Dionysos adı verilen bebeği Hermes'e verir. Hermes de bebeği Semele'nin kız kardeşi İno'ya götürür. Hera, İno-Athamas çiftini delilikle cezalandırır ve Dionysos, İno çiftinin delirtilmesinden sonra, Papposilenos (Baş Silenos) ve Nysa Vadisi'ndeki Nymphelere emanet edilir¹⁸⁰.

İkinci söylence ise, Dionysos'un Zeus ile Demeter'in kızı Persephone'nin oğlu olduğudur¹⁸¹. Hera bu söylencede de kıskançlığa kapılıp titanları Dionysos'u parçalayıp yemeleri için kandırmıştır. Tanrıça Athena ise Dionysos'un kalbini kurtarmış ve Zeus'a getirmiştir. Dionysos'un kalbini yutan Zeus ikinci defa onun babası olmuştur ve her iki efsanede de "ikinci bir doğuş" yaşamıştır¹⁸². Bu tür söylencelerin amacı dışarıdan Hellen dünyasına giren bir tanrıyı Hellen tanrısı olarak gösterme çabasıdır¹⁸³.

Pausanias'a göre Dionysos'un doğumuna ilişkin farklı bir söylence daha bulunmaktadır¹⁸⁴: Semele çocuğunu doğurmak üzere Thebai'ye gitmiştir. Ancak kral Kadmos Zeus'un çocuğun babası olduğuna inanmamıştır ve Semele'yi bir kafese kilitleyerek denize atmıştır. Kafes Brasiae sahilinde kıyıya vurduğunda, Semele ölmüş, Dionysos ise kurtarılmıştır ve bir mağarada büyütülmüştür¹⁸⁵. Bu efsane diğer efsanelerle uyumlu olmasa da, Dionysos'un denizle olan güçlü bağlantısını göstermektedir¹⁸⁶.

Bir başka efsaneye göre Dionysos Ikaros adalarında Tyrrhenialı denizciler tarafından kaçırılmıştır. Bu olaya da, Dionysos'un başına gelen diğer olaylarda olduğu gibi Hera'nın sebep olduğu söylenir¹⁸⁷. Homeros destanlarında adı bir kez geçer

¹⁷⁸ Ov. met. III.308-312.

¹⁷⁹ Boyana 2016:47.

¹⁸⁰ Tripp 1974: 204.

¹⁸¹ Preller 1984: 686.

¹⁸² Tripp 1974: 203.

¹⁸³ Boyana 2016:46.

¹⁸⁴ Paus., Graeciae Descriptio, III, 24, 3-4.

¹⁸⁵ Boyana 2016: 46.

¹⁸⁶ Boyana 2016: 46.

¹⁸⁷ Preller 1984: 684.

Dionysos'un. Buradaki efsanede Thrakialı kral Lykurgos Dionysos'un sütninelerini kovalamak ister ve bu nedenle Lykurgos cezalandırılır ve kör edilir¹⁸⁸.

Herodotos'a göre, Dionysos Yunasistan'a ilk olarak kurban sunma ve phallos törenleriyle Mısır'dan Kâhin Melampus aracılığıyla gelmiştir¹⁸⁹.

Dionysos'un tapınımı, kronolojik olarak bin yıldan daha uzun bir süreyle takip edilebilir ve coğrafi olarak da Yunanistan, Ege Adaları, Anadolu'yu, Afrika, Roma ve Mısır gibi hemen hemen bütün antik dünyayı kapsamaktadır¹⁹⁰.

Homeros tarafından bir şarap tanrısı olarak nitelendirilmemesine rağmen, Dionysos'un Hesiodos tarafından şarap tanrısı olarak nitelendirilmesinden yola çıkarak, tanrının kültünün Hellenlerde İÖ 8. yüzyılda güçlenmeye başladığını söyleyebiliriz¹⁹¹. Dionysos kültü özellikle Atina ve Attika'da Peisistratos Dönemi'nde (İÖ 561-527) bir tapınak inşa edilerek ve adına festivaller düzenlenerek gelişme göstermiştir¹⁹². Dionysos, coşkuyla doğayla bütünleşmeyi amaçlayan şenliklerde yer almıştır. Doğa tanrısı olarak da, kış mevsimini uykuda geçirdikten sonra baharda uyanan Dionysos'un bu uyanışını halk dini bir şenlik olarak kutlamıştır¹⁹³.

Atina'da şenlik kutlamaları şöyle gerçekleşir: Aralık ayının sonunda Kırsal Dionysia, baharın sonlarında Kent Dionysia'sı, baharın ilk dönemlerinde Anthestheria ve Ocak ayında Lenaia şenlik ve kutlamaları yapılmıştır¹⁹⁴. Adı geçen bu şenlikler doğanın doğumu ve ölümü çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Bu şenliklerde insanlar davul ve trampet, flüt sesleri eşliğinde kendilerini ölçsüz bir sarhoşluğa terk etmişlerdir¹⁹⁵.

Yunanistan'da Hellenistik dönemde Dionysos kültü çeşitli farklılıklarla devam etmiştir.

¹⁸⁸ Hom., II. VI, 130-137; Preller 1984: 687-688.

¹⁸⁹ Hdt. II, 49.

¹⁹⁰ Öztürk 2010: 41.

¹⁹¹ Boyana 2016: 47.

¹⁹² Öztürk 2010: 41-42.

¹⁹³ Öztürk 2010: 43.

¹⁹⁴ Boyana 2016: 47.

¹⁹⁵ Eur. 135-154.

Roma’da Dionysos Bacchus adını almış, tanrının onuruna Bacchanalia Şenlikleri düzenlenmiştir. Dionysos Roma’nın kır tanrısı Liber Pater ile eş tutulmuş ve tanrının kültü İÖ 2. yüzyıldan sonra yayılmaya başlamıştır¹⁹⁶.

Bu sebeple Dionysos birçok epitle anılmıştır ve bunlar şöyledir: “Βρόμιος, βάχος, βάκχιος, βακχεύς, Ἰακχος, Εὐτιος, Ἰνγγίης, Ἰόβακχος, βακέβακχος, Ἐλευθερεύς, Ζαγρεύς, διθύραμβος, βάκχοςμεγάλος, μέγας θεός, Ἐπήκοος, καθηγεμών Ἐπιφανής θεός, Ἐπιφανίστατος θεός, Προκαθηγεμών, Σωτήρ. Bu epitetler tanrıya duyulan minnet duygusunu göstermektedir”¹⁹⁷.

Dionysos isminin kökenine gelince, Dio-nysos (Tanrı-Nysa olarak) Nysa dağının tanrısı olarak yorumlanmıştır¹⁹⁸. Nysa dağı Makedonia Thessalia, Euboia, Boeotia, Parnassos, Naxos, Karia, Lydia ve Klikia, Arabistan, Hindistan, Ethiopia ve Libya’da da vardır. Bu nedenle Dionysos’un baş tanrısı olduğu dağın yeri kesin olarak belli değildir.

Homeros’un İlyada’sında Nysa dağının Trakya’da olduğu yazar ve aynı zamanda Nysa dağı Dionysos’a tapınılan, bağıcılığın başladığı yer olarak da gösterilmektedir¹⁹⁹.

Bir doğa tanrısı olan Dionysos, insana neşe veren, üzüntülerinden kurtaran bir tanrı olarak gösterilir. Bu nedenle Dionysos’a tapanlar onu kendinden geçerek özümser ve kavrarlar. Aynı zamanda Dionysos zihinsel güçlerin harekete geçtiği, gündelik kimliğin ortadan kalktığı hissini veren bir duygu coşkuluğunun tanrısıdır²⁰⁰. Genelde tasvirlerde Dionysos doğayı yansıtan biçimlerle (orman, dağlar, yabani hayvanlar) gösterilir ve bu da tanrı, insan ve doğa arasındaki ilişkisiyi gösterir.

Bahsettiğimiz gibi Roma döneminde Bakkhos olarak da adlandırılan Tanrı ve Roma’da Liber Pater ile özdeşleştirilen tanrının sembolleri arasında külte yönelik mistik

¹⁹⁶ Boyana 2016: 47.

¹⁹⁷ Boyana 2016: 47.

¹⁹⁸ Boyana 2016: 47.

¹⁹⁹ Hom., Il., VI 130-137.

²⁰⁰ Boyana 2016: 48.

eşyalar bulunmaktadır. Bu eşyalar arasında, sandık “*cistamystica*”, sarmaşık ve asma yapraklarıyla kaplanmış, üstünde çam kozalağı bulunan bir değnek olan “*thyrsos*”, iki kulplu şarap kabı “*kantharos*”, Prometheus’un içinde insanlara ateşi getirdiği “*nartheks*”, üretkenliği simgeleyen “*phallos*” ve yeniden doğuşu, bilgeliği temsil eden yılan ve çocuk Dionysos’un beşiğidir²⁰¹.

Antik dönem Nikaia’ında asmanın ve üzümün bol olması, Dionysos ile bir bağlantıyı akla getirmektedir. Antik Nikaia kentinde Dionysos’a tapınım olduğu, sikkeler ve yazıtlar ışığında izlenebilmektedir. Aşağıda Dionysos adı ve sembolleri geçen arkeolojik materyaller incelenerek, Antik dönem Nikaia’ında Dionysos tapınımlarına dair veriler gözden geçirilecektir.

4.1.3.1. Yazıtlarda Dionysos

Nikaia, Bithynia’nın başkenti, Roma imparatorlarının kült bekçisi ve konak yeri olmasıyla bilinmektedir. 325 yılında konsilin toplandığı o ünlü ve önemli Nikaia’dan bugün fazla bir iz kalmamıştır²⁰².

Nikaia’ya dair günümüze çok az antik kalıntı ulaşabilmiş olsa da, 5 km çapıyla hala ayakta duran Nikaia surları bize Dionysos hakkında önemli bilgiler vermektedir. Aşağıda Nikaia surlarından ve sur kapılarındaki yazıtlarından elde edilen önemli bilgiler ayrıntılı incelenecektir.

Nikaia dört köşe bir plan üzerine kurulmuş, dört ana giriş kapılı surla sahip bir kenttir. Kapılardan yalnızca ikisi günümüze kadar ulaşabilmiştir ve bize Dionysos ve tapınımları hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu kapılardan biri günümüzde İstanbul Kapı diye bilinen kuzey kapısıdır ve diğeri Lefke Kapı adında doğu kapısıdır. İmparator Vespasianus döneminde (İS 69-79) yapılmıştır ancak 120 yılında Nikaia’yı vuran bir depremle yıkılınca İmparator Hadrianus (İS 117-138) tarafından tamir ettirilmiştir²⁰³. Bu nedenledir ki, kapıların hem kent hem kırsal taraf cephelerindeki friz

²⁰¹ Boyana 2016: 48.

²⁰² Boyana 2016: 48.

²⁰³ Boyana 2016: 49.

ve arşitavrlarda birbirinin aynı olan her iki devre ait sunu yazıtı bulunmaktadır. Lefke Kapının üstünde bulunan firizdeki yazıt Vespasianus dönemine aittir ve kapıdaki yazıtta Bithynia Eyaleti prokonsülü Marcus Plancius Varus tarafından imparatorların yüce hanesine ve eyaletin başkenti Nikaia'ya adandığını görmekteyiz. Alttaki arşitav yazısında, Nikaia kenti kapıyı İmparator Hadrianus'a adadığı yazmaktadır²⁰⁴.

Hadrianus'a adanan adak yazıtı aşağıdaki gibidir:

“İmparator Caesar, Tanrı Traianus Parthicus'un oğlu, Tanrı Nerva'nın torunu hükümdar Traianus Hadrianus Augustus'a, Augustus'ların en dindar hizmetkarı, Dionysos ve Herakles'in soyundan, Bithynia ve Pontos'un birinci (kenti) imparatorların ve kutsal (Roma) senatosunun kararları uyarınca metropol (olan Nikaia sundu)”²⁰⁵.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Nikaia'nın kökeninin bu yazıtın ikinci satırında “απο Διονύσου καὶ Ἡρακλεους” kelimelerin Dionysos'a ve Herakles'e bağlandığını görmekteyiz. Kentin soyunu Dionysos'a dayanması daha önce de vurguladığımız gibi Sangarios'un kızı Nikaia ile Dionysos'un aşk hikâyesine dayanmaktadır²⁰⁶ ve daha sonra Nikaia'nın onuruna kenti kurmuştur.

Dionysos şenliklerinden Nikaia'da bulunan bir başka onur yazıtıda bahsedilmektedir²⁰⁷.

“[Kutsal Senatonun ve Roma halkının kararları uyarınca] Patrokles'i dindar ve sadık 2. İspanya bölüğünün, (ayrıca) İskenderiye'deki birinci Afrika Ulpia süvari bölüğünün [komutanını], Traian Hadrian Augustus'un [], birinci archon ve [] ve bayram yönetmenini, imparator hazretlerinin kararı uyarınca [halkla ilgili] mali işlerin kanuni memurunu, Dionysos şenliklerinin [hakemini] [onurlandırdı]”²⁰⁸.

Bu yazıt sayesinde Nikaia'da Dionysos şenliklerinin yapıldığını öğrenmiş oluyoruz.

Ayrıca İS 3. yüzyıla tarihlenen bir başka yazıt Yakacık/Söğüt'te bulunmuştur. Burada “Bakkhos Megalos” Kült Derneği'nin arkhimystes olmuş olan Vera ve Asklepiades'in oğulları Epiktetos'un mezarına ait bir yazıttır.

²⁰⁴ Şahin 1987a: 370.

²⁰⁵ CIG 3745; Körte 1899: 403; Robert 1977: 9; Şahin 1979 : 29.

²⁰⁶ Nonn., Dion. XVI 390-409.

²⁰⁷ Boyana 1997: 204.

²⁰⁸ Boyana 1997: 204.

Bir diğerk yazıt ise “Bakkhos” olarak belirtilen Tanrı’nın, Lukinos adındaki kült üyesinin mezar stelidir. Bu yazıt, Koyunlu/Söğüt’te bulunmuştur ve İS 1. yüzyıla tarihlenir²⁰⁹. Söğüt’te bulunan bu iki yazıt, bir Dionysos kültünün var olduğunu düşündürmektedir (Levha I. b.).

4.1.3.2. Sikkelerde Dionysos

Sadece şenlikler değil, Nikaia’da Dionysos şerefine oyunlar da düzenlendiğini bazı sikkeler üzerinde bulunan betimlemeler sayesinde öğrenebilmekteyiz²¹⁰.

Otonom sikke basımlarının ön yüzlerinde Roma devletinin hüküm süren imparatorlarını görürüz ve bundan kentin siyasi durumunu ve hâkimiyet gücünü anlarız. Bu sikkelerden ilki imparator Gallienus dönemine (İS 253-268) basılmıştır. Sikkenin üzerinde ortadakinde iki, diğerk ikisinde bir hurma dalı bulunan üç zafer tacı vardır ve ayrıca Ούαλ (ερίανεια) [αλλ(ι)νεια] Διον(ύσια) Αυγού (στεια) yazmaktadır. Diğerk sikke Valerianus dönemine tarihlenmektedir (İS 253-257). Sikkede ödöl masası ve üzerinde üç zafer tacı betimlenmiştir ve Διονύσια Πύθια ve Ουαλε (ριάνεια) Γαλή (νεια) yazıları bulunmaktadır.

Bu sikkeler sayesinde Nikaia kentinde Dionysos bayramının kutlandığı kanıtlanmış olmaktadır ve ayrıca Dionysia Bayramı sadece Valerianus ve Gallienus dönemi Nikaia sikkelerinde olmak üzere, her iki imparatorun onuruna kutlanan bayramlarla birleştirilmiş olarak da görölmektedir²¹¹.

Dionysos Nikaia kentinin kurucu (κτίστης) tanrısı olduğundan, birçok sikke basımında betimlenmiştir. Kentin otonom sikkeleri bronzdan olup Lysimakhos (İÖ 301) döneminde basılmaya başlanmış ve Bithynia krallık dönemine kadar devam etmiştir²¹². Roma dönemine ait sikkeler vali Carbo döneminde basılmaya başlamıştır (İÖ 62-59). Sikke basımına Antoniuslar Döneminde (İÖ. 138-161) ara verilmiştir ve daha sonra

²⁰⁹ Öztürk 2010: 76-77.

²¹⁰ RG 854, Lev. 87, no. 2; RG 815, Lev.88,12; RG 816 Lev. 8, no. 13; RG 851, Lev. 87, no. 42.

²¹¹ Boyana 2016:50.

²¹² Boyana 2016: 50.

Antonius Pius (İS 138- 161) döneminde tekrar başlayan sikke basımı P. Licinius Gallienus dönemine kadar (İS 253-260) sürmüştür.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, kentin kurucu tanrısı olduğundan, Dionysos çeşitli şekillerde tasvir edilmiştir. İncelediğimizde Dionysos tasvirli sikkeleri 8 gruba ayırabiliriz:

Birinci Dionysos sikke grubunda Papirius Carbo dönemine ait (İÖ 62-69) olan bir sikke üzerinde Dionysos büstü görmekteyiz. Burada Tanrı sakalsız ve başında sarmaşıktan oluşan bir taç ile görülür²¹³. Bir başka tasvirde ise sakallı, sağ omzunda bir thyrsos bulunan Dionysos büstü bulunur. Bu sikke prokonsül Papirius Carbo dönemine aittir²¹⁴.

İkinci grupta Dionysos sadece büstü ile değil, ayakta ve farklı biçimlerde tasvir edilmiştir. Bunlardan biri Dionysos'u khitonlu ve ayakta olarak, sola dönük, sağ elinde kantharos tutar ve sol eli ile de *thyrsosu* yukardan kavrar şekilde tasvir eder²¹⁵. İmparator Marcus Aurelius dönemine ait, İS 161-180'e tarihlenen bir sikkenin üzerinde yukarıda anlattığımız tasvire benzeyen başka bir sikke bulunmaktadır. Burada Dionysos ayakta, giyimlidir, başı hafif sola dönüktür ve sağ elinde *kantharos* ve sol elinde *thyrsos* tutmaktadır. Ayrıca sağ yanında bir sunak bulunmaktadır²¹⁶. İmparator Marcus Aurelius Dönemine ait bir başka sikke üzerinde ise Dionysos yine ayakta, ama bu sefer bir tapınağın cephesinin ortasında tasvir edilmiştir²¹⁷. İmparator Caracalla dönemine ait (İS 198-217) bir sikke üzerinde giyimli ve ayakta duran bir Dionysos görmekteyiz. Sola dönük bir şekilde durmakta ve sağ elinde bir *kantharos* tutmaktadır. Sol eliyle ortasından *thyrsosa* dayanmakta olan tanrının ayaklarının önünde bir fil başı bulunmaktadır²¹⁸. Bir başka ayakta tasvir edilmiş Dionysos'a air sikkede ise sağa dönüktür ve yine bir *thyrsosa* dayanmaktadır; bir kantharos ile birlikte tasvir edilmiştir²¹⁹.

²¹³ RG 397, 1, Lev. 65, no.1; RG 397, 5; Lev.65, no.4; RG 399, 17 Lev. 65, no. 15; RG 403, 46 Lev. 67, no. 3; RG 405,54, Lev. 67, no. 9.

²¹⁴ RG 10, LXV,9.

²¹⁵ RG 402, 36, Lev. 65, no. 12; RG 405,55, Lev. 67, no.10; RG 448, 399 Lev. 77, no. 15.

²¹⁶ RG 414, 125, Lev. 69, no. 25.

²¹⁷ RG 418, 152, Lev. 70, no.18.

²¹⁸ RG 453, 434, Lev. 78, no.16.

²¹⁹ RG 467, 543, Lev. 81, no. 13.

Üçüncü grup sikkelerde Tanrı Dionysos sadece kista ile tasvir edilmektedir. Bir sikke örneğinde bir masa üzerine çapraz konmuş *thyrsos*, çalpara ve bolluğun simgesi boynuz tasvir edilmiştir²²⁰. Farklı bir örnekte kistas çelenklerle süslü ve yine diğer örnekteki gibi boynuzla tasvir edilmiştir. Farklı olan ise burada bir panterin tasvir edilmiştir²²¹. Bu gruba ait bir başka sikkede ise Dionysos atribülerinden *kistas* ve bir yılan ile birlikte betimlenmiştir²²².

Dördüncü grupta Dionysos fillerle ve koşu arabası ile tasvir edilmiştir. Bir sikke örneğinde önünde dört filin koştuğu bir arabada oturmakta olan Dionysos sağ elinde *kantharos* tutmaktadır ve sol eliyle tuttuğu *thyrsos* dayanmaktadır²²³. Bu gruba ait olan ve yine fillerle tasvir edilen bir sikkede Dionysos bu sefer yarı çıplak tasvir edilmiştir. Diğer sikkedeki gibi sol eliyle tuttuğu *thyrsos* dayanmakta olup sağ eliyle de *kantharos* değil, ona ait olan atribülerden biri olan üzüm salkımı tutmaktadır²²⁴. Bu grupta son olarak genç bir Dionysos ile karşılaşırız. Burada arabanın üzerinde, ayakta duran Tanrının önünde iki panter betimlenmiştir. Ayrıca bir eliyle *kantharos* tutmaktadır²²⁵.

Beşinci grupta Dionysos çıplak olarak betimlenmiştir. Bir grup sikkede çıplak tanrı sola dönük, sol eliyle üstten tuttuğu *thyrsos* dayanmaktadır ve sağ eliyle de *kantharos* tutmaktadır²²⁶. Bu gruba dahil olan bir sikkede Dionysos bu kez de çıplak, ayakta, sağ eliyle başını tutar halde, sol yanında da çıplak bir satyr ile, sağında da bir panter ile tasvir edilmiştir. Ayrıca sikkenin üzerinde bir üzüm asması görülmektedir²²⁷.

Altıncı grupta ise Tanrı Dionysos çocuk olarak tasvir edilmiştir. Burada beşiğinde sağa dönük olarak oturmaktadır, yanında genelde her sikkede olduğu gibi bir *thyrsos* bulunmaktadır²²⁸.

²²⁰ RG 402, 37, Lev. 66, no. 14.

²²¹ RG 404, 52, Lev. 67, no.7.

²²² RG 463, 510, Lev. 80, no. 18.

²²³ RG 404, 51, Lev. 67, no. 6; RG 473, 590, Lev. 82, no.18; RG 506, 836, Lev. 87, no.30; RG 409, 80, Lev. 68, no. 14.

²²⁴ RG 432, 269, Lev. 74, no.7; RG 453, 437, Lev. 78, no. 19.

²²⁵ RG 433, 270, Lev. 74, no. 8.

²²⁶ RG 409, 78, Lev. 68, no.12; RG 453, 435 Lev. 78, no.17.

²²⁷ RG 453, 432, lev. 78, no.14; RG 453, 433 Lev. 78, no. 15; RG 463, 508, Lev. 80, no. 16.

²²⁸ RG 409, 79, Lev. 68, no. 13; RG 418, 151, Lev. 70, no. 17; RG 429, 239, Lev. 75, no. 11; RG 445,371, Lev. 76, no. 24; RG 463, 509, Lev. 80, no.17; RG 505, 834, Lev. 87, no. 28.

Yedinci grupta ise Dionysos yarı çıplak betimlenmiştir. Genelde tahtında oturan ve sola dönük bir pozisyona sahiptir Burada da sol eliyle thyrsos tutmaktadır. Sağ eliyle de ayaklarının dibine oturan pantere içecek vermektedir. Bu betimlemeye benzeyen başka bir örnekte yine bir tahtta yarı çıplak ve sola dönük olarak, sol eliyle tahtına dayanır bir şekilde oturan bir Dionysos görürüz. Sağ elinde bir thyrsos Tutmaktadır ve burada da ayaklarının dibine çömelmiş bir panter betimlenmiştir; ayrıca bir satyr tarafından taçlandırılmaktadır²²⁹.

Sekizinci gruptaki sikkelere yukarıdakilerden farklı betimlemeler eklenmiştir. Bunlardan birinde giysili ve sağ elinde bir thyrsos bulunan Dionysos sola dönük bir pozisyonda oturmaktadır ve yanında bir Pan tasvir edilmiştir²³⁰. Bu gruba dahil ettiğimiz bir diğer tasvir ise Dionysos ile karısı Ariadne betimlemesidir. Burada her ikisi de yan yana ve sağa dönük bir pozisyonda tahtta oturmaktadırlar. Her ikisi de bir nesne tutmaktadırlar. Büyük bir ihtimal Dionysos her zamanki gibi thyrsosunu, Ariadne ise bir asa tutmaktadır²³¹. Bu tasvire benzeyen başka bir tanesinde Ariadne yerine Tyche görülür, Dionysos yarı çıplaktır ve bacakları örtülüdür. Her ikisi de yan yana tahtta sağa dönük bir pozisyonda oturmaktadır, Dionysos'un sağ elinde *thyrsos*, Tcyhe'nin sol elinde bir asa bulunur²³².

4.1.3.3. Kültün Coğrafi Yayılımı

Tanrı Dionysos hakkındaki yazıtların coğrafi yayılımı buluntu azlığından ötürü, çok fazla değildir. Dört yazıttan ikisi Nikaia sur duvarlarında bulunduğu için, diğer iki yazıtın bulunduğu yerlere bakmak gerekir. Bu iki yazıt, Nikaia egemenlik alanına giren Bilecik ilinin Söğüt ilçesine bağlı farklı iki köyünde bulunmuştur (**Levha I.b.**)

4.1.3.4. Değerlendirme

Bithynia Bölgesi'ne başkentlik yapmış olan Nikaia kentinde, günümüze ulaşan sadece dört adet yazıta, yukarıda tek tek yer verdiğimiz Dionysos sikkelerine ve

²²⁹ RG 429, 242, Lev. 73, no. 12; RG 439, 328, Lev. 75, no. 25; RG 453, 436, Lev. 78, no.18.

²³⁰ RG 418, 153, Lev. 70, no. 19.

²³¹ RG 440, 329, Lev. 75, no. 26.

²³² RG 424, 199, Lev. 71, no. 29.

Dioynsia Bayramı kutlandığına ilişkin belgelere dayanarak burada Dionysos kültü olduğu sonucuna varabiliriz.

Sikkelere baktığımızda genelde tanrı Dionysos tasvirlerinin hemen hepsinde Dionysos'un atribüleri olan thyrsos ve kantharos mutlaka görürüz. Ayrıca sikkelerde Dionysos'un kutsal hayvanlarından fili, panteri ve yılanı, yine tanrının atribüsü olan üzüm asmasını, bolluğun, bereketin simgesi olan boynuzu ve dini törenlerde eğlenirken kullanılan çalparayı da görmekteyiz.

Ne yazık ki herhangi bir tapınak kalıntısı günümüze ulaşmamıştır. Yukarıda yer verdiğimiz veriler ve özellikle de kült heyetine ait bir mezar taşının bulunuşu kültün varlığını desteklemektedir.

Tüm bu bilgileri toplarsak, hem ölümün hem yaşamın yenilenmesinin, insan ile doğa arasındaki ilişkinin, özellikle coşkulu duyguların ve tutkuların, bolluğun ve bereketin tanrısı Dionysos, kurucu tanrı olarak Nikaia'da tapınım görmüştür diyebiliriz.

4.1.4. Herakles

Antik Yunan ve Roma mitolojisinin en ünlü kahramanı olan Herakles, bir destan oluşturacak kadar çok sayıda efsaneye (on iki görev) sahip bir kahraman ve yarı tanrıdır. Yunan mitolojisinde Herakles, Roma mitolojisi'nde Herkül olarak bilinen Tanrı, Zeus ile Miken kralı Amphitryon'un karısı Alkmene'nin oğludur²³³. Alkmene'ye aşık olan Zeus, bir gece savaş nedeniyle sefere giden Amphitryon'un yokluğundan yararlanır ve kocasının görünümüne girerek bir gece Alkmene'ye yataşır ve onunla birlikte olur ve Alkmene o gece Herakles'e hamile kalır. Aynı gecenin sabahında seferden dönen kocası Amphitryon'la da beraber olan Alkmene ondan da hamile kalarak ikiz bebekler Herakles ve İphikles'i doğurur. Herakles'in Zeus'un çocuğu olduğunu anlayan Hera, kocası Zeus'a büyük kıskançlık ve öfke duyar. İntikam almak için, önce Zeus'u oyuna getirerek ona Perseus kavminden ilk doğanın hükümdar olacağına dair yemin ettirir ve sonra da kuzeni Eurystheus'u önce doğurarak Herakles'in daha doğmadan önce taht hakkını elinden alır. Hera, Alkmene'ye duyduğu

²³³ Hom. Od. II, 266-268, karşılaştır. İl.5.392; Boardman 1988 728-30; Graf 1998: 387.

öfkeden, Herakles‘le sürekli uğraşır ve sonunda ölümüne neden olur. Herakles’in aşama aşama gerçekleştirdiği 12 görev, onun bir anlamda çilesi olarak görülebilir. Nitekim gerçekleştirdiği görevlerin ardından ölen Herakles, babası Zeus tarafından göğe alınarak tanrılaştırılır.

Asıl adı Alkides'tir ve daha sonar Pythia kahini adını Herakles olarak değiştirir²³⁴. Herakles ismi Hera’dan gelmektedir ve bu isme Yunanca bir anthroponim eklenmiştir. Örneğin Patro-kles, ‘babasına zafer getiren’ veya Dio-kles/Zeno-kles, ‘Zeus’a zafer getiren’ anlamına gelmektedir; Hera ve bu ekin birleşiminden Herakles adı ortaya çıkmıştır²³⁵.

Doğduğu günden itibaren kahramanlığın ve gücün simgesi olan Herakles, tanrısal bir de kuvvete sahiptir²³⁶. Bu özelliklerinden dolayı antik dünyada hem kahraman olarak, hem de tanrı olarak tapınım görmüştür²³⁷. Herakles kötülere cezalandıran, insanın başına gelen felaketleri ortadan kaldıran bir tanrıdır²³⁸. Bu gücünü simgeleyen ve destekleyen atribüleri ve özellikleri bulunmaktadır: En önemlisi ise sahip olduğu heybetli bedeni ve güçlü kaslarıdır. En önemli atribüsü, elinde taşıdığı lobuttur. Ayrıca ok, yay, aslan postu gibi kahramanlığına gönderme yapan atribüleriyle de resmedilir. Herakles kültü çok yaygındır ve yerel tanrılar ve kahramanlarla karşılaştırılır. Örneğin Pisida’da iki farklı Herakles bulunmaktadır, biri Yunan dünyasında hiç görülmemeyen atlı Tanrı Herakles (Anadolu’nun yerel tanrısıdır), diğeri ise Yunan mitolojisinde karşımıza on iki görevle çıkan Herakles’tir²³⁹.

Nikaia kentinde Herakles kültünü ve karakterini değerlendirmek amacıyla yapılan bu çalışmada ele alınan arkeolojik bulgular sikkelerden ve yazıtlardan oluşur. Dionysos bölümünde belirttiğimiz gibi, Herakles de Nikaia kentinin kurucu tanrısı olarak karşımıza çıkmaktadır .

²³⁴ Erhat 1984:148.

²³⁵ Graf 1998, 387.

²³⁶ Graf 1998, 387.

²³⁷ Karayaka 2007: 146.

²³⁸ Karayaka 2007: 146.

²³⁹ Karayaka 2007: 147.

4.1.4.1. Yazıtlarda Herakles

İlk ele alacağımız yazıt Lefke kapısının şehir tarafında bulunan bir arşitrav üzerinde bulunmaktadır ve üzerinde şu satırlar yazmaktadır²⁴⁰:

“İmparator Caesar, Tanrı Traianus Parthicus’un oğlu, Tanrı Nerva’nın torunu hükümdar Traianus Hadrianus Augustus’a, Augustus’ların en dindar hizmetkârı, Dionysos ve Herakles’in soyundan, Bithynia ve Pontos’un birinci (kenti) imparatorların ve kutsal (Roma) senatosunun kararları uyarınca metropol (olan Nikaia sundu)”²⁴¹.

Aynı yazıt şehrin sur duvarının başka yerlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan biri yine Lefke kapı ama kır tarafında yine bir arşitrav üzerinde bulunmaktadır, diğeri ise İstanbul kapının şehir cephesindedir²⁴².

Bir başka yazıt ise, Yenişehir çevresinde Karaköy’de bulunmuştur²⁴³. Çok kötü kondisyonda olduğundan, stel üzerindeki yazıtın birçok bölümü kırılmıştır ve sadece „...adağı“ yazısı yazmaktadır. Stel üzerinde bulunan kabartmada ayakta duran bir erkek figürü ve elinde muhtemelen bir lobut tutar vaziyette tasvir edilmiştir. Büyük olasılıkla burada tasvir edilen Herakles’tir²⁴⁴ (**Levha II.a.**).

4.1.4.2. Sikkelerde Herakles

Sadece yazıtlar üzerinde değil, aynı zamanda sikkeler üzerinde de Herakles kentin kurucu tanrısı olarak karşımıza çıkmaktadır²⁴⁵.

Sikkeleri kronolojik olarak ele alacak olursak, bilinen en eski Herakles betimli Nikaia sikkesi, Domitianus dönemine (İS 81-96) tarihlenmektedir. Bir büst şeklinde görülen Herakles burada sakallı ve yapraklardan oluşan bir taç ile tasvir edilmiştir²⁴⁶. Yine aynı döneme ait olan bir sikke üzerinde kentin kurucusu Herakles bu sefer ayakta, çıplak ve sağa dönük olarak bir lobuta dayanır şekilde betimlenmiştir²⁴⁷.

²⁴⁰ Şahin 1978: 85, no.29; Şahin 1979:25, no.29.

²⁴¹ CIG 3745; Körte 1899: 403; Robert 1977: 9; Şahin 1979 : 29.

²⁴² Şahin 1979: 28, no.30a.

²⁴³ Şahin 1982: 294a , no. 1516.

²⁴⁴ Şahin 1982: 294a , no. 1516.

²⁴⁵ SNG nr. 542; RG 405,56, Lev. 67, no.1; RG 405,58, Lev. 67, no. 12.

²⁴⁶ RG 405,56, Lev.67, no. 11.

²⁴⁷ RG 405,58, Lev.77, no. 12.

Antoninus Pius dönemine ait bir tane sikke bilinmektedir, sikkeler üzerinde Herakles frontal, çıplak ve ayakta durur haldedir²⁴⁸. Sağ elini lobuta dayamıştır ve sol kolunda aslan postu bulunmaktadır.

Diğer İmparatorlar'la karşılaştırdığımızda, İmparator Marcus Aurelius (İS 161-180) dönemine ait sikkelerde daha çok ve farklı betimlerle tasvirlenmiş sikkelere karşılaşıyoruz. Bunlardan birinde sikke üzerinde Herakles büstü, sakalsız ve başında bir aslan postu ile tasvir edilmiştir²⁴⁹. Bir başka sikke üzerinde genç ve çıplak olarak betimlenmiş Herakles bir aslanı boğarken görülür²⁵⁰. Yine Marcus Aurelius dönemine ait farklı betimlenmiş bir Herakles'i aslan postu ile görüyoruz. Sağa doğru yürür ve omzunda bir yaban domuzu taşır vaziyettedir²⁵¹. Başka bir sikke üzerinde çıplak bir Herakles ayakta durmaktadır ve sağa dönüktür. Yine sol elinde tuttuğu lobuta aslan postu da eklenmiştir, sağ elini ise böğrüne koymuştur²⁵². Yine aynı pozisyonda ve Herakles'in çıplaklığıyla diğer sikkeler üzerindeki benzeyen bir anlatıma sahip bir sikkeyi ise farklı kılan, Herakles'in bu sefer aslan postu yerine, elinde bir chlamys tutmasıdır²⁵³. Sağa dönüktür ve vücut hatları çok belirgindir. Ayrıca vücudunun ağırlığını bir lobuta ve kaya üzerine vermekte, sol eliyle de aslan postunu tutmaktadır. Bir başka sikkeye baktığımızda burada Lysippos'un Herakles Farnese tipinde bir Herakles görmekteyiz ve Herakles sağa dönük çıplak ve vücut hatları belirgin olarak betimlenmiştir. Sol eliyle aslan postuna ve lobutuna dayanmaktadır²⁵⁴.

Şimdiye kadar anlattığımız sikkelerin diğer yüzünde İmparator Marcus Aurelius tasvir edilmişti. Marcus Aurelius'un karısı Faustina'nın betimlendiği bir sikkenin diğer yüzünde Herakles çıplaktır, sağ tarafta yürümekte olan bir aslanın üzerine uzanmıştır ve elinde lobut tutmaktadır. Ayrıca bir Eros da aslanın üzerinde oturur vaziyettedir ve Herakles'le oynamaktadır²⁵⁵.

²⁴⁸ RG 412,108.

²⁴⁹ RG 414,124, Lev.69, no. 24.

²⁵⁰ RG 419,159, Lev.70, no. 24.

²⁵¹ RG 419,160, Lev.70, no. 25.

²⁵² RG 419,161, Lev.70, no. 26.

²⁵³ RG 419,162, Lev.70, no. 2.

²⁵⁴ Weiser 1983: 202, no.12.

²⁵⁵ RG 424,200, Lev.72, no. 1.

İsa'dan sonra 161-169 yıllarına ve İmparator Lucius Verus dönemine ait bir sikkede Herakles, bir aslanın üzerine oturmuş pozisyonda gösterilmektedir²⁵⁶.

İmparator Comodus (İS 176-192) dönemine ait bir sikkede de Herakles yine çıplak, ayakta ve frontal tasvir edilmiştir. Sağ kolunu burada böğrüne koymuştur ve sol eliyle de lobutuna dayanmıştır²⁵⁷.

İmparator Septimus Severus (İS 193-211) dönemine ait bir sikke üzerinde Herakles sakallı ve hafiften sağa dönük ve ayakta betimlenmiştir. Sol kolundan, yanından hiç eksik etmediği aslan postu sarmaktadır²⁵⁸. Yine Severus dönemine ait iki sikke üzerinde de Tanrı çıplaktır, sola dönüktür ve ayakta durmaktadır. Bir sikke üzerinde lobotu ile, diğesinde lobutsuz tasvir edilmiştir²⁵⁹.

İmparator Caracalla dönemine (İS 196-217) ait çok farklı sikkeler darp edilmiştir. İlginç olan ise, burada şimdiye kadar görmediğimiz Herakles'in 12 görevinden birkaçının tasvir konusu olmasıdır. Burada anlatacağımız ilk sikke üzerinde Herakles sağa dönüktür ve elinde tuttuğu ok ve yaydan, Stymphalos gölünün kuşlarını öldürmeye çalıştığı anlaşılmaktadır²⁶⁰. Genelde bu sahne birçok farklı antik eserde, örneğin siyah figürlü amphoralarda, rölyeflerde vs. tasvir edilmiştir. Farklı bir sahne ise Herakles ile dev Antaios'un güreşini konu almıştır. Diğerleri gibi bu da mitolojik bir öyküdür. Antaios, yer tanrıçasının oğludur ve bir gün ikisi kavgaya tutuşur. Dev daha güçlü olmasına rağmen Herakles'i yenemez. Herakles'in Antaios'u her yere atışında, annesi yer tanrıçası olduğundan, ondan aldığı güçle Herakles'e saldırmaktadır. Ancak bu durumu anlayan Herakles, Antaios'un ayaklarının yerden temasını keser, sikkedeki gibi belinden sıkarak ve böylece Antaios annesinden güç alamaz ve Herakles'e karşı yenilir. Tabi bu sikkede sadece güreştikleri sahne konu alınmıştır²⁶¹. Bir diğer sikke üzerinde ise Herakles'in 12 görevi arasında üçüncü sırada yer alan Kyreneia geyiğinin yakalanması görülür²⁶². Bahsi geçen geyik mitolojide ay ve avcılık tanrıçası Artemis'in kutsal hayvanıdır ve çok güçlü ve hiçbir avcının elde edemediği, yorulmak nedir

²⁵⁶ RG 430,246.

²⁵⁷ RG 433,273, Lev.74, no. 11

²⁵⁸ RG 433,273, Lev.74, no. 11.

²⁵⁹ RG 441,342, Lev.76, no. 1; RG 445,376, Lev. 76, no. 28; RG 446,377, Lev.76, no. 29.

²⁶⁰ RG 454,445, Lev.78, no. 27.

²⁶¹ RG 455,446, Lev.78, no. 28.

²⁶² RG 455,447, Lev.78, no. 29.

bilmeyen bir hayvandır. Herakles'in geyiğin (mitolojide geçtiği gibi) altından boynuzlarından tutup onu yakalamaya çalıştığı bir sahne yer almaktadır. Aynı döneme ait farklı bir sikke üzerinde de Herakles çıplak olarak tasvir edilmiştir ve başını sola çevirerek yürümektedir²⁶³. Başka bir sikke üzerinde yine 12 görevden bir sahne betimlenmiştir. Sikkenin üzerinde Herakles'in Girit boğasını boynuzlarından tutup antik Yunan'a götürdüğü sahne tasvir edilmektedir²⁶⁴. Bir başka görevini anlatan sikke üzerinde Herakles ve Trakya kralı Diomedes ile olan efsane tasvir edilmiştir. Herakles sağa doğru yürümektedir ve kral Diomedes'in insan etti yiyen iki atını çekmektedir. Bu sahne ise büyük bir ihtimal bahsi geçen mitin sonunda gerçekleşen olayı anlatmaktadır²⁶⁵: Herakles Diomedes'le çarpışıp onu öldürdükten sonra, ölüsünü kralın kendi atlarına yedirir. Sonradan bu atları evcilleştiren Herakles onları Mykenai'ye getirir. Farklı bir anlatıma göre, Mykenai'ye değil, Olympos dağına götürdüğü ve vahşi hayvanlara parçalattığı söylenmektedir. Son olarak Caracalla dönemine ait bir sikke üzerinde Herakles sağda yürüyen bir aslanın üzerinde uzanmış, sol eliyle bir lobut ve sağ eliyle de Eros'u tutmaktadır²⁶⁶.

İmparator L. Septinius Geta dönemine ait (İS 208-218) bir sikke üzerinde bu sefer Herakles sağa doğru koşmaktadır; çıplak vaziyette ve elinde lobutu ile tasvir edilmiştir²⁶⁷.

Yine çıplak olarak tasvir edildiği İmparator M. Opellius Macrinus dönemine (İS 217-218) ait bir sikke üzerinde Herakles yürümekte olan bir aslanın üzerinde uzanmıştır ve sağ elinde bir kap ile aslan postunu taşımaktadır ve sol eli ile lobutunu tutmaktadır²⁶⁸. Yine bu döneme ait bir sikke üzerinde Herakles yine bir aslanın üzerine uzandığı halde tasvir edilmiştir. Diğer sikkeden farkı ise burada hiç bir atribü tutmamasıdır; sadece bir Eros ile beraber tasvir edilmiştir²⁶⁹.

²⁶³ RG 455,448, Lev.78, no. 30.

²⁶⁴ RG 455,449, Lev.78, no. 31.

²⁶⁵ RG 455,451, Lev.78, no. 32.

²⁶⁶ RG 455,452, Lev.78, no. 33.

²⁶⁷ RG 463,512, Lev.80, no. 19.

²⁶⁸ RG 467,545, Lev.81, no. 15.

²⁶⁹ RG 468,546, Lev.81, no. 16.

İmparator Severus Alexander dönemine (İS 222-235) ait bir sikkede de Herakles her zamanki gibi çıplak, sağa dönük, ayakta ve sağ eliyle lobutunu tutmaktadır. Sol eliyle yukarıda bahsettiğimiz farklı sikkede olduğu gibi, Diomedes'in iki atı tasvir edilmiştir. Burada Herakles atların dizginlerini çekmektedir²⁷⁰.

Severus Alexander döneminden sonra İmparator M. Clodius Pupienus Maximus dönemine (İS 235-238) ait bir sikke üzerinde yukarıda bahsettiğimiz Stymphalos gölünün kuşları ile tasvir edilmiştir. Burada Herakles diğer sikkedeki gibi çıplak olmasına rağmen aslan postunu omuzlarında taşımaktadır. Kuşları da oklarıyla öldürürken tasvir edilmiştir²⁷¹. Yine bu döneme ait bir sikke üzerinde, 12 görevinden birini gösteren ve yukarıda anlattığımız Herakles ve Antaios tasviri betimlenmiştir. Burada her ikisinin de çıplak olduğunu görebilmekteyiz²⁷².

Son olarak İmparator M. Antoninus Gordianus III dönemine (İS 238-244) ait bir sikke üzerinde Herakles yürümekte olan bir aslanın üzerine uzanmaktadır. Sol elinde lobutunu tutmakta olan Herakles, sol eliyle küçük Eros ile oynar vaziyettedir²⁷³. Bu döneme ait bir başka sikkede yine Lysippos'un Herakles Farnese tipinde bir Herakles tasviri görmektedir. Burada Herakles sağa dönük ve çıplak betimlenmiştir. Sol eliyle aslan postuna ve lobutuna dayanmaktadır²⁷⁴.

4.1.4.3. Kültürün Coğrafi Yayılımı

Nikaia kentinin iki kurucu tanrısından biri olarak bilinse de, Herakles hakkındaki yazıtların coğrafi yayılımı buluntu azlığından ötürü, çok fazla değildir ve bu kültü ait üç yazıttan ikisi Nikaia sur duvarlarında bulunduğu için, coğrafi yayılımı hakkında yaklaşık bir lokasyon vermek imkansızdır.

²⁷⁰ RG 474,595, Lev.82, no. 22.

²⁷¹ RG 483,669, Lev.84, no.11.

²⁷² RG 483,670, Lev.84, no.12.

²⁷³ RG 487,700, Lev.84, no.34.

²⁷⁴ Weiser 1983, 233, no. 78.

4.1.4.4. Değerlendirme

Günümüze ulaşan sadece üç adet yazıta, yukarıda tek tek yer verdiğimiz Herakles sikkelerine dayanarak burada bir Herakles kültü olduğu sonucuna varabiliriz. Sikkelere baktığımızda genelde tanrı Herakles tasvirlerinin hemen hepsinde Herakles'in atribüleri olan lobut ve aslan postunu kesinlikle onunla beraber görürüz. Sikkelerde bir avcı gibi karşımıza çıkan Herakles, farklı dönemlere ait sikkeler üzerinde tümünde olmasa da 12 görevinden bir kaçında sahne almıştır. Sadece güçlü ve kaslı vücudunu değil, aynı zamanda bu gücü simgeleyen aslanı ve aslan postunu da hemen hemen tüm sikkelerde görebiliriz.

Yukarıda yer verdiğimiz bulgular, bir kültün varlığını yüksek olasılıkla desteklemektedir. Ne yazık ki herhangi bir tapınak kalıntısı günümüze ulaşmamıştır, buna rağmen, bir kentin kurucu tanrısının mutlaka kutsal bir alana sahip olacağını düşünebiliriz.

Günümüze sadece antik bir taş ocağından *in situ* Herakles kabartması ulaşmıştır. İznik'te bulunan bu kutsal alan Nikaia'nın 'doğal kutsal alan'ları bölümde ayrıntılı anlatılacaktır.

4.1.5. Zeus

Titan Kronos ve Rhea'nın oğlu ve Tanrıça Hera'nın kocası olan Tanrı Zeus, Yunan dininin en güçlü ve en önemli baş tanrısıdır²⁷⁵. Roma mitolojisinde Jüpiter olarak da bilinir²⁷⁶. “Tanrıların ve İnsanların Babası” olan Zeus, Olympos'un zirvesinde duran, göklerin, şimşeklerin ve gök gürültülerinin tanrısıdır²⁷⁷. Bu özelliklerini göstermek amacıyla genelde bir şimşekle, veya bir taht üzerinde betimlenir. Diğer atribüleri arasında kartal ve asa bulunmaktadır. Tanrı Zeus çok farklı tasvirlerle karşımıza çıkar ancak bununla birlikte Yunanistan'da ortaya çıkan betimleri,

²⁷⁵ Henrichs 2002: 782.

²⁷⁶ Henrichs 2002: 782.

²⁷⁷ Hom. Il. 1.544, 581; Henrichs 2002: 782.

Anadolu’da yapılmış olan eserler üzerindeki betimleri ile bir benzerlik göstermektedir²⁷⁸.

Minos ve Miken dönemlerine ait eserlere baktığımızda, bir Zeus betiminin varlığı konusunda emin olamıyoruz. Bu durum İsa’dan önce 700 yılından itibaren değişir ve bu tarihten sonra kesin olarak Tanrı Zeus tasvirlerini görürüz. Bu dönemde hem sakallı hem sakalsız tasvir edilen Tanrı, İÖ 6. yüzyıldan itibaren, sonradan sıkça rastlayacağımız spesifik özellikleri ile, yani uzun saç ve sakal ile betimlenir²⁷⁹. O dönemden sonra genellikle sıkça karşımıza çıkan iki farklı tasvirle, biri ayakta ve şimşek saçarken, diğeri ise bir taht üzerinde otururken betimlenmiştir²⁸⁰.

İsa’dan önce 5. yüzyıldan itibaren Tanrı’nın çıplak ve şimşekle beraber tasvir edilmesi oldukça sık karşımıza çıkmaktadır. Aynı dönemlere ait seramik üzerindeki betimlerde Tanrının yaşadığı aşk sahneleri sıkça görülmektedir. Pheidias’ın Zeus betimli önemli eseri, 12 m yüksekliğinde olup fildişi ve altından yapılmıştır. Çok sayıda antik yazar, Zeus betimli eserlerden söz eder; özellikle de Pausanias bunlar arasında yer alır ve bu eserlerin çoğu İÖ 4. yüzyıla tarihlenmektedir²⁸¹.

Hellenistik ve Roma dönemi eserlerinde Zeus genelde grup halinde karşımıza çıkar ve ayrıca bu dönemlerde Küçük Asya’da en fazla tasvir edilen Tanrıdır²⁸². Roma döneminde ikonografik olarak Klasik ve Hellenistik dönem eserlerinden ilham alınmıştır. Ayrıca Roma döneminde mutlaka orjinal bir heykelden örnek alınmasa da, heykellerin biçimsel dili Yunan heykellerine benzemektedir²⁸³.

Zeus bugüne kadar bir Yunan Tanrısı olarak gösterilse de, kökeni hâlâ tartışmalı olan bir Tanrıdır²⁸⁴. İlginç olan, Hesiodos’un Theogonia’sı ile çok benzer olan Hitit Kumarbi yazıtlarının, Grek tanrı sisteminin Yakındoğu ve Mezopotamya ile bağlantılı

²⁷⁸ Karayaka 2007: 183.

²⁷⁹ Henrichs 2002: 789-790.

²⁸⁰ Henrichs 2002: 790.

²⁸¹ Henrichs 2002:790.

²⁸² Landwehr 1990:110.

²⁸³ Landwehr 1990:112.

²⁸⁴ Şahin 2001: IX.

olduğunu göstermesidir²⁸⁵. Örneğin Tanrı Zeus, mitolojide kar, yağmur ve dolu yağdıran, sanki bir iklim Tanrısı gibi gözükmektedir. Böylece Hurri Tanrısı Teşup ve Semitik Tanrı Hadad’a benzerliğiyle dikkat çeker²⁸⁶.

Zeus’un isim etimolojisine baktığımızda Hint-Avrupa dillerinin hemen hepsinde bulunan bir kökten (Grekçe ‘διος’ dios ve Latince ‘dies) yani ışıldamak ve parlamak kelimeleriyle anlamdaş bir kökten gelmektedir. Bu nedenle Zeus genelde ‘parlayan ve ışıldayan’ göğün tanrısı olarak bilinir²⁸⁷. Ayrıca Zeus ismi “gün ve gök”ü göstermektedir ve genelde gök Tanrısı olarak da adlandırılır²⁸⁸. Özellikle Homeros’ta ve ondan sonra gelen antik kaynaklarda da, Zeus, ışık saçan Zeus, şimşekçi Zeus, yağmurun Zeus’u, kar’ın Zeus’u ve dolu veren Zeus olarak geçer²⁸⁹.

Ekinlerin büyümesi ve kıtlık yaşanmaması için yağmur yağdıran, gökyüzünün hakimi Zeus, bu nedenle bereket tanrısı olarak da tapınım görmüştür. Bir diğer özelliği ise kefarete tanrısı olarak bilinmesidir. Ahlakı, ulusal düzeni ve devlet düzenini koruma görevini üstlenmiştir²⁹⁰. Bir baba kimliğiyle, “Zeus Pater” adıyla tapınım görmüştür. Ayrıca Demeter ile birlikte yeraltı dünyasında hüküm sürmüştür²⁹¹.

Tanrı Zeus’un dünyanın ve insanın kaderini değiştirme gücüne sahip olduğuna inanılırdı; aynı zamanda tanrılar pantheonunun da en güçlüsü olduğu için, diğer dinlerin tanrıları ile eş tutulmuştur. Örneğin Hellenistik dönemde Yahudilerin Yehova’sı ile Zeus Hypsistos bir tutulmuştur²⁹².

Tanrı Zeus hem Yunanistan’da hem de Anadolu’da farklı epitetlerle anılmış, farklı işlevler görmüştür. Aynı zamanda ortak epitetlerin aynı kültürlerde kullanıldığı da bilinmektedir. Ona verilen sıfatların yanında ona adanan önemli bayramlar da

²⁸⁵ Karayaka 2007:183.

²⁸⁶ Schwabl 1978: 1014; Henrichs 2002: 782; Karayaka 2007:183.

²⁸⁷ Schindler 1978: 999-1001; Henrichs 2002: 782.

²⁸⁸ Voutrias vd. 1997:310; Henrichs 2002:783.

²⁸⁹ Hom. Il. I 511, 609; III, 30; V 86, 630, 736; VII, 443; XI, 775; XVI, 332; Ody. I, 64; V,21; VII, 164; XII, 313, XIV, 447; XIX 365; Cook 1964:1; Henrichs 2002: 783.

²⁹⁰ Nilsson, 1950:310.

²⁹¹ Voutrias vd. 1997: 311.

²⁹² Voutrias vd. 1997: 312.

bulunmaktaydı, örneğin Yunanistan’da kutlanan büyük bayramlardan Olympia, Soteria vd. bilinmektedir²⁹³.

Nikaia ve hinterlandında yapılan ayrıntılı araştırmalarda diğer tanrı ve tanrıçalara kıyasla Zeus için sunulan adak sayısının oldukça fazla olduğu görülür. Bu sayılar, gelecekte bu alanda yapılacak olan araştırmalarda kesinlikle artacaktır. Günümüze kadar tespit edilen Zeus’a sunulmuş adak yazıtı toplamda 110 adettir (**Levha III.b.**) Bunlardan 56 stelde Zeus Bronton (Βροντων), 11 stelde Zeus Agathios (Αγαθιος) ve 13 stelde Zeus (Ζεύς) adı geçmektedir. Diğer 30 stelde farklı epitetler bulunmaktadır (Levha IV.a.). Nikaia’da bulunan epitetler şunlardır: Zeus Agathios, Zeus Aretarchos (Αρεταρχος), Zeus Astrapaios (Αστραπαιος), Zeus Bronton (Βροντων), Zeus Dimenenos (Διμενηνος), Zeus Epouranios (Επονρανιος), Zeus Eucharistos (Ενχαριστος), Zeus Karpodotes (Καρποδοτης), Zeus Lidaio (Λιδαιος), Zeus Okkonenos (Οκκονηνος), Zeus Olympios (Ολυμπιος), Zeus Pantokrator (Παντοκρατωρ), Zeus Pappos (Παππος), Zeus Patrikos (Πατρικος), Zeus Patroos (πατροος), Zeus Pithe (πιθη), Zeus Pithos (Πήθος), Zeus Sabazios (Σαβαζιος), Zeus Sarnendenos (Σαρνενδηνος), Zeus Sebastos (Σεβαστος), Zeus Severastos (Σεωεραστος) ve Zeus Syngeniokos (Συγγενικος). Bahsi geçen bu yazıtların çoğu İS 1.-3. yüzyılları arasına tarihlenmektedir.

Zeus’un epitet yoğunluğuna bakarak ve bu bölümde aşağıda anlatılacak olan sikke buluntuları doğrultusunda Nikaia’da bir Zeus tapınımı olduğu kesindir. Burada bulunan tüm yazıtlar ele alınmayacak ve sadece önemli olan ve epitet örnekleri veren yazıtlar ayrıntılı tanıtılacaktır. Çalışmanın ağırlığı epitetlerde olup bulundukları bölgeler ile epitetler arasındaki ilişkiler ayrıntılı ele alınıp bir bağlantı kurulmaya çalışılacaktır.

4.1.5.1. Yazıtlarda Zeus

Nikaia kentinde bulunan Zeus’la bağlantılı yazıtlar oldukça fazladır. Bu yazıtlara baktığımızda Nikaia kentinde 24 farklı Zeus epiteti bulunduğunu görürüz. Bu epitetler, yazıtlar örneğinde burada ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

²⁹³ Şahin 2001: X; Henrichs 2002: 787.

İlk epitetimiz Zeus Bronton, ‘Gürleyen Zeus’ anlamına gelir ve Phrygia’da ‘Fırtına Tanrısı’ olarak bilinir²⁹⁴. Bu ismin kökeni olarak Phrygia Bölgesi’ne ait olan ve bu bölgenin kuzeybatısında bulunan Dorylaion ve Nakolia kentleri gösterilir²⁹⁵. Zeus Bronton, Aizanoi kentinin yerel kültleri arasında yer almaktadır ve o kültün en önemli kutsal alanı Marlakkos’da (Avadan) bulunmaktadır²⁹⁶. Ayrıca Phrygia’da yaşayan yerel halk ölülerini Zeus Bronton ile özdeşleştirip tanrılaştırıyorlardı²⁹⁷. Örnek olarak bazı Zeus Bronton adaklarının mezar taşı olarakta tercih edilmiştir²⁹⁸. Nedeni ise Zeus Bronton’un güçlü bir Tanrı olması nedeniyle, ölen kişiyi kötülüklerden koruma fonksiyonu bulunmaktaydı²⁹⁹.

Tanrı bu epitetiyle Phrygia Bölgesi’ne aittir ancak başka bölgelerde de tapınım görmüştür; özellikle Batı Anadolu ve Phrygia’dan etkilenmiş komşu bölgeler de bu tanrıdan etkilenmiştir³⁰⁰. Bithynia bölgesine baktığımızda, özellikle Bilecik Pazaryeri-Ahmetler Köyü ve Söğüt İlçesi’nde Zeus Bronton için adanan oldukça fazla sayıda sunak yazıtı ele geçmiştir³⁰¹. Özellikle Ahmetler köyünde bulunan bir erkek ve kadın büstünün yer aldığı mermer sunaktan burada bahsedilmesi gerekmektedir. Büstün üzerinde: “Zeus Bronton için sunağı Marcus’un oğulları Pyrhos ve Kyrilos ve Licinius oğlu”³⁰². Sencer Şahin, betimlenen erkek figürünün Tanrı Zeus Bronton ve kadın figürünün Güneş Tanrıçası olduğunu düşünmektedir³⁰³. Güneş kültü ile ilişkili olan bir başka yazıt ise Kurşunlu Pazaryeri’nde bulunmuştur³⁰⁴. Zeus Bronton için sunulan bazı yazıtlarda, ekilen ürünlerin verimli olması dileğini gösteren cümleler bulunmaktadır. Örneğin bir yazıt üzerindeki şu cümleler bunu göstermektedir: “Uğurlu olsun! Zeus Bronton’a adağı, toprak ürünlerinin verimi için, Apollonides Gemellinos’un erzak

²⁹⁴ Şahin 2001: 37; Şahin 1986: 267.

²⁹⁵ Şahin 2001: 37.

²⁹⁶ Frei 1993: 123-126.

²⁹⁷ Robert 1978:267; Akyürek-Şahin 2012: 345.

²⁹⁸ Akyürek-Şahin 2012: 349.

²⁹⁹ Akyürek-Şahin 2012: 349.

³⁰⁰ Şahin 2001: 37.

³⁰¹ Şahin 1981: 1080, 1081, 1082, 1083, 1084, 1085, 1086,1087, 1088, 1089, 1090, 1091, 1092, 1093, 1094, 1095, 1096, 1097, 1098, 1099, 1100, 1101, 1102, 1103, 1104, 1105; Şahin 1982: 1504, 1504, 1505, 1507, 1508, 1509, 1510, Akyürek-Şahin 2012: 346-382, 22 adet yazıt tanıtılmıştır; Öztürk vd. 2012: no. 69; Öztürk vd. 2017: no. 326, 327, 339, 340.

³⁰² Şahin 1982: no.1504.

³⁰³ Şahin 1982: no. 467.

³⁰⁴ Şahin 1982: no.1508.

temini işiyle görevli bulunduğu sırada, Ontoraitai Köyü (adağı) sundu”³⁰⁵. Şimdiye kadar ele aldığımız yazıtlar Zeus Bronton’a sunulan sunak ve adak yazıtlarıydı. Bazı yazıtlar aynı zamanda mezar taşı olarak da karşımıza çıkmaktadır³⁰⁶.

Zeus Bronton ile ilişkili olan Zeus Bennios, Phrygia Bölgesi’nin en eski kültlerinden biridir³⁰⁷. Özellikle Phrygia’nın kuzeybatı bölümünde Tembris Nehri (Porsuk Çayı) civarında oldukça fazla sayıda yazıt bulunmuştur ve ‘İklim ve Bereket Tanrısı’ olarak kabul edildiği anlaşılmıştır³⁰⁸. Yine Ahmetler Köyü’nde, Zeus Bennios’a ait bir sunak bulunmuştur³⁰⁹. Sencer Şahin, Zeus Bronton ve Zeus Bennios’un birlikte tapınım gördüğünü düşünmektedir. Her iki epitet de ürünlerin verimliliği için sunulan adaklarda geçmektedir³¹⁰. Tanrının kökenine bakacak olursak, çok farklı yorumlar bulunmaktadır. Bu yorumlardan biri, Zeus Bennios’un, Aizanoi kentinin yerel kültü olduğunu söylemektedir³¹¹. Kökeninin nerden geldiğini anlamak için Bennios kelimesinin anlamına bakmak gerekir. Bennios kelimesinin Galatça’da ‘hafif araba’ anlamına gelen Benna’dan geldiği ve Zeus Bennios’un “Arabadaki Tanrı” olduğu düşünülmüştür³¹². Zeus Bennios’un Galat kökenli olduğu savı, bulunmuş olan adak yazıtlarının, Galatia ve Galatların zaman zaman işgal ettikleri bölgelerden gelmemiş olmaları nedeniyle reddedilmektedir³¹³. Buna karşın Bennios ve Benios isimleri, kişi adı olarak, Phrygia’da bulunmuş iki yazıtta yer almaktadır. Bu nedenle isim kökeni Galatia ile ilişkilendirilemez; Phrygce’de bir sıfat olduğu kabul edilir³¹⁴.

Üçüncü epitet, sıklık açısından Zeus Bronton ile birlikte en çok rastlanan Zeus Agathios’tur. Bithynia Bölgesi’ne ait Osmaneli, Gölpazarı, Arıcaklar, Gülümbe ve Yakacık’ta karşımıza çıkmaktadır³¹⁵. Bir yazıttan, Zeus Agathios’un heykelinin dikildiğini öğrenmekteyiz: “Uğurlu olsun Zeus Agathios’a tanrı resmini (heykelini)

³⁰⁵ Şahin 1982: no.1083.

³⁰⁶ Şahin 1981: 218a-b.

³⁰⁷ Şahin 2001,32-33; Akyürek-Şahin 2012: 346;.

³⁰⁸ Şahin 1976: 771; Şahin 2001: 32.

³⁰⁹ Şahin 1982: no.1503.

³¹⁰ Şahin 1976: 771-775; Şahin 2001: 32.

³¹¹ Şahin 2001: 33.

³¹² Şahin 2001: 33; Drew-Bear-Naour, 1990: 176.

³¹³ Şahin 2001,33.

³¹⁴ Şahin 2001,34.

³¹⁵ Şahin 1981: no. 1061-1067.

adak niyetine Graptos, soylulardan Annia'nın kahyası dikti"³¹⁶. Şahin, Zeus Agathios'un Zeus Bronton kültüne benzediğini söylemektedir³¹⁷. Diğer Agathios epitetli yazıtlarda, kişilerin ölmüş olan yakınları için sunu yaptıkları görülür: "Uğurlu olsun! Zeus Agathios'a, Maximos'a ve Rufina'ya Aretos ve Maximus kendi ve tüm aile bireyleri hayırlarına (söz verdikleri) adağı sundular"³¹⁸. Hem en fazla yazıt sayısına sahip olduklarından dolayı hem de bir ilişkilendirme nedeniyle, Zeus Agathios ve Zeus Bronton Nikaia kentinde önemli bir yer tutmaktaydı³¹⁹.

Zeus'a verilen bir diğer epitet ise Zeus Aretarkhos'tur. Şimdiye kadar bilinmeyen bir epitet olan Aretarkhos, muhtemelen yerel bir addır. Bilecik yakınlarında bulunan bir sunak üzerinde³²⁰: "Uğurlu olsun! Zeus Aretarkhos için sunağı Casius Chrestus (Tanrıça) Nike'nin uyarısı üzerine yaptırdı".

Bir diğer epitet ise Zeus Astrapaaios'tur. Bithynia Bölgesi'ne ait Kios (Gemlik) ve Nikaia'nın hinterlandında bazı noktalardan da örnekler bulunmaktadır. Örneğin bir yazıt Orhangazi'ye bağlı Yeniköy'de bulunmuştur ve üzerinde şu satırlar yazmaktadır: "Uğurlu olsun! Zeus Olympios Astrapopoios'a (adağı) kendilerinin ve köyün ve hububatın sağlık ve selameti için Ariston oğlu Melon ve (filancanın oğlu) Timon (sundular)"³²¹. Yine Orhangazi'ye bağlı Çeltikçi Köyü'nde içlerinde Astrapaaios epiteti geçen iki yazıt bulunmuştur. Birinde *Dios Astrapaaios*³²² yazmaktadır, diğerinde ise *Zeus Olympios kai Astrapaaios* yazmaktadır:

"Uğurlu olsun Zeus Olympios ve Astrapaaios'a ve Demeter Karpophoros'a adağı Phimetros efendileri için (sundu) Tanrının heykeli ise Chardean Demosu tarafından Kayser Titus Antoninus'un ilk (hükümdarlık) yılında sunuldu"³²³. Burada iki epitetin bulunması Tanrı'nın hem göksel hem toprağa yönelik bir kimliği olduğunu düşündürmektedir³²⁴. Bir başka yorum ise, bu tanrının 'Gök Tanrısı' olarak, yani yağmur yağdıran ve ekilen ekinlerin bir zarar görmeden büyümesi için tapınılan bir

³¹⁶ Şahin 1981: no. 1062.

³¹⁷ Şahin 2001: 4.

³¹⁸ Şahin 1981: no. 1061.

³¹⁹ Şahin 1981: 220a; Şahin 2001: 4.

³²⁰ Şahin 1981: no. 1076.

³²¹ Şahin 1982: no. 1505

³²² Corsten 1985: 78, no. 3, 2, 108, 27, 2.

³²³ Şahin 1981: no. 701.

³²⁴ Şahin 1981: no.100a, no. 702.

tanrı olmasıdır. Köylülerin tanrısı olarak işlev gören Zeus Astrapaios ayrıca ‘Bereket Tanrısı’ olarak da görülmekteydi ve böylelikle Zeus Bennios ile aynı biçimde algılanmaktaydı³²⁵. Günümüzdeki isminden de anlaşılacağı gibi, Roma döneminde de Çeltikçi Köyü’nde verimli toprağından dolayı birçok çiftlik bulunmaktaydı. Nuran Şahin, bu epitete sahip tanrının işlevini belirleyen yerel halk olduğunu söylemektedir³²⁶. Zeus Astrapaios için kutlanan bir bayram olduğunu ve bu bayramın Mysia Bölgesi’nde gerçekleştiğini yine yazıtlardan öğrenmekteyiz. Bu Tanrıya adanan bir başka bayram ise Atina’da kutlanmıştır³²⁷.

Tanrının Zeus Dimenenos adı altında da tapınım gördüğünü gösteren kabartmalı bir adak steli, Bolatlı Gölpazarı’nda bulunmuştur³²⁸. Burada Zeus tahtın üzerinde cepheden tasvir edilmiştir ve uzun bir himation giymektedir; himationun bir parçasını omzuna atmıştır. Sol elinde asasını tutmakta olan Tanrı, sağ elini de bir sunağa uzatmaktadır. Bu epitetin buradaki çoğunluktan farklı bir etnik kökene sahip olduğu düşünülmektedir³²⁹.

Zeus bir de Epouranios epiteti ile adlandırılmıştır. Bizim araştırma alanımız içinde iki yerde, Aktaş-Gölpazarında bu epiteti içeren adak stelleri bulunmuştur. Bu epitetin daha önceden Suriye ve Mısır’da kullanıldığı bilinmektedir³³⁰.

Bir diğer epitet ise Karpodotes epitetidir. Tanrının bu kültünün Pymnessos kentine ait olduğu bilinmektedir. Phrygia Bölgesi içinde olan Pymnessos, Afyonkarahisar’ın güneydoğusunda bulunan Suğlun Köyü’dür³³¹. Bu epitetin sadece Anadolu’da kullanıldığı düşünülmektedir ve anlamı ise ‘ürün veren’ demektir³³². Bu anlam itibarıyla, diğer epitetlerde de olduğu gibi, Tanrının çiftçilere zorluk çıkarmadan, bereketli ürün ihsan etmesinin dilendiği anlaşılmaktadır. Nikaia’dan bilinen örneklerden ilki Bilecik Başköy’de, diğeri de Gölpazarı Bilecik’e bağlı Yumaklı Köyü’nde bulunmuştur. Bu iki örnekte adağın sadece bereket değil, aynı zamanda sunan kişi ve

³²⁵ Şahin 2001:27.

³²⁶ Şahin 2001: 27.

³²⁷ Cook 1964: 815; Şahin 2001: 27.

³²⁸ Şahin 1981: no. 1110.

³²⁹ Şahin 1981: 240 a.

³³⁰ Şahin 1981: no. 1114-1115.

³³¹ Şahin 2001, 70; Robert 1975: 171-173.

³³² Şahin 2001: 70.

aile mensuplarının selameti için de adandığını öğrenmekteyiz: “[Zeus] Bronton Karpodotes’e Aphareus oğlu Marcianus kendi ve ailesi selameti için, tanrısal emre uyarak şükran borcunu sundu”.³³³

Lidaïos epiteti, sadece Nikaia’da geçmektedir ve bu epitete benzeyen ‘Litaïos’ epiteti de oldukça fazla Nikaia sikkesi üzerinde görülmektedir³³⁴. Yazıt bir altlığın üzerinde yazılıdır ve şöyle yazmaktadır: “Uğurlu olsun Zeus Lidaïos’a bu Zeus, Hera ve Athena (heykellerini) banker Gaius Hostilus Ascanius adak olarak sundu”³³⁵. Yazıtında bize verdiği önemli bilgi, burada Zeus Lidaïos ile birlikte Hera ve Athena’nın da tapınım görmüş olmasıdır.

Sadece bir örnekle Nikaia’da karşımıza çıkan Zeus Eukharistos, Yumaklı-Gölpazarı’nda bulunmuştur ve Tanrının “İyliksever Tanrı”yı simgelendiğini düşündürmektedir³³⁶.

Zeus Okkonenos’a adanan iki sunak, günümüz Göynük ve Gölpazarı ilçelerinde bulunmuştur³³⁷. Bu kült Thrakia-Bithynia kökenli olmasına rağmen, çok fazla Phrygia epitetinde yoğun olarak karşımıza çıkmaktadır. Göynük’te bulunan yazıtın civarında Antik dönemde Okaenoi adında bir *kome* (küçük bir köy) bulunduğunu yazıtlardan bilmekteyiz. Yazıtta geçen Okaenoi köylülerinin Zeus Okkoenos ile aynı etnik kökene sahip oldukları düşünülmektedir³³⁸.

Birçok dinde kullanılan Pantrokator sıfatı, “Yüce Tanrı” ile eş anlamdadır. Bu epitet Nikaia’da iki sunak üzerinde karşımıza çıkar ve Tanrının yüceliğini gösterir³³⁹. Bir diğer Zeus epiteti ise Pappos’tur ve sadece Nikaia yöresine aittir. Ne anlama geldiği hâlâ bilinmemektedir³⁴⁰.

³³³ Şahin 1981: no. 1084, 1085.

³³⁴ Cook 1964:1099, 2; Şahin 2001: 93.

³³⁵ Şahin 1979: no. 34.

³³⁶ Şahin 1981:no. 1085.

³³⁷ Şahin 1981: no. 1118-1119.

³³⁸ Şahin 1981: 276a.

³³⁹ Şahin 1981: no. 1121 Şahin 1982: no. 1512.

³⁴⁰ Şahin 1982: no. 1513.

Zeus Patroos kültünün kökeni. Apollodoros'a göre Khios adasına Heraklitler getirmiştir³⁴¹. Özelliği, aileleri ve evlilikleri koruyan, çocukların doğumunun kolaylıkla gerçekleşmesini sağlayan bir Tanrı olmasıdır.³⁴² Bölgesel olarak Bithynia'da, İonia'da ve Karia'da karşımıza çıkar. Bizim burada sunmak istediğimiz örnek, Göynük'e bağlı Nazaranlar Köyü'nde bulunmuştur³⁴³.

Zeus Pithe kültü de Bithynia'da sadece bir örnek ile temsil edilmektedir. Bilecik-Başköy'de bulunan bir mermer sunağın üzerindeki yazıtta "Zeus Pithe---'a (sunağı) Diokles oğlu Linos çocukları Marcus ve Secundus ile birlikte tanrısal buyruğa uyarak dikti" satırları bulunmaktadır³⁴⁴. Sencer Şahin bu epitetin günümüz Bozüyük ilçesinin yerinde bulunan Pithekas toponymi ile ilişkili olabileceğini düşünmüştür³⁴⁵.

Zeus Sabazios epitetinin Thrako-Phrygia kökenli olduğu düşünülmektedir ve tapınının Erken İmparatorluk döneminde başladığı öne sürülmektedir³⁴⁶. Mysia, Karia, Kappadokia ve Kilikia'da da görülen Zeus Sabazios kültü, en yaygın olarak Thrakia Bölgesi'nde tapınım görmüştür³⁴⁷. Bununla birlikte, İspanya'da, İtalya'da ve Yunanistan'da tapınım gördüğü de bilinmektedir³⁴⁸. Anadolu'da bir bereket Tanrısı olarak kabul edilen Zeus Sabazios, zamanla kentin koruyucusu olarak da algılanmıştır. Bazı kefarete yazıtlarında cezalandıran Tanrı olarak da görülmektedir³⁴⁹.

Bolu Göynük, Beyyayla Köyü'nde bir yazıt üzerinde Zeus Sarnendenos epiteli karşımıza çıkar³⁵⁰. Bu epitetin Dakia'dan göç eden kişiler tarafından Anadolu'ya getirildiği ve Thrak kökenli bir kült olduğu öne sürülmüştür³⁵¹. Bir diğer görüş ise bu kültün Thrako-Bithynia kökenli olduğudur³⁵².

³⁴¹ Şahin 2001: 146.

³⁴² Şahin 2001: 146.

³⁴³ Şahin 1981: no.1123.

³⁴⁴ Şahin 1981: no. 1125.

³⁴⁵ Şahin 1981: 248 b.

³⁴⁶ Picard 1961: 131-132; Şahin 2001: 159.

³⁴⁷ Şahin 2001: 161.

³⁴⁸ Şahin 2001: 161.

³⁴⁹ Şahin 2001: 161.

³⁵⁰ Şahin 1981: no. 1128

³⁵¹ Şahin 2001: 166.

³⁵² Şahin 2001: 166.

Bir diğ er epitet ise Zeus Sebastos'tur ve bu kültle alakalı belgeler Augustus dönemine ait Mısır yazıtlarında ge mektedir³⁵³. Gölpazarı'nda elimize geçen yazıtta Şu c mlerler yazmaktadır: "Uğurlu olsun! (İmparator) Caesar Augustus Traianus Hadrianus'un 15. (hükümdarlık) yılında Demos'un rahibi Diomedes oğlu Leandrios sunağı Zeus Sebastos'a üzerindeki (tanrı) büstü ile birlikte, (Tanrının) istediğı yerde, masrafını kendi cebinden karŐılayarak adak olarak dikti"³⁵⁴. Yazıttan, sunuyu yapan rahibin, İmparator kültü ile birlikte devlet tanrıları kültüne de bakmakla görevli olduğı anlaŐılmaktadır³⁵⁵.

Zeus Syngenikos kültüne ait sadece bir yazıt, Akçapınar/ Gölpazarı –Bilecik'te bulunmuştur. Bu epiteti Zeus Patroos ve Zeus Goneos ile karşılaştırmak mümkündür ve 'Koruyucu Tanrı' sınıfında yer almaktadır.

Çalışma alanımızda Zeus Olympios epitetini sadece iki örnekle temsil eden sunaklar Orhangazı  eltik i ve Bilecik Pazaryeri'nde bulunmuŐtur³⁵⁶. Olympos kelimesi, 'Yüksek Dağ' anlamına gelmektedir³⁵⁷. Birçok yerde tapınım gören Zeus Olympios'un en önemli ve merkezi kültü kuŐkusuz Olympia'dır.  eltik i köyünde bulunan bir kaide üzerinde bulunan yazıtta bu epitet "Zeus Olympios Kai Astrapaaios" olarak geçmektedir. Gördüğümüz gibi yazıtta Tanrının iki epiteti de bulunmaktadır. Tanrı büyük olasılıkla, bu iki epitetin de verdiğı bilgiler doğrultusunda, bereket tanrısı olarak tapınım görüyordu. Yunanistan ve Anadolu'da birçok yerde tapınım görmüş ve onun onuruna oyun Şenlikleri bile d zenlenmiŐtir³⁵⁸.

Zeus Patrikos epitetine gelince, Şunları söyleyebiliriz: Roma döneminde Lydia ve Phrygia bölgelerinde aile ve kamusal ibadetler çok önemliydi. O dönemde tanrı ve tanrıçalar birçok kez aile veya topluluğ n atalarıyla ilişkilendirilmiştir, patrioi, patrikoi, pappoi, syngenikoi gibi. Bu epitetin Syngenikos epiteti ile beraber kullanıldığı, ayrıca "sağlık ve kurtuluŐ adına" altar dikildiğı bilinmektedir³⁵⁹.

³⁵³ Şahin 1981: 254a.

³⁵⁴ Şahin 1981: no.1129.

³⁵⁵ Şahin 1981: 252a.

³⁵⁶ Şahin 1981: no. 701; Şahin 1982: no.1505.

³⁵⁷ Şahin 2001: 121.

³⁵⁸ Şahin 2001:121-133.

³⁵⁹  zt rk vd 2018: 235.

En çok tanınan ve bilinen Zeus Soter epitetinin anlamı, ‘kötülüklerden koruyan ve kurtaran’dır³⁶⁰. Birçok yerde tapınım gören Zeus Soter, özellikle Yunanistan’da tapınım görmüştür³⁶¹. Önemli kentler arasında Atina bulunmaktadır ve ayrıca Argos, Samos, Sikyon ve Lakonia da sayılabilir³⁶². Yunanistan’ın yanı sıra Anadolu’da da hemen hemen yer yer karşımıza çıkan Zeus Soter’in tapınıldığı yerlere örnek olarak Mysia Bölgesi’nde bulunan Kyzikos, Troas’da Assos, Aiolis Bölgesi’nde Larissa ve Lydia Bölgesi’nde Thyateira verilebilir³⁶³. Phrygia-Bithynia sınırında Zeus Bronton ve Zeus Soteris ile birlikte tapınımı olduğu bilinmektedir³⁶⁴. Bilecik, Söğüt İlçesi, Çaltı Köyü’nde ve Bilecik, Gölpazarı İlçesi, Dereboğaz/Yukarıboğaz Köyü’nde Zeus Soter’in adının geçtiği sunaklar bulunmuştur³⁶⁵. Bu kültle ilişkili olan bayramın adı Anadolu’da Soteria idi; özellikle Pergamon’da düzenli olarak kutlanmaktaydı³⁶⁶. Smyrna, Priene, ve Kyme’de de bu bayramlar kutlanıyordu.

Son olarak, Zeus Pithos ve Zeus Severastos epitetleri hakkında bu çalışma kapsamında bir bilgiye ulaşılamadığı söylenebilir.

4.1.5.2. Sikkelerde Zeus

Nikaia kentinde bulunan yazıtlar sayesinde burada bir Zeus tapınımı olduğu kesinleşmiştir. Zeus kültürüne ilişkin bir diğer belge grubuna işaret eden, Nikaia için darp edilen Zeus tasvirli sikkelerin sayısı da oldukça fazladır ve bu nedenle burada beş farklı grup halinde ele alınacaktır³⁶⁷.

³⁶⁰ Şahin 2001:171.

³⁶¹ Şahin 2001:171.

³⁶² Şahin 2001:171.

³⁶³ Şahin 2001:172.

³⁶⁴ Şahin 2001:173.

³⁶⁵ Şahin 1981: 1131-1132.

³⁶⁶ Şahin 2001: 172.

³⁶⁷ RG 407,66, Lev. 68, no. 1; RG 407,68, Lev. 68, no.2; RG 415,131, Lev. 69, no. 30; RG 415,132; RG 415,133; Lev. 70, no. 1; RG 415,136, Lev. 70, no. 3; RG 423,196, Lev. 71, no.26; RG 425,206, Lev. 72, no. 7; RG 425,207, Lev. 62, no. 8; RG 429,236, Lev. 73, no. 8; RG 430,250, Lev. 73, no. 16; RG 431,253, Lev. 73, no. 17; RG 431,254; RG 439,322, Lev. 75, no. 21; RG 444,362, Lev. 76, no. 16; RG 448,398, Lev. 77, no. 14; RG 449,406, Lev. 77, no.22; RG 450,407, Lev. 77, no. 23; RG 450,408, Lev. 77, no. 24; RG 450,409, Lev. 77, no.25; RG 462,499, Lev. 80, no. 9; RG 462,501, Lev. 80, no. 10; RG 472,581, Lev. 82, no. 10; RG 482,661, Lev. 84, no. 3; RG 485,686, Lev. 84, no. 24; RG 492,735, Lev.

Birinci grup sikkelerde Tanrı Zeus sola dönük, oturur vaziyette ve cepheden tasvir edilmiştir. Sağ elinde atribüsü olan şimşegi tutmaktadır, sol elinde ise asa vardır. Sikkenin etrafında on iki işareti gösteren betimler bulunmaktadır. Güneşi ve ayı simgeleyen betimler de gözlemlenmektedir. Zeus'un ayaklarının ucunda iki figür bulunur; bunlardan biri bolluğun simgesi bir boynuz, diğeri ise bir dümen tutmaktadır³⁶⁸.

İkinci grup sikkelerinde Zeus genel olarak yarı çıplak, sola dönük olarak bir taht üzerinde oturur vaziyette betimlenmiştir. Sağ elinde bir patera tutan Tanrı, sol eliyle asa tutmaktadır³⁶⁹. Bu sikke Antoninus Pius dönemine aittir. Aynı tasvirler Gallus³⁷⁰ ve Gallienus³⁷¹ döneminde de karşımıza çıkmaktadır. Marcus Aurelius dönemine ait iki sikke üzerinde yine yarı çıplak vaziyette bir taht üzerinde oturan Zeus betimlenmiştir³⁷². Burada da sağ elinde bir patera, sol elinde de asa bulunmaktadır. Diğeri göre farklılığı sadece, Zeus'un ayaklarının ucunda bir kartal betimi bulunmasıdır. Aynı betimi Faustine için darp edilen bir sikke üzerinde de görebilmekteyiz³⁷³. Bu tasvir Septimus Severus döneminde de kullanılmış olup³⁷⁴ Maximinus döneminde de (İS 235-238) aynı tasvir bulunmaktadır³⁷⁵. Ayrıca Phillipus döneminden³⁷⁶ ve Valerian döneminden de bu tasvir bilinmektedir³⁷⁷.

Üçüncü gruba ait sikkeler üzerinde Zeus bir himation ile tasvir edilmiştir ve bir taht üzerinde otururmaktadır³⁷⁸. Burada da sağ elinde bir patera, sol elinde asa bulunmaktadır. Bu tasvir çok sayıda farklı dönemde darp edilmiştir. Bu tasvir örneğini Nikaia sikkeleri üzerinde sadece bir örnekle temsil eden dönemler şöyledir: Lulus Verus

85, no. 22; RG 494,753, Lev. 85, no. 38; RG 494,754, Lev. 85, no. 39; RG 496,765, Lev. 86, no. 8; RG 504,825, Lev. 87, no. 21.

³⁶⁸ RG 407,68, Lev. 68, no. 2.

³⁶⁹ RG 407,66, Lev. 68, no. 1.

³⁷⁰ RG 496,765, Lev. 86, no. 8. SNG v. Aulock no.7060; Kraft 1972: Lev. 106 no. 86; Weiser 1983: 265, no 162.

³⁷¹ RG 504,825, Lev. 87, no. 21; Weiser 1987, 291, no. 225.

³⁷² RG 415,131, Lev. 69, no. 30; RG 415,132; RG 415,133, Lev. 70, no. 1.

³⁷³ RG 423, 196, Lev. 71, no. 26.

³⁷⁴ Weiser 1983: 207, no. 20

³⁷⁵ Weiser 1983: 227, no. 63

³⁷⁶ Weiser 1983: 252, no. 125; SNG v. Aulock no. 681 ve 685.

³⁷⁷ SNG 1944: no. 533; Weiser 1983: 287 no.214,

³⁷⁸ RG 415,131, Lev. 69, no. 30; RG 415,132; RG 415,133, Lev. 70, no.1.

dönemi³⁷⁹; Septimus Severus dönemi³⁸⁰; Julia Domna dönemi³⁸¹; Severus Alexander dönemi³⁸²; Maximus dönemi³⁸³; Gordianus dönemi³⁸⁴ ve Phillipus dönemi³⁸⁵ bulunmaktadır. Geta döneminde³⁸⁶ ise iki örnekle karşımıza çıkan bu tasvir, son olarak Commodus dönemine³⁸⁷ tarihlenen üç tane örnek ile temsil edilir.

Dördüncü grubu temsil eden ve Lucius Verus dönemine tarihlenen sikke sadece bir örnekle bu betimi temsil etmektedir. Burada Zeus ayakta ve sola dönük tasvir edilmiştir. Sağ elinde bir patera tutan Zeus, sol eliyle de asasına dayanmaktadır³⁸⁸.

Beşinci ve son grubumuzda Zeus Sarapis tasviri ile karşı karşıyayız. Burada Tanrı elinde bir asa bulundurmaktadır ve sola dönük olarak durmaktadır³⁸⁹.

4.1.5.3. Heykeltıraşlık Buluntularında Zeus

Yukarıda anlattığımız, adak stellerinin bulunduğu bölgelerde yaklaşık 30 adet Zeus büstü de ele geçmiştir. Söz konusu büstlerin çoğu Bilecik, Bursa, Eskişehir, İstanbul, İznik ve Söğüt müzelerinde korunmaktadır³⁹⁰ (**Levha VII.a.**). Burada bu büstler hem ikonografik, hem de kült açısından incelenip yorumlanmaya çalışılacaktır. Büstleri incelediğimizde üzerlerinde herhangi bir yazıt bulunmadığını görürüz; bu nedenle büstlerin kime ait oldukları da bilinmemektedir. Ancak büstlere genel anlamda baktığımızda, uzun ve dalgalı saçları ve dolgun sakallarıyla, Antik dönem tanrı ikonografisinin özelliklerini taşıdıklarını söyleyebiliriz. Bu tasvirlerle

³⁷⁹ RG 425,207, Lev. 72, no. 8.

³⁸⁰ RG 439,322, Lev. 75, no.21.

³⁸¹ RG 444,362, Lev. 76, no. 16

³⁸² RG 472,581, Lev. 82, no. 10.

³⁸³ RG 482,661 Lev. 80, no. 3.

³⁸⁴ RG 485,686, Lev. 80, no. 24.

³⁸⁵ RG 492,735, Lev. 85, no. 22.

³⁸⁶ RG 462,499, Lev. 80, no. 9; RG 462,501, Lev. 80, no. 10.

³⁸⁷ RG 448,398, Lev. 77, no. 14; RG 449,406, Lev. 77, no. 22; RG 450,407, Lev. 77, no. 23; RG 450,408, Lev. 77, no. 24.

³⁸⁸ RG 425,206 Lev. 72, no. 7.

³⁸⁹ RG 415,136, Lev. 70, no. 3; RG 431,254; RG 450,409, Lev. 77, no. 25; RG 494,753 Lev. 85, no. 38; RG 494,754, Lev. 85, no. 39.

³⁹⁰ Akyürek- Şahin 2014: 121-171.

Yunan Tanrı betimlerinde sıkça rastlandığı için, burada da Zeus, Sarapis veya Poseidon'un tasvir edildiği düşünülmektedir³⁹¹.

Büstlerde Tanrı Zeus'un söz konusu olduğunu sadece onun bilinen ikonografik özelliklerinin saptanmasıyla değil, aynı zamanda büstlerin bulunduğu yerlerde Zeus Bronton için adanmış birçok sunağın varlığından da anlıyoruz. Mermerden yapılmış olan bu büstlerin hemen tamamı çıplaktır, sadece biri bir himation ile bezenmiştir³⁹². Büstlerin oval ya da köşeli biçim verilmiş olan başları genelde insan boyutunda, bazıları ise biraz daha küçüktür. Arka yüzleri ayrıntılı işlenmemiştir, böylelikle daha çok cepheye odaklanıldığı anlaşılmaktadır. Büstlerin yüzleri genelde simetrik gür ve dolgun saç ve sakallarla çevrelenmiştir.

Büstlerin çoğunun buluntu yeri Bilecik ili ve çevresidir ve bazılarının buluntu yeri bilinmemektedir³⁹³. Zeus büstlerinin ve bulunan adak stellerinin ağırlıklı olarak Pazaryeri (eski adı Pazarcık) ilçesi ve çevresindeki köylerde bulunduğunu görmekteyiz. Köyler arasında Küçükemalı, Ahmetler, Karaköy, Küplü gibi köylerin adını sayabiliriz³⁹⁴.

Akyürek Şahin, bulunan bu büstlerin büyük olasılıkla adak hediyesi olduğunu düşünmektedir³⁹⁵.

Büstler, Antik dönemde çok sevilen ve tanrıları betimlemekte sık kullanılan bir unsurdur. Özellikle Tanrı Zeus söz konusu olduğunda, büst şeklinde sunulan adak hediyeleri, Antik dönemin Küçük Asya'sında çok sık rastlanılan bir durumdur. Örneğin Kuzeybatı Phrygia Bölgesi'nde 'büst' veya daha çok 'kabartma büst' şeklinde işlenmiş Zeus betimleri çok sık karşımıza çıkmaktadır³⁹⁶. Güneybatı Bithynia sınır bölgelerinde

³⁹¹ Akyürek- Şahin 2014: 123; Resimler için bkz. Katalog no. 1-33.

³⁹² Akyürek- Şahin 2014: 123.

³⁹³ Pazaryeri/Bilecik; Küçükemalı Köyü/Pazaryeri/Bilecik; Yenice Müslüm Köyü (Küçük Yenice)/İnegöl/Bursa; Sekeri Köyü (Yazılı)/Yenişehir/Bursa; İncirli köyü/Yenişehir/Bursa; Pazaryeri/Bilecik; Gökçesu Köyü/ Yenişehir/ Bursa; Karaköy/Pazaryeri/ Bilecik; Ahmetler Köyü/ Pazaryeri/ Bilecik; Küplü/ Söğüt/ Bilecik; no. Söğüt/Bilecik.

³⁹⁴ Akyürek-Şahin 2014:125.

³⁹⁵ Akyürek- Şahin 2014: 125.

³⁹⁶ Akyürek- Şahin 2014: 129.

bulunan bu tarz büstler genelde tam plastik büst biçiminde yontulmuştur³⁹⁷. Phrygia bölgesine bakıldığında, burada bulunan büstler farklı epitetlerle adlandırılmış olsalar da, tek şablondan çıkmış gibi aynı gözükmekteydiler³⁹⁸. Ayrıca Phrygia Bölgesi'nde heykelcikler hariç, büyük boyutlu heykeller neredeyse hiç kullanılmamıştır³⁹⁹. Phrygia Bölgesi'nde bulunan büstler farklı kalınlıklardaki taş plakalar üzerine işlenmiş olup büyüklükleri insan ölçülerinden daha küçüktür ve tümünde yazıt bulunmaktadır⁴⁰⁰.

Bugüne kadar bulunan büstler, herhangi bir altar üzerinde bulunmamış olsalar da, büyük olasılıkla altarlarda üzerinde durmaktaydılar. Bulunan birkaç büstün yine yakın çevrede bulunan altarlarda üzerine denk geldiğini kanıtlayan delikler bulunmaktadır (Resim)⁴⁰¹. Zeus büstlerinin kalitesi çok iyi olmadığından, bunların muhtemelen atölyelerde, fabrikasyon usulü hazırlanarak üretilmiş ve müşteriye sunulmuş oldukları düşünülebilir⁴⁰². Bulunan bu büstlerin çoğu birbirine benzediğinden, onları üreten ustaların da sadece bir tipi örnek olarak bu büstleri ürettiklerini düşünebiliriz⁴⁰³.

Phrygia Bölgesi, kendisine komşu olan Bithynia Bölgesi'ni birçok açıdan etkilediği gibi, sanatsal üretim açısından da etkilemiştir⁴⁰⁴. Phrygia'da üretilen Roma İmparatorluk dönemi eserlerinde görülen stil özellikleri Bilecik büstlerinde de gözlemlenmektedir⁴⁰⁵. Demin de değindiğimiz gibi Phrygia'nın kırsal kesimlerinde Zeus heykel biçiminde değil de, burada da gösterdiğimiz gibi, büst biçiminde betimlenmekteydi. Phrygia'daki Zeus tapınımindaki büst tipinin Bilecik büstlerini etkilediği, benzerliklerinden dolayı kabul edilebilir. Böylelikle Bilecik ve çevresinde Zeus'un büst olarak betimlenmesinin buraya Kuzeybatı Phrygia'dan geldiğini düşünebiliriz⁴⁰⁶.

³⁹⁷ Akyürek- Şahin 2014: 130.

³⁹⁸ Akyürek- Şahin 2014:131.

³⁹⁹ Akyürek- Şahin 2014: 129.

⁴⁰⁰ Akyürek- Şahin 2014:129.

⁴⁰¹ Akyürek- Şahin 2014: 131.

⁴⁰² Akyürek- Şahin 2014: 131; Lochman 2003: 88-89.

⁴⁰³ Lochman 2003: 89.

⁴⁰⁴ Akyürek- Şahin 2014:129.

⁴⁰⁵ Akyürek- Şahin 2014: 122, 171.

⁴⁰⁶ Frei 2001: 157-158; Akyürek- Şahin 2014: 129.

Bithynia’da Zeus büstü sunusu bir gelenek değildi ama Kuzeybatı Phrygia’da bunun çok yaygın olduğunu bilmekteyiz. Sadece sununun yaygınlığı söz konusu değildir, Zeus Bronton da Phrygia’nın en önemli tanrısıdır.

Bu büstlerin altınlar üzerinde durduğunu söylemiştik. Muhtemelen bunlar Tanrı’nın tapınağında, kutsal alanında (belki açık havada) durmaktaydılar.

Bilecik büstlerini kesin olarak tarihlemek mümkün değildir. Ancak Bilecik büstlerinin İS 180 ile 220 yılları arasında üretilmiş olan Kuzeybatı Phrygia’nın kabartma büstlerinden biraz daha sonra üretildiğini düşünürsek ve bulunan Zeus Bronton adaklarının tarihlerini de eklersek bunları İS 2. ile 3. yüzyılın arasındaki zamana tarihlemek mümkündür⁴⁰⁷.

4.1.5.4. Kültün Coğrafi Yayılımı

Nikaia ve hinterlandında Tanrı Zeus’un çok yoğun tapınım gördüğünü hem adak stelleri, hem de büstler sayesinde bilmekteyiz. Zeus Bronton kültü merkezinin de Phrygia’nın Dorylaion ve Nakoleia kentleri olduğunu biliyoruz. Kült buradan çevreye, özellikle kuzey-kuzeybatı yönünde dağılım göstermiştir. Özellikle Zeus Bronton’un tapınımının Bilecik’in güneyi ile güneydoğusuna yayıldığı ve özellikle Bilecik’in ilçeleri ve köyleri, Pazaryeri, Söğüt ve Ahmetler köyü çevresinde Tanrının yoğun tapınım gördüğü tespit edilmiştir. Yine bu bölgenin doğusunda bulunan Başköy ve onun kuzeydoğusunda bulunan Yakacık’ta bir tapınım söz konusudur. Söğüt’ün güneyinde yer alan Nanedere’de de Zeus Bronton tapınımı tespit edilmiştir. Ayrıca Pazaryeri’nde tespit edilen Zeus büstleri de, burada Tanrıya verilen öneme ilişkin bilgilerimizi pekiştirmiştir.

Zeus Agathios tapınımı ise Bilecik’in kuzeyinde yoğunluk göstermektedir. Burada tespit edilen adaklar burada bir yerel tapınım olduğunu göstermektedir. Yenipazar’da bulunan iki yazıt üzerinde Zeus Okkonenos kültü tespit edilmiştir. Zeus Okkonenos kültü ilk olarak Thrakia bölgesinde görülmüş olan yerel bir kùltür; bu kùltün Bithynia bölgesinde Roma döneminde devam ettiğini görmek önemlidir.

⁴⁰⁷ Akyürek- Şahin 2014: 129.

En önemli buluntu, *in situ* olarak Ahmetler Köyü'nde 2016 yılında bulunan kült alanıdır⁴⁰⁸. Burada, tahrip edilmiş bir alanda *in situ* olarak mimari duvar kalıntıları ve 10 tanesi yazıtlı çok sayıda adak steli tespit edilmiştir⁴⁰⁹. Kutsal alanın çevresinde nekropol alanları ve Pazaryeri Höyük I-II bulunmaktadır. Buluntunun önemi, bugüne kadar bir Zeus Bronton tapınağı veya bir kutsal alanla bağlantılı *in situ* buluntuya çok az rastlanmasından ileri gelmektedir. Bulunan adak stellerinin üzerinde Zeus Bronton'un yanında Tanrı Herakles'in de ismi geçmektedir. Bir başka önemli bilgi ise, Zeus Bronton rahiplerinin isimleridir. Bu rahipleri, Trophimas, Aleksandros, Asklepiodotos, Askles, Marcus, Sextus ve Sosigenos'tur. Yazı karakterini ve yukarıda anlatılan bölgedeki diğer yazıtları göz önüne alırsak, burada bulunan kült alanının İS 2. yüzyılda faal olduğu kabul edilebilir⁴¹⁰. Ahmetler Köyü'nde bulunan ve Sencer Şahin tarafından yayınlanan Zeus Bronton yazıtlarının da muhtemelen buraya ait olduğu düşünülebilir⁴¹¹.

4.1.5.5. Değerlendirme

Burada ayrıntılı ele alınan sunak stellerini ve Zeus büstlerini göz önüne aldığımızda, Zeus için sunulan adak sayısının diğer tanrı ve tanrıçalara kıyasla çok fazla oluşundan da hareketle, Zeus'un ne kadar önemli olduğu anlaşılır. Toplamda 110 adet stel ve 30 adet büst ortaya çıkmıştır. Bu stellerden 56'sında Zeus Bronton, 11'inde Zeus Agathios ve 13'ünde de Zeus adı geçmektedir. Diğer 30 stelde farklı epitetler bulunmaktadır. Nikaia'da bulunan epitetler şunlardır: Zeus Agathios, Zeus Aretarchos, Zeus Astrapaio, Zeus Bennios, Zeus Bronton, Zeus Dimenenos, Zeus Epouranios, Zeus Eucharistos, Zeus Karpodotes, Zeus Lidaio, Zeus Okkonenos, Zeus Olympios, Zeus Pantrokator, Zeus Pappos, Zeus Patrikos, Zeus Patroos, Zeus Pithe, Zeus Pithos, Zeus Sabazios, Zeus Sarnendenos, Zeus Sebastos, Zeus Severastos ve Zeus Syngeniokos. Yazıtların çoğu İS 1.-3. yüzyıllar arasına tarihlenmektedir.

⁴⁰⁸ Öztürk 2017: 28.

⁴⁰⁹ Öztürk 2017: 28.

⁴¹⁰ Öztürk 2017: 28.

⁴¹¹ Şahin 1979 : no. 1504, 1506, 1509, 1510.

Coğrafi olarak Zeus kültünün Bilecik'in güneyi ile güneydoğusuna yayıldığı ve özellikle Bilecik'in ilçeleri ve köylerinde, Pazaryeri, Söğüt ve Ahmetler köyü çevresinde tanrının yoğun tapınım gördüğü tespit edilmiştir.

Sikkeler üzerinde çok farklı biçimde tasviri bulunmasa da, bulunan sikke sayısı oldukça fazladır. Bulunan sikkeler ve yazıtların tarihleri birbirini tamamlamaktadır.

2016 yılında Ahmetler Köyü'nde önemli bir buluntuya erişilmiş ve burada çok nadir rastlanan Zeus Bronton'un *in situ* kült alanı tespit edilmiştir. Zeus Bronton'un epitet anlamı 'Gürleyen Tanrı'dır. Bu anlam, hava olayları, fırtına ve gök gürültüsü ile bağlantılı ve Zeus'un mitolojik özellikleriyle uyumludur. Zeus Bronton'u bir tür yağmur kültü ile ilişkilendirebiliriz⁴¹². Yağmur kültünün törenleri, kuraklık dönemlerinde tanrıya yağmur yağdırması için yapılan dualar ve ona şükran sunulmasıyla icra edilirdi. Bu gelenek günümüzde hâlâ sürdürülmektedir.

4.2. Nikaia Tanrıçaları

4.2.1. Artemis

Tanrıça Artemis, Grek pantheonunda Zeus ve Leto'nun kızı ve Apollon'un ikizi olarak karşımıza çıkmaktadır⁴¹³. Yukarıda Kybele bölümünde incelediğimiz eski ana tanrıça kavramı, Dor göçleri sonucu batı ve güney Anadolu topraklarına yerleşen Yunanlıların tanrıları ile karışmış ve yer değiştirmiştir. Tanrı ve Tanrıçalarda ortak ve akraba özellikleri işlev olarak her zaman vardı. Bu nedenle Anadolu'nun birçok yerinde çeşitli yerli adlar altında, eski ana tanrıça kültü devam etmiştir. Bunun en güzel örneğini Artemis göstermektedir ve taşıdığı özellikleri ile daha eski ve daha ilkel Kybele ile yapısı aynıdır ve bu nedenle Anadolu'da Ana Tanrıça ile bir tutulmuş ve Ana Tanrıça olarak tapınım görmüştür⁴¹⁴. Anadolu ve Önyasya Kybele dışında Anahita ile Roma ise Diana ile belirlenmiştir⁴¹⁵. Yunan dininde önemli bir tanrısal güç olarak karşımıza çıkan Artemis'in bütün doğanın egemeni oluşu ve bereketi temsil etmesi, Anadolu'daki mevcut tanrıça kavramına uymakta ve onunla eş anlam kazanmaktadır. Ayrıca Artemis

⁴¹² Nikolayidis 2016: 305.

⁴¹³ Wernicke 1895: 1336.

⁴¹⁴ Graf 1997b: 54; Wilde 1999: 69.

⁴¹⁵ Graf 1997b: 54.

sınırlar ve çocuklukla yetişkinlik arasındaki geçişlerle ilgilidir ve ölümü özellikle kadın ölümünü temsil etmektedir. Farklı birçok özellik taşıyan Artemis, insan hayatının hemen her alanında etkili olmasıyla bilinir ve ayrıca yaşama yön verici güce sahip ve doğaya hakim bir tanrıçadır. Onu öne çıkaran bir başka özelliği ise av tanrıçası olmasıdır. Farklı görünümüler altında ortaya çıkıp, farklı epitetler olarak temsil edilen Artemis, bu nedenle çok geniş bölgede tapınım gören ve tapınım gördüğü yere göre farklı nitelikler edinen bir tanrıçaydı⁴¹⁶. Çok yönlü bir tanrıça olan Artemis, her şeyden önce bir doğa tanrısı olarak, “Potnia Theron” epitetinin gösterdiği gibi, hayvanların efendisiydi ve bu nedenle pek çok hayvan türü, onun için kutsal sayılmaktaydı. Böylelikle tasvirlerinde onu birçok hayvanla/ yabani hayvanla (ayı, özellikle geyik, köpek, boğa ve domuz) görmekteyiz. Bunun yanı sıra genellikle atribü olarak yay, ok, meşale ve mızrak karşımıza çıkmaktadır⁴¹⁷.

Etimolojik olarak Artemis kelimesine baktığımızda öncelikle önem vermemiz gereken bir başka konu karşımıza çıkar. O da Yunan dilinde ”a” ve “e” harflerinin zamanla birbiriyle yer değiştiği görülen sayılı sözcüklerden biri olmasıdır. Bu değişikliğin sebebi etimolojik olarak bilinse de, yine de bu açıdan kolayca açıklamak mümkün değildir. Pek çok etimolog bu kelime hakkında değişik fikirler öne sürmüş ama hiçbirisi diğerleri tarafından kabul edilmemiştir⁴¹⁸. Bunun nedeni, Artemis’e geniş bir alanda farklı dilleri konuşan farklı insanlar tarafından tapınılması ve farklı isimler konmasıdır. Phrygia’yı örnek olarak verirse, orada Kybele adını almıştır. Kappadokia’da ise “Ma” ismi ile bilinmektedir⁴¹⁹. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Artemis’in adı, etimolojik olarak belirgin değildir. Sadece kesin söyleyebileceğimiz şey onun Anadolu ile çok yakın bir bağlantısı olmasıdır. Lydia ve Lykia tanrıalarının arasında görülür. Lydia yazıtlarında “Artimis⁴²⁰” ve “Artimu⁴²¹”, Lykia’da ise “Ertemit⁴²²” olarak adlandırılır. Pamphylia bölgesine ait ve oranın önemli kentleri arasında yer alan Perge’de tapınım gören Artemis kültünde, tanrıçanın yerel ismi,

⁴¹⁶ Karayaka 2007: 92.

⁴¹⁷ Karayaka 2007: 93.

⁴¹⁸ Buck 1889: 463.

⁴¹⁹ Guithrie 1955: 99.

⁴²⁰ Jones 1960:246; Graf 1997b: 54.

⁴²¹ Elderkin 1933:388; Hanfmann 1958: 65; Çelgin 1986: 5; Graf 1997b: 54.

⁴²² Frei 1990:1774; Schauenburg 1994: 83; Şahin 2002:112.

“Wanassa Preiia” olarak bilinir⁴²³. Daha fazla etimolojisini irdelersek, Pylos’taki Linear B yazıtlarında “a-te-mi-to” ve “a-ti-mi-to” şeklinde adlandırıldığına rastlanmaktadır⁴²⁴. Tanrıçaya İon ağzında “Artemis”, Dor ve Aiol ağzında ise, “Artamis” ismi ile seslenilirdi⁴²⁵.

Strabon’a göre tanrıçanın ismi insana sağlık getirmesinden gelmektedir⁴²⁶. Bu nedenle en çok türetme “Artemes” kelimesinden yapılmaktadır ve anlamı şöyledir: sağlam, sıhhatli, yaralanmamış, itina edilen⁴²⁷.

Diğer bir görüş ise, “Artamos” kelimesinden geldiği ve anlamının baş kesen ve kasap oluşudur⁴²⁸. Gerekçesi ise Artemis’in bazı kültlerinde kan dökme olayının görülmesidir. Ancak Artamos kelimesinin kökenine ve filolojisine bakıldığında, Artemis ile bir bağlantı kurmak için kanıtlar yetersizdir.⁴²⁹ Tanrıça Artemis ile ilgili bir başka köken araştırmasında mitolojik yaklaşım görülür. Bu görüşe göre Artemis “Ayı” anlamına gelen “Arktos” kelimesinden türetilmiştir⁴³⁰. Ama bu türetme Grek diline fonetik olarak uygun değildir⁴³¹.

Sonuç olarak baktığımızda Artemis’in bir Yunan tanrısı olduğunu söyleyecek kesin deliller bulunmamaktadır. Bunun yanı sıra, Artemis’in, Anadolu’da birçok yerel tanrıça ile bağdaştırılabileceği söylenebilir.⁴³²

Genel olarak baktığımızda Yunan dinsel düşüncesinde Artemis, kültleri en yaygın görülen tanrıça olmanın yanı sıra kendine has kişisel özellikleri olan tanrıçalardan biri olarak onurlandırılmış ve tapınım görmüştür denebilir.

Bu bölümde epigrafik ve nümizmatik veriler ışığında Nikaia’daki Artemis kültüne açıklık getirilecektir.

⁴²³ Jones 1976: 236; Kaygusuz 1980: 249; Robert 1963: 419;

⁴²⁴ Sourvinou 1970: 42; Tulunay 1980:1; Vernant 1991: 197 ; Morris-Goodison 1998: 145.

⁴²⁵ Buck 1889: 463; Rose 1958: 3; Umar 1993:114.

⁴²⁶ Strabon, XIV. I, s. 6

⁴²⁷ Boisacq 1938: 77; Karayaka 2007: 91.

⁴²⁸ Hammond 1970: 126.

⁴²⁹ Wernicke 1895: 1338.

⁴³⁰ Walbank 1981: 276.

⁴³¹ Çelgin 1986: 7.

⁴³² Graf 1997b: 54; Rose 1958: 114-115.

4.2.1.1. Yazıtlarda Artemis

Nikaia antik kentinde Artemis kültüne ait günümüze kadar sadece iki yazıt ele geçmiştir (**Levha II.a.**).

İlki Bilecik ilinin Pazaryeri ilçesine bağlı Ahmet köyünde bulunmuştur ve kesin buluntu yeri belli değildir⁴³³. Kalker taşından yapılmış bir sunak köyde bir çeşmenin yanında bulunmaktadır ve üzerinde yer alan yazıtta Tanrıça Artemis'in ismi geçmektedir.

Yazıtta; “Uğurlu olsun, Gaius oğlu Agathon ve Epigenes kızı Prima tanrısal buyruğa uyarak kendileri ve bütün aile bireyleri için Altın (χρυσέα) Artemis’e (bu adağı) sundular” yazılıdır.

Sencer Şahin sunağı Roma İmparatorluk dönemine tarihlendirmektedir⁴³⁴.

Altın (χρυσέα) sıfatı ilk defa burada görülür. Ancak başka bir χρυσέα Παρθένος, Pisidia – Phrygia sınır bölgesinde bulunan bir sunak üzerinde Tanrı Hosion Dikaion’un paretrosu olarak bilinmektedir⁴³⁵. Παρθένος (Parthenos) genelde Artemis ile bir tutulduğu için, χρυσέα Παρθένος ‘u ile Αρτεμις ‘i karşılaştırmak yanlış olmayacaktır⁴³⁶. Parthenos kelimesi Yunanca’da bakire anlamına gelmektedir. Homeros’da Artemis ‘güzel’, ‘bakirelerin en güzeli’ olarak nitelendirilir⁴³⁷. Bu nedenle yaptığımız karşılaştırma yanlış olmayacaktır.

Sunağın buluntu yeri çevresine baktığımızda bir çok yazıt elimize ulaşmıştır. Şahin’e göre Ahmetler köyü çevresinde iki antik yerleşme bulunmaktadır. Şahin burada özellikle Zeus Broton’un tapınım gördüğünü ve burada bir kült merkezi olduğunu düşünmektedir. Bu düşüncesinin yanlış olmadığı, 2016 yılında ispatlanmıştır. Ahmetler Köyü muhtarı tarafından yapılan bir tahribat sonucu, burada *in situ* mimari parçalar eşliğinde etrafa saçılmış durumda 10 tane yazıtlı stel bulunmuştur⁴³⁸. Zeus Bennios,

⁴³³ Şahin 1982: 267a-268a, no.1501.

⁴³⁴ Şahin 1982: 267a-268a, no.1501.

⁴³⁵ Şahin 1982: 267a-268a.

⁴³⁶ Wernicke 1895; 1351, 1375, 1396.

⁴³⁷ Homeros, Hymnoi IX,2; Odysseia, V, 123; XVIII,202; XX,71; Nonnos, Dionysiaka, II, XLVIII, 351

⁴³⁸ Öztürk 2017: 28.

Zeus Pappas ve Men gibi tanrıların burada saygı görmesi, Zeus'un kızı Artemis'in de büyük olasılıkla tapınım gördüğünü düşündürür⁴³⁹.

Diğer bir yazıt ise İS 1.-2. yy'a tarihlenmiş mermer adak stelidir.

“Çevirisi şöyledir: gördüğü rüya üzerine (bu adağı) oğlu Briseianus ile ev (halkı) için Tanrıça Artemis’e (sundu)”.

Herhangi bir epiteti bulunmayan bu yazıt bizim için yine de çok önemlidir, nedeni ise Nikaia’da Artemis hakkında çok az buluntuya sahip olmamızdan kaynaklanmaktadır. Çeviride gördüğümüz gibi bir rüya sonrası bu adak steli sunulmuştur. Adı geçen kişiler hakkında bilgi verilmesinin gerekli olduğunu düşünüyoruz. Nikaia’dan Tanrıça Artemis’e bu ikinci adak yazıtında Βρεισηῖς = Βρισηῖς: -ει yerine -ι kullanımını görmekteyiz⁴⁴⁰. Homeros’un İlyada adlı eserinde bahsedilen Briseis [Βρισηῖς] ismi Nikaia kentinde ilk kez belgelenmektedir. Yapılan araştırmada adı geçen ismin Bithynia’da daha önce, Prusa ad Olympon’da bulunan başka bir yazıttan da bilindiği saptanmıştır⁴⁴¹.

Ayrıca Ὀστιλία: kelimesi bir Roma nomen gentilicium olan Hostilia’nın Hellence formudur ve adı geçen bu şahsın adının masculinum hali olan Ὀστῖλιος şekli de Nikaia’dan belgelenmiştir⁴⁴². Beşinci satırda bahsi geçen isim konusunda ise (Βρεισηιανός = Βρισηιανός) şunu söyleyebiliriz: bu isim Roma İmparatorluk döneminde Küçük Asya yazıtlarında oldukça sık görülmekte ve birçok kişinin adının Latince’deki -ianus’un Hellence formu -ιανός ile bittiği göze çarpmaktadır. Bunun nedeni Roma’nın gücünün yayılmasıyla birlikte kişi adlarının sonuna -ιανός eklenmesi ya da bu şekilde sonlandırılmasının Hellenler arasında bir gelenek haline gelmiş olması olabilir⁴⁴³. Sadece bunu aile adlarına değil aynı zamanda praenomina ve cognomina’larında da uygulamışlardır. Sadece baba adından değil, aynı zamanda anne adından türetilen ve sonu -ιανός’la biten isimler de bulunmaktadır⁴⁴⁴. Bu açıklamayı baz

⁴³⁹ Şahin 1982: 270a, no.1501.

⁴⁴⁰ Gignac 1976: 190, 249: ayrıntılı bilgi için bkz.

⁴⁴¹ Bosch 1967, 54 no. 57; bu adın Küçük Asya’daki diğer örnekleri için bkz. Corsten 1991: 93.; Adak – Akyürek-Şahin 2005, 145 vd. no. 12; Öztürk 2013: 295.

⁴⁴² Adak – Akyürek-Şahin 2005: 145 vd. no. 12; Öztürk 2013: 295

⁴⁴³ Corsten 2010: 456; Öztürk 2013: 295.

⁴⁴⁴ Corsten 2010: 462; Öztürk 2013: 296.

alırsak, adakta adı geçen Βρισηϊωνός'un adı da annesinin adı olan Βρισηϊς'ten türetilmiş olmalıdır. Hostilia Briseis ile oğlu Briseianus'un, yazıtta baba adlarının yer almaması, onların büyük bir ihtimal köle olduğunu göstermektedir.

4.2.1.2. Sikkelerde Artemis

Tanrıça Artemis için çok fazla sikke darp edilmemiştir⁴⁴⁵ Marcus Aurelius Antoninus dönemine ait (İS161-180) bir sikke üzerinde Artemis ayakta sağa dönük bir şekilde durmaktadır. Avcı görünümünde olan tanrıça kısa bir khiton ile tasvir edilmiştir ve sol elinde atribülerinden biri olan yay bulunmaktadır. Sağ eli ile sadağından ok almaya çalışmaktadır. Ayrıca ayaklarının dibinde genelde beraber tasvir edildiği geyik bulunmaktadır⁴⁴⁶.

Severus Alexander dönemine (İS 222-235) ait bir başka sikkede de aynı tasvir gözlemlenmektedir⁴⁴⁷. Bir başka sikke üzerinde Artemis ayakta, yürür pozisyonda ve tekrardan bir avcı kadın görünümünde tasvir edilmiştir.

Antoninus Gordianus dönemine (İS 238-244) tarihlenen bu sikkede Artemis avcı olarak tasvir edildiği için yine bir khiton giysisiyle ve yanında bir köpek ile betimlenmiştir⁴⁴⁸. Bu sikke üzerinde yine avcılığını ortaya koyan yayını sol eliyle germiş bir vaziyette durmaktadır ve sağ eliyle sadağından ok alırken tasvir edilmiştir. Tanrıça Nike ise ayakta sağa dönük olarak bir çelenk tutmaktadır.

Philippus II. (İS 247-249) dönemine tarihlenen sikke üzerinde bir avcı tasvir edilmiştir. Artemis ya da Nikaia olarak düşünülmektedir. Bu tasvir üzerinde de kısa bir khitonlu Tanrıça sola doğru durmaktadır. Sağ eliyle bir yay tutmaktadır ve sol eliyle sadağından ok almaya çalışırken betimlenmiştir. Ayakları dibinde bir dişi geyiği de gözlemleyebiliriz⁴⁴⁹. Burada Nikaia mı yoksa Artemis'in mi olduğu tartışma konusudur.

⁴⁴⁵ RG 417,149, Lev. 70, no. 15; RG 472,577; RG 486,695, Lev. 84, no. 30; RG 503,819, , Lev. 87, no. 16; RG 505,833.

⁴⁴⁶ RG 417,149, Lev. 70, no. 15.

⁴⁴⁷ RG 472,577.

⁴⁴⁸ RG 486,695, Lev. 84, no. 30.

⁴⁴⁹ SNG v. Aulock: nr. 678-680 (burada yanlışlıkla I. Phillipus denmiştir); Weiser 1983: 253: no. 130.

Nonnos'da Nikaia'nın Dionysos tarafından tuzağa düşürüldüğü yazmaktadır. Ayrıca burada Nikaia bakire bir avcı olarak gösterilmiştir. Böylelikle Nonnos'a göre Artemis ile Nikaia bir tutulmaktadır.

Trebonianus Gallus (İS 251-253) dönemine tarihlenen bir sikke üzerinde de Artemis tasvir edilmiştir. Burada da Tanrıça sağa doğru durmaktadır ve sağ omuzundan bir ok almaya çalışırken ve ayaklarının ucunda bir köpekle betimlenmiştir.

Farklı bir şekilde tasvir edilen Artemis'i Gallienus dönemine (İS 260-268) ait bir sikkede görebilmekteyiz⁴⁵⁰. Burada Dionysos ile beraber tasvir edilen Artemis khitonlu ve sağ eliyle tuttuğu yayla aynı şekilde sağa dönüktür. Sol elini bir thyrsosa dayayan Dionysos'a vermektedir. Ayrıca ayaklarının dibinde bir panter bulunmaktadır. Aynı döneme ait bir başka sikke üzerinde Artemis ayakta ve sağa dönük olarak Dionysos ile yüz yüze tasvir edilmiştir⁴⁵¹.

4.2.1.3. Kültün Coğrafi Yayılımı

Günümüze sadece iki yazıt ulaştığı için coğrafi yayılımı hakkında çok fazla birşey söyleyemiyoruz (**Levha II.a.**).

İlk sunağın buluntu yerine geri dönecek olursak Ahmetler Köyü bizim açımızdan çok önemlidir. Civarda birçok farklı tanrılara sunulmuş yazıtlar günümüze kadar ulaşmıştır. Burada bulunan *in situ* buluntulardan, Zeus Bronton'a ait bir kült yeri olduğunu biliyoruz. Burada bir Artemis kültü olup olmadığı tartışılmaktadır. Ne yazık ki Artemis sikkeler üzerinde de, bir külte işaret edebilecek bir tapınak ile tasvir edilmemiştir.

Yapılan yüzey araştırması sonucunda İznik'e bağlı Göllüce köyünde yüzey araştırması sırasında göl kıyısında yer alan ve gölün içine doğru dağılan mimari yapı parçaları bulunmuştur. Bunların arasında 1 tane sütun gövdesi, 1 tane profilli üst yapıya

⁴⁵⁰ RG 503,819, , Lev. 87, no.16.

⁴⁵¹ RG 505,833; BMC 1889:147, 152.

ait mimari blok ve üzerinde dübel deliği bulunan birçok mimari yapı bloğu tespit edilmiştir⁴⁵².

Bu parçaların batısında yapılan yüzey araştırmasında mermerden bir platform *in situ* olarak tespit edilmiştir. Yapılan tespit sonucu bu platformun büyük olasılıkla göle doğru inen bir merdivene ait olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca allanın hemen yanından geçen karayolu sebebiyle bu yolun güneyinde de bir araştırma yapılmıştır. Yapılan araştırma sırasında çok fazla miktarda Roma İmparatorluk dönemine ait kaba ve ince astarlı seramik parçaları bulunmuştur. Seramiklerin yanı sıra göl kenarındaki platformun güneyine denk gelecek şekilde, bahsi geçen yolun kuzey kenarında bir mermer blok tespit edilmiştir. Profilli bloğun muhtemelen İmparatorluk dönemine ve büyük ölçekli bir yapı kalıntısına ait olduğu düşünülmektedir⁴⁵³. Bir başka önemli konu ise bu güzergahtan antik Nikaia – Kios yolunun da geçiyor olmasıdır.

Foss'un yayınlamış olduğu Aziz Andrew hikayesinin geçtiği bölge, burada bulunan mimari parçaların bulunduğu lokalizasyon doğrultusunda bu alana çok yakın bir noktada olsa gerektir.

Andrew'a göre Nikaia'ya yaklaşık 8,5 mil uzaklıkta Lokhous adında çıplak bir kaya vardır⁴⁵⁴. Kayanın bulunduğu alan çok tehlikelidir, nedeni ise burayı bir dragon ve sekiz katil haydutun işgal etmesidir. Aziz Andrew, haç tepeli bir asa ve iki müridi ile onlara saldırır⁴⁵⁵. Sonrasında Andrew dragonu evcilleştirmeyi başarır ve haydutları vaftiz edip Hristiyan olmalarını sağlar. Ayrıca buraya yakın ve yol kenarında Katzapos adında bir başka kaya daha vardır. Katzapos da aynı Lokhous gibi tehlikelidir. Andrew, burada Artemis tapınağının bulunduğunu ve birçok kirli ruh ve ruhların yaptıkları nedeniyle yolun günün büyük kısmında kapalı olduğunu söyler. Andrew bundan dolayı tapınağı yıkar ve buraya bir kilise kurar. Böylece bu alanı temizlemiş olur. Yine Andrew'a göre yakında karanlık ağaçlık bir köy vardır ve adı Daukomis'tir;

⁴⁵² Togan 2018: 36, İlkasyon: kayıtlarda Büyükburun, halk arasında ise Yılgin olarak geçen mevkide yapılan araştırmalarda Gemlik-İznik karayolunun kuzeyinde bulunmaktadır.

⁴⁵³ Togan 2018: 36.

⁴⁵⁴ Foss 1996: 22.

⁴⁵⁵ Foss 1996: 22.

burada başka bir dragonu daha öldürür ve Afrodit tapınağının olduğu alanı da arındırır⁴⁵⁶. Bu yaptıklarıyla birçok Yahudiye Hristiyanlığı kabul ettirir⁴⁵⁷.

Sinagoglari Theotokos'a ait bir kiliseye dönüştürür ve şehrin ilk başpiskoposu Drakontios'a verir. Yukarıda bahsi geçen mimari bloklar burada Artemis tapınağı bulunduğunu düşündürse de kesin bir kanıt olmadığından Artemis kült alanı hakkında kesin bir yargıya varılamaz

4.2.1.4. Değerlendirme

Yapılan araştırma sonucu Artemis hakkında çok fazla veriye ulaşamamıştır. Çok az sayıda sikke, yazıt ve Aziz Andrew'a ait hikayeden başka elimizde bir ipucu yoktur. Buluntular arasındaki sikkeler ile iki yazıt da Roma dönemine aittir. Büyük bir olasılıkla Roma döneminde Tanrıça Artemis saygı ve tapınım görmüştür. Andrew'un bahsettiği hikayeyi baz almak çok gerçekçi olmayacaktır. Yapılan çalışmalarda hikayeyi destekleyici bir veri ele geçmemiştir. Ahmetler köyü civarında çok fazla tapınım gören Zeus'un Artemis'in babası olması nedeniyle, büyük bir olasılıkla Artemis de tapınım görmüş olmalıdır. İleride yapılacak çalışmaların bu görüşü desteklemesi olasıdır. Sonuç itibariyle, her ne kadar somut ve çok sayıda veri olmasa da Nikaia'da bir Artemis kültürünün varlığından söz edilebilir.

4.2.2. Demeter

Homerostan destanlarında Tanrıça Demeter “güzel saçlı kraliçe” ve “güzel örgülü Demeter” diye anılmaktadır⁴⁵⁸. Roma mitolojisinde ise Ceres olarak adlandırılmıştır⁴⁵⁹. Tarımı, bereketi, mevsimleri, kadının yaşamını ve anne sevgisini Geç Antik döneme kadar temsil etmiştir⁴⁶⁰.

⁴⁵⁶ Yapılan çalışmalarda antik kent Nikaia ve tanrıça Afrodit ile bağlantılı epigrafik bir veri elimize geçmemiştir. Sadece Alexander Severus dönemine ait bir sikke üzerinde (https://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?album=search&cat=0&pid=288#top_display_media) Afrodit sağ dizi yere çökmüş şekilde ve çıplak betimlenmiştir. Kucağını saran bir bezle kapatmıştır. Kendisi kanatlı iki erotla kuşatılmıştır. Bu bilgi neticesinde bir Afrodit kültü ve tapınımı burada olduğu yeterli değildir.

⁴⁵⁷ Foss 1996: 22.

⁴⁵⁸ Hom. Il. XVI, 326; Homeros, Ody. V, 125.

⁴⁵⁹ Ley 1997: 426.

⁴⁶⁰ Schipporeit 2013:1.

Tanrıça Demeter, Hesiodos’a göre içinden tanrı soylarının çıktığı ilk soy olan Gaia’nın iki çocuğu olarak bilinen Titan Kronos ve Reia’nın birleşmesinden doğmuştur ve kardeşleri arasında Zeus, Hestia, Poseidon, Hera ve Hades yer alır⁴⁶¹. Sonrasında baştanrı Zeus ile birleşir ve kızı Persephone’yi (Kore)⁴⁶² Dünyaya getirir⁴⁶³.

Heredotos, cehenneme egemen olan tanrılar olarak, Mısır’daki İsis tanrısı ile eşdeğer olduğuna inanılan tanrıların Demeter ve Dionysos olduğunu vurgulamıştır.

Tanrıça yeryüzüne mevsimleri getiren ve ölümlü insanların yaşamını devam ettirmesine yardımcı olan, onları besleyen bir tanrıçadır. Demeter, Olymposlular arasında yeryüzü ve toprakla olan ilişkisinden ötürü “Toprak Ana” olarak da adlandırılmıştır.

Demeter ismini ayrıntılı açıklamak sadece kısmen mümkündür. Demeter adının ikinci kısmı (μήτηρ) “anne” anlamına gelmektedir. Ancak Δη ön ekinin anlamı bilinmemektedir. Mannhard ve diğer araştırmacılar kelimenin ilk bölümünün anlamıyla ilgili olarak Girit diline ait açıklamayla, “De-Meter”in “arpa ana” (Δηαί) olduğunu ileri sürmüşlerdir⁴⁶⁴.

Bazı araştırmacılar Demeter isminin “Ge-meter”den geldiğini ve anlamının “ana toprak” olduğunu savunurlar⁴⁶⁵. Toprak ana veya buğday anası gibi açıklamaların, tam da Tanrıça Demeter’in kültürünü ve mitini özetleyen adlandırmalar olduğu söylenebilir.

Tanrıça Demeter, bazen bir elinde haşhaş, diğer elinde de nar ile betimlenir. Elindeki narın doğurganlık simgesi olarak tanımlanan haşhaş ile aynı anlamı ifade ettiği bilinmektedir⁴⁶⁶. Burada Demeter’in kızı Persephone’nin de nar ile bir bağlantısı olduğunu söylemek yararlı olacaktır. Bu bağlatıya kısa bir şekilde değinmek gerekir: Persephone bir gün arkadaşları ile tarlada çiçek toplarken, bulundukları çayır birden ikiye yarılr ve Hades aşık olduğu Persephone’yi yeraltına, ölümler ülkesine kaçırr. Eğer

⁴⁶¹ Hes. theog. 420, 452, 453, 454; Ley 1997: 426.

⁴⁶² Genç kız anlamına gelir

⁴⁶³ Ley 1997: 420.

⁴⁶⁴ Anne 1997b: 420.

⁴⁶⁵ Erhat 2008:85.

⁴⁶⁶ Thomson1995: 245.

ölüler ülkesinde birisi bir şey yerse, bir daha oradan çıkamaz diye inanılırdı. Hevesine yenik düşen Persephone, bir nar yer ve orada kalmak zorunda kalır⁴⁶⁷. Kızına çok düşkün olan anne Demeter, onu aramak için yollara düşer ancak onu hiçbir yerde bulamaz. Demeter çok üzülür ve hayata küser. Her şeyi gören ve bilen güneş tanrısı Helios, Demeter'e kızının Hades tarafından yer altına kaçırıldığını söyler. Üzüntüsü daha da katlanır Demeter'in ve Olympos'tan kaçır. Demeter'in üzüntüsüyle ve küsmesiyle toprağın bereketi kalmaz, hayvanlar çiftleşmez ve insanlar kıtlık tehlikesi ile karşı karşıya kalırlar⁴⁶⁸. Zeus aracı olmaya ve onları barıştırmaya çalışır, ancak Tanrıça Demeter barışmaya bir türlü yanaşmaz. Tüm çabaların boşa gittiğini gören Zeus, sonunda Persephone'nin yılın üçte ikisini, yani çiçeklerin açtığı ve meyvelerin çoğaldığı zamanı, annesi Demeter'in yanında, geri kalan üçte birini, yani kış aylarını Hades'in yanında geçirmesini kararlaştırır ve böylelikle toprak yine bereketlenmeye başlar. Persephone'nin yeryüzüne her çıkışında, Demeter de yeryüzüne baharı getirir.

Buğday ekilen her antik bölgede, Demeter ile bağ kurulması kesindir. Verimli tarım toplum için çok büyük bir öneme sahip olduğundan, tarımla uğraşılan bölgelerde toprak anaya duyulan ihtiyaç, bağlılık ve önem artardı. Genellikle çiftçilerden oluşan toplumda, bitki ve hayvanların doğup büyüüp sonra olgunlaşıp ardından ölmeleri, bir sonraki baharda onlara benzeyen başka örneklerin yaşam döngüsüyle özdeşleştirilir, doğanın yeniden doğuşuna inanılırdı. İnsanlar toplumlarının devamlılığını sağlayabilmek ve güvence altına alabilmek için, topraklarına, hayvanlarına ve kendilerine bereket sağlayan Tanrıça'ya tapınmışlardır⁴⁶⁹. Demeter'e en çok tapınılan yerler Eleusis ve Sicilya ovalarıdır. Ayrıca Trakya'da, Girit'te, Peloponnesos'ta ve İonia bölgesinde de tapınım görmekteyiz⁴⁷⁰.

Demeter'in görüntüsü genellikle temsil ettiği toprağın verimliliğini simgelemek adına güçlü bir kadın şeklinde, başında başaklardan yapılmış bir taçla betimlenir. Elinde genelde bir orak veya bir demet tutmaktadır. Kaybolan kızını ve onun arayışını sembolik olarak temsil eden meşale ile de tasvir edilmiştir⁴⁷¹. Genellikle başında polos,

⁴⁶⁷ Ley 1997b: 420.

⁴⁶⁸ Ley 1997b: 420.

⁴⁶⁹ Rosenberg 2006: 46.

⁴⁷⁰ Erhat 1984: 92-93.

⁴⁷¹ Can 1997: 145.

kalathos, baş örtüsü bulunmakta, elinde de oinokhoe veya phiale de tutmaktadır. Ayrıca onunla beraber betimlenen domuz, yunus ve arı gibi bazı hayvanlar da bulunmaktadır⁴⁷².

Nikaia’da Demeter kültünün var olduğunu gösteren hem epigrafik hem nümizmatik veriler bulunmaktadır ve burada ayrıntılı incelenecektir.

4.2.2.1. Yazıtlarda Demeter

Tanrıça Demeter ile ilgili günümüze sadece iki yazıt ulaşmıştır (**Levha V.a.**). Bunlardan ilki, Bilecik- Pazaryeri yakınlarında bulunan Korkatçeşme’de bulunmuştur⁴⁷³. Yazıtın çevirisinde şu cümleler geçmektedir: “M(arkus) Aurelius Antoninus’un 15. yönetim yılında da toprak ürünlerinin (bereketi) için (adağı) Demeter’e Kalpurnianus oğlu Markus ve Demetrios oğlu Hermes sundular”. Sencer Şahin, Marcus Aurelius Antoninus’un 15. yönetim yılında iki imparatorun Marcus Aurelius veya Caracalla söz konusu olabileceğini düşünmektedir ve ağırlıklı olarak yazıtın Marcus Aurelius (İS 175/6) dönemine ait olduğunu savunmaktadır⁴⁷⁴.

İkinci yazıt ise üç tanrı için sunulmuştur: Zeus Olympios, Zeus Astrapaaios ve Demeter Karpophoros⁴⁷⁵. Orhangazi yakınında bulunan Çeltikçi köyünde kayıtlara alınmıştır ve İS 138 yılına tarihlenmektedir. Şu an kayıp olan üçgen alınlıklı adak stelindeki yazıtın üzerinde şu cümleler geçmektedir: “Uğurlu olsun Zeus Olympios ve Astrapaaios’a ve Demeter Karpophoros’a adağı Philetos efendileri için sundu); Tanrının heykeli ise Kharmidean Demosu tarafından Kayser Titus Antoninus’un ilk (hükümdarlık) yılında sunuldu”. Notlara göre bahsi geçen yazıtın altında üç çelenk de bulunmaktaydı.

Demeter Karpophoros’la beraber sunulan Zeus Olympios ve Zeus Astrapaaios

⁴⁷² Ley 1997b: 425

⁴⁷³ Domaszewski 1883: 174, no.15; Şahin 1982:291a-292a, no.1514.

⁴⁷⁴ Şahin 1982:291a-292a, no.1514.

⁴⁷⁵ Şahin 1981: 96a-98-b, no. 701.

hakkında Meyer, bu tanrıları gerçek bir “Küçük Asyalı” olarak görmektedir⁴⁷⁶. Her üç Tanrının da göksel ve topraksal bir yapıya sahip oldukları düşünülmektedir⁴⁷⁷. Olympios ve Astrapaios epitetlerinin bereket Tanrıçası Demeter’e bereket ve tarım özelliği açısından çok uygun olduğu söylenebilir.

Birçok epiteti bulunan Demeter’in, Nikaia’dan gelen sadece bir epitetini bilmekteyiz. Karpophoros Tanrıçanın genel özelliklerini temsil etmektedir; “meyve, tahıl ve ekin demeti bağışlayan” anlamına gelir⁴⁷⁸. Yazıt ayrıntılı incelenirse, Antik dönemde Çeltikçi köyünün çevresinde çiftlik veya çiftliklerin bulunduğu çıkarsaması yapılabilir.

Bahsi geçen çiftlikler imparator ailesine mahsus veya seçkin kişiler için kurulmuştur. Orada genelde köleler veya çiftçi aileleri yaşıyor olsa gerektir. Bu insanlar efendileri adına toprağı yönetir ve işlerlerdi. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Demeter genellikle bu halk grubunda tapınım görmüştür. Bahsi geçen tanrılar ve özellikle de Demeter halkın bağışladığı kült armağanları karşılığında, onlara ödül olarak bol bereketli ürün verirdi⁴⁷⁹. Yazıtta geçen Philetos büyük olasılıkla bir kahya veya köleydi ve muhtemelen bu sunağı verimli bir hasat almak için sunmuştu.

Çeltikçi köyü ve civarının toprağı, Antik dönemde çok verimli olmalıdır; modern ismi Çeltik de bunu destekler niteliktedir.

Nikaia kentinde Demeter’in tapınım gördüğünün başka bir kanıtı ise sikkelerdir ve önümüzdeki bölümde onları ayrıntılı olarak ele alacağız.

⁴⁷⁶ Meyer 1899: 524.

⁴⁷⁷ Şahin 1981: 96b, no. 701.

⁴⁷⁸ Steuding 1919: 33; Paus. 8.53.7.

⁴⁷⁹ Şahin 1981: 98a, no. 701

4.2.2.2. Sikkelerde Demeter

Tanrıça Demeter için darp edilen sikke sayısı oldukça fazladır ve bu nedenle diğer bölümlerdeki gibi kronolojik anlatmak mümkün değildir. Sikkeler, aşağıda özellikleri tanıtilan gruplar halinde anlatılacaktır⁴⁸⁰.

Demeter sikkeleri dört gruba ayrılmıştır.

Birinci grupta Demeter ayakta ve sola dönük tasvir edilmiştir. Bu grupta Tanrıça sağ elinde haşhaş veya başak, sol elinde ise uzun bir meşale tutmaktadır. Bu tasvir farklı dönemlerde oldukça fazla tasvir edilmiştir. Örneğin Nikaia sikkelerinde ilk defa Domitianus döneminde (İS 81—96) karşımıza çıkmaktadır⁴⁸¹. Commodus (İS 176-192) döneminde basılmış olan aynı tasviri görsek de, buradaki fark, Demeter'in başının örtülü olmasıdır⁴⁸². Buna benzer tasvirlerin Marcus Aurelius (İS 161-180) ve Septimus Severus (İS 193-211) dönemlerinde de darp edildiği görmekteyiz⁴⁸³.

Yine ayakta ve sola dönük tasvir edilen Demeter, bu kez sol eliyle uzun bir meşaleye dayanmaktadır. Uzattığı sağ elinde tuttuğu başak demetini ya aşağıya doğru ya da düz tutmaktadır⁴⁸⁴. Anlatılan sikkeye Septimus Severus ve Caracalla döneminde de rastlanır⁴⁸⁵. Praetor Praefectus olan Plautianus'un kızı Plautilla'nın (İS 205) büstü darp edilmiş olan sikkenin diğer yüzünde aynı tasvir bulunmaktadır⁴⁸⁶. Bu tasviri birçok kez farklı dönemlerde de görüyoruz: İmparator Macrinus (İS 217-218)⁴⁸⁷ ile Elagbal döneminde (İS 218-222)⁴⁸⁸ ve Maximinus döneminde (İS 235-238)⁴⁸⁹. Yine Gordianus

⁴⁸⁰ RG 405,53, Lev. 67, no. 8; RG408,75, Lev. 67, no. 9; RG 416,141, Lev. 70, no. 7; RG 416,141, Lev. 70, no. 8; RG 425,209, Lev. 72, no. 10; RG 431,260, Lev. 73, no. 20; RG 431,261, Lev. 73, no. 21; RG 439,323; RG 439,324; RG 451,418, Lev. 78, no. 4; RG 451,419, Lev. 78, no. 5; RG 461,494, Lev. 80, no. 3; RG 462,504, Lev. 80, no. 13; RG 467,542, Lev. 81, no. 12; RG 469,558, Lev. 81, no. 28; RG 479,636, Lev. 83, no. 25; RG 479,637; RG 479,638, Lev. 83, no. 26; RG 483,666, Lev. 84, no. 8; RG 483,667, Lev. 84, no. 9; RG 486,692, Lev. 84, no. 28; RG 486,693, Lev. 84, no. 29; RG 486,694; RG 487,705, Lev. 84, no. 38; RG 488,707, Lev. 85, no. 1; RG 490,720; RG 491,727, Lev. 85, no. 16; RG 492,738, Lev. 75, no. 24; RG 495,760, Lev. 86, no. 1; RG 495,761, Lev. 86, no. 2; RG 499,790, Lev. 86, no. 28; RG 499,791, Lev. 86, no. 29; RG 505,830, Lev. 87, no. 26; RG 505,832, Lev. 87, no. 27.

⁴⁸¹ RG 405,53, Lev. 67, no. 8

⁴⁸² RG 431,260, Lev. 73, no. 20.

⁴⁸³ RG 431,261, Lev. 73, no. 21.; RG 439,323; RG 416,141, Lev. 70, no. 8.

⁴⁸⁴ RG 439, 324.

⁴⁸⁵ RG 439, 324.; RG 451,415, Lev. 78, no. 2.

⁴⁸⁶ RG 461,494, Lev. 80, no. 3.

⁴⁸⁷ RG 467,542, Lev. 81, no. 12.

⁴⁸⁸ RG 469,558, Lev. 81, no. 28.

⁴⁸⁹ RG 479,637; RG 483,666, Lev. 84, no. 8.; karşılaştırma için bkz.: RG no. 637; SNG v. Aulock; no. 629; Weiser 1983: 134-140

dönemine ait iki sikke üzerinde de Demeter sol eliyle uzun bir meşaleye dayanmaktadır. Sağ elinde tuttuğu başak demetini aşağı doğru tutmaktadır⁴⁹⁰. Philippus döneminde (İS 244-249) darp edilen bu tasvire sahip sikke oldukça fazladır⁴⁹¹. Valerianus döneminde (İS 253-260) de sadece tek bir ayrıntıda farklı olan tasvirdeki farklılık, Demeter'in sol elinde tuttuğu meşalenin aşağıya dönük olmasıdır⁴⁹².

İkinci grup sikkelerde Demeter'in başı örtülüdür ve iki kanatlı bir ejderhanın bağlı olduğu arabayı sürerken tasvir edilmiştir. Arabanın üzerinde bulunan Tanrıça sağa dönüktür ve sağ eliyle de meşalesini tutmaktadır⁴⁹³. Bu tasvir birkaç imparatorun hükümdarlığı süresince bastırılan sikkelerde kullanılmıştır. Burada elimize geçen sikkeler Hadrianus⁴⁹⁴ (İS 117- 138), Marcus Aurelius⁴⁹⁵, Lucius Verus⁴⁹⁶ (İS 161-169) ve Caracalla⁴⁹⁷ ya aittir.

Üçüncü sikke grubuna ait bir sikkede Tanrıça Demeter yine giyimli, sola dönük oturur vaziyettedir; sağ elinde bir demet başak, sol elinde ise bir asa tutmaktadır. Neyin üzerinde oturduğunu anlamak mümkün olmamaktadır. Bu sikke Caracalla dönemine tarihlenir⁴⁹⁸. Maximinus dönemine ait bir diğer sikkede ise yine Demeter'in başı örtülüdür ancak bu sefer oturduğu şeyin bir taht olduğu bellidir⁴⁹⁹. Sola dönük oturan Tanrıçanın sağ elinde bir başak, sol elinde genelde hep yanında bulundurduğu meşale vardır. Yine aynı betimlemeyi gördüğümüz bir tasvirde Tanrıça bu kez taht yerine kista üzerinde oturmaktadır⁵⁰⁰. Bu tasvir Maximus⁵⁰¹ ve Marcus Julius Philippus⁵⁰² döneminde de darp edilmiştir. Bir başka sikkede de Demeter yine bir kista üzerinde sola

⁴⁹⁰ RG 486,692, Lev. 84, no., 28; RG 486,693, Lev. 84, no., 29; RG 486,694.

⁴⁹¹ RG 491,727, Lev. 85, no., 16.; SNG v. Aulock no. 676; Weiser 1983; 23f., 37; Nr. 82, 94, 104, 113, 120, 126, 127, 145, 149.

⁴⁹² RG 499,791, Lev. 86, no. 29.

⁴⁹³ RG 408,75 Lev. 68, no. 9.

⁴⁹⁴ RG 408,75, Lev. 68, no. 9.

⁴⁹⁵ RG 416,141, Lev. 70, no. 7.

⁴⁹⁶ RG 425,209, Lev. 72, no. 10.

⁴⁹⁷ RG 451,418, Lev. 78, no. 4.

⁴⁹⁸ RG 451,419 Lev. 78, no. 5.

⁴⁹⁹ RG 479,636, Lev.78, no. 25.

⁵⁰⁰ RG 479,638, Lev.78, no. 26; SNG v. Aulock no. 726 und no. 774.

⁵⁰¹ RG 483,667, Lev. 84, no. 9.

⁵⁰² RG 492,738, Lev. 85, no. 24; karşılatır: SNG v. Aulock no. 709, 753; Weiser 1983; 67f., 92-94, 97, 101.

dönük oturmaktadır. Sağ elinde bir demet başak yerine bu sefer bir patera, sol elinde uzun bir meşale tutmaktadır⁵⁰³.

Valerianus dönemine ait bir sikke üzerinde Demeter, yine diğer sikkelerdeki gibi sola dönük oturmuş olup, bir elinde başak diğer elinde de bir meşale tutarken tasvir edilmiştir⁵⁰⁴. Aynı tasvirle darp edilmiş bir diğer sikke ise Gallienus (İS 260-268) döneminde karşımıza çıkmaktadır⁵⁰⁵.

Dördüncü ve son sikke grubunda, Gordianus dönemine tarihlenen bir sikke üzerinde, Demeter dört sütunlu bir tapınağın içinde tasvir edilmiştir. Burada Tanrıça sola dönük ve ayakta betimlenmiştir. Elinde ise bu sefer bereketin ve bolluğun sembolü olan boynuz tutmaktadır⁵⁰⁶. Yine Gordianus dönemine ait bir diğer sikkede Demeter bu kez altı sütünlü bir tapınağın içinde cepheden ve sütunların arasında tasvir edilmiştir⁵⁰⁷.

Birçok kez farklı nesnelerde kızı Persephone ile tasvir edilen Demeter, Nikaia sikkeleri üzerinde kızı ile beraber hiç tasvir edilmemiştir.

4.2.2.3. Kültün Coğrafi Yayılımı

Yapılan araştırmada sadece iki yazıt rastlanmıştır. Her iki yazıt birbirinden ve Nikaia'dan uzak olsa da, Nikaia'nın egemenlik alanında bulunmuşlardır.

Orhangazi yakınında bulunan Çeltikçi köyünde belgelenen yazıt çalışmamız için oldukça önemlidir. Yazıtta Demeter Karpophoros ile Zeus Olympios ve Zeus Astrapaos isimleri anılmaktadır. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Demeter hakkında birçok epitet bilinmektedir. Nedeni ise birçok demosta yerel halkın kendisine özel ibadet yeri bulunmasıdır. Bu yüzden bölgeye göre epitetler farklılaşmıştır⁵⁰⁸. Böylelikle hem sosyal hem dini beraberliklerini göstermişlerdir.

⁵⁰³ RG 495,761, Lev. 86, no., 3

⁵⁰⁴ RG 499,790, Lev. 86, no., 28. SNG v. Aulock no. 7074 und no. 726.

⁵⁰⁵ RG 505,830, Lev. 87, no. 26.; SNG v. Aulock no. 726 und no. 7074; Weiser 1983; 68f., 92-95, 97, 101

⁵⁰⁶ RG 487,705, Lev. 84, no. 38.

⁵⁰⁷ RG 488,707, Lev. 85, no. 1.

⁵⁰⁸ Schipporeit 2013: 438.

Nikaia’da elimize geçen epitet ise Demeter Karpophoros’tur, meyve, tahıl ve ekin demeti bağışlayan anlamına gelir⁵⁰⁹. Karpophoros epiteti ile birçok tapınak ve kült alanında bulunmaktadır. Bunlar arasında Ephesos, Atina, Epidauros, Kios, Milet, Paros, Pergamon, Rhodos, Tegea ve ayrıca Kilikya, Lydia, Makedonya ve Phrygia bölgeleri bulunur⁵¹⁰. Yapılan arkeolojik araştırmalarda, saymış olduğumuz Nikaia dışındaki yerlerde ulaşılan buluntular ile Demeter Karpophoros kültürünün çok farklı dönemlerde tapınım gördüğü anlaşılmıştır⁵¹¹. Buluntular ağırlıkla İS 1-2. yüzyıllara tarihlense de, bazı bölgelerde İÖ 4. yüzyıldan daha geç bir tapınım görmemekteyiz⁵¹². Muhtemelen bu epitet İÖ 4.yüzyıl ile İS 2.yüzyıl arasında bir tapınım görmüştür.

Sencer Şahin’in tarihlediği Nikaia yazıtları da İS. 2.yüzyıla aittir ve büyük olasılıkla Nikaia’da bir tapınım olduğunu gösterir. Yazıtların bulunduğu yer hakkında kesin bir belirleme mümkün değilse de, küçük ve yerel bir tapınım bulunduğundan bahsetmek mümkündür. Elimize geçen iki sikke üzerinde betimlenen dört ve altı sütünlü tapınak Nikaia’da bir tapınağın varlığının göstergesidir. Yeri kesin olarak belli olmasa da, verimli ve bereketli toprağa sahip olan Nikaia’nın, bir veya birden çok fazla Demeter tapınağına da sahip olabileceği kesindir.

4.2.2.4. Değerlendirme

Bereket ve tarımın Tanrıçası Demeter sadece iki yazıt ile değil, aynı zamanda birçok şekilde tasvir edildiği sikkeler üzerinde de betimlenmiştir. Hellenistik döneme ait bir buluntu bulamasak da, buluntuların ağırlıkla tarihlendiği Roma döneminde yoğun tapınım gördüğünü söyleyebiliriz. Genelde ayakta veya oturur halde ve elinde haşhaş, başak demeti, meşale veya bolluk bereket simgesi boynuz ile tasvir edilmiştir. Hem yazıtlarla sikkelerin çok farklı imparator dönemlerinde darp edilmiş olması hem de tasvir edilen iki farklı boyuttaki tapınak, Nikaia ve egemenlik alanında Tanrıça Demeter tapınımı olduğunu göstermektedir.

⁵⁰⁹ Steuding 1919: 33; Paus.8.53.7.

⁵¹⁰ Schipporeit 2013:432.

⁵¹¹ Schipporeit 2013: 433-438.

⁵¹² Schipporeit 2013: 434.

4.2.3. Kybele

Tanrıça Kybele'nin kökenine ve kültürüne kronolojik olarak baktığımızda tapınımı bir süreç olarak takip edebiliriz. Kybele de bazı tanrı ve tanrıçalar gibi isim değiştirerek ileriki toplumlara yansımıştır. Özmen'in de bahsettiği gibi ana tanrıça kültü çeşitli uygarlıklarda şöyle adlandırılmıştır: Hitit uygarlığında Hepat, Geç Hitit döneminde Kubaba, Phryg uygarlığında Matar - Kybele, Hellen uygarlığında Kybele⁵¹³.

Küçük Asya'nın antik tanrıçası Kubaba yukarı Mezopotamya'da Gubaba adı altında tapınım görmüştür ve Karkamış bu tanrıçanın en önemli kült merkezi olarak bilinmektedir. Kesin olarak bilinemesi de büyük bir ihtimalle, Phrygia ya da Lydia'nın Kybele'sine dönüşmüş olmalıdır⁵¹⁴. Roma İmparatorluğunda ise Magna Mater adıyla tapınım görmüştür⁵¹⁵.

Ana tanrıçaya tapınılması Prehistorik döneme kadar geriye gider. Paleolitik Çağ'da 'kadın' doğurganlığının ve cinsiyetin farkına varılmasıyla bir bereket düşüncesi ile özdeşleştirilmeye başlanmıştır⁵¹⁶. Çanak ve çömleğin (Çanak Çömlekli Neolitik dönem/PPN) kullanılmaya başladığı dönemden beri ana tanrıça inancı vardır⁵¹⁷. Prehistorik döneme ilişkin anaerkil gücün ve Ana Tanrıça kültürünün ilk teorileri Johann Bachofen tarafından ortaya atılmış ve günümüze kadar da tanrıçanın varlığıyla ilgili teoriler ileri sürülmeye devam etmiştir⁵¹⁸. Roller çeşitli örneklerle, Çatalhöyük kazılarında elde edilen bazı buluntuların ana tanrıçaya ait olduklarını ve dinsel amaçlı kullanıldıklarını savunmuştur. Aynı durum çağlar sonra Yunan ve Roma dönemlerindeki Kybele kültürüne de benzemektedir⁵¹⁹.

Etimolojik açıdan incelenirse Kybele adı İÖ 7. yüzyılda ilk defa Phryg yazıtlarında karşımıza çıkmaktadır. Phryg dilinde Matar, "Ana" anlamına gelmektedir. Matar kelimesini genelde tek başına kullansalar da, bazı yazıtlarda "Kubileya" yani

⁵¹³ Özkan 2016: 661; Özmen 2016: 385; Vermaseren 1977: 4.

⁵¹⁴ Lurker 2005: 105.

⁵¹⁵ Cooper vd. 2017: 201; Dubosson-Sbriglione 2018: 11-12.

⁵¹⁶ Özkan 2016: 657.

⁵¹⁷ Özkan 2016: 658; Çibuk 2017: 165; Vermaseren 1977: 13.

⁵¹⁸ Jennet 2008: 41.

⁵¹⁹ Roller: 2004: 49; Vermaseren 1977: 13.

Phryg dilinde “dağın” anlamına gelen bir başka kelimeye de yer vermişlerdir; böylelikle tanrıçanın adı, en erken yazılı metinlerde “Ana” ya da “Dağın Anası” olarak geçer. İS 2. yüzyıla tarihlenen Grekçeyle yazılmış Phryg yazıtlarında ise, Μήτηρ Θεά (Meter Thea) yani Ana Tanrıça olarak karşımıza çıkmaktadır⁵²⁰. Grekçede Μήτηρ, Ana demektir ve üstün bir anlam kazanarak Μήτηρ Θεά yani “Tanrıların Anası” olarak söylenmiştir⁵²¹. Yunan tanrı ve tanrıçalarının anası olarak önemli bir rol oynamıştır. Roma dönemine baktığımızda, “Büyük Ana” anlamına gelen Magna Mater olarak adlandırılmış, ayrıca Roma’da “Tanrıların İdalı Büyük Anası” anlamına gelen Mater Deum Magna Idaea da denmiştir.

Yunanistan ve Roma’da ayrıca, yukarıda sözünü ettiğimiz bu adlar dışında Ana Tanrıça’ya Phryg dilindeki Kubileya’dan türetilmiş olan Kybele ya da Cybele (Latince) ile de seslenilmiştir⁵²².

Ana Tanrıça’nın kültü ve törenleri hakkında bildiklerimize dayanarak, elimizde oldukça kesintisiz bir süreç bulunduğu söylenebilir. Arkeolojik veriler sayesinde bu kült İÖ 800 yılına kadar izlenebilmektedir. Phrygia’da etkili olan bu kült Batı Anadolu’yu da etkilemiştir.

Antik kaynaklarda Ana Tanrıça kültürünün dinsel törenlerinde neler yapıldığına dair veya bu törenlerin kimler tarafından gerçekleştirildiği hakkında birçok bilgi mevcuttur. Ancak kültürün ilk ortaya çıktığı erken dönem, yani doğulu yönü hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Yani Phrygia Bölgesi’ndeki kültürün törenleri konusunda herhangi bir bilgimiz bulunmamaktadır. Aksine, Roma’da yapılan törenlerde müzik ve dansın eksik olmadığını biliyoruz. Literatürde, bu kültü ait ritüellerin, örneğin rahiplerin hadım edilmesi uygulamasının kökeni için doğu işaret edilmektedir⁵²³. Hellenistik dönemde ortaya çıkan tek söylence Kybele - Attis mitidir⁵²⁴. Bu mit hakkındaki bilgileri, Yunanlı ve Romalı yazarlardan kısıtlı bir şekilde de olsa öğrenebilmekteyiz⁵²⁵.

⁵²⁰ Biel 2019, 205; Özkan 2016, 660.

⁵²¹ Roller 1999, 66-69; Berndt-Erzöz 2006: 83.; Biehl 2019: 204.

⁵²² Roller, 2004: 22.

⁵²³ Roller 2004: 39

⁵²⁴ Özmen 2016: 381

⁵²⁵ en detaylı bilgiyi Diodoros (İS 1. yüzyıl); Pausanias (İS 2. yüzyıl sonu), Arnobius (İS 4. yüzyıl) vasıtasıyla öğrenebiliyoruz. Pausanias, Beschreibung von Griechenland VII/19, 9-12; Arnobius, Adversus nationes V, 5-7: Attis ve Kybele miti hakkında çok farklı bilgiye sahip olduğumuzdan, miti uyumlu bir şekilde düzenlemek çok zordur. Yukarıda bahsi geçen yazarlar farklılık gösteren metinler ile

İÖ 5. ve 4. yüzyıllara ait Grekçe yazılı kaynaklardan Ana Tanrıça adına kutlanan törenlerin gizlice yapıldığını öğreniyoruz. Bu törenler yalnızca o kült üye kişilerin katılımıyla gerçekleşirdi. Kült için yapılan ayinler ve uygulanan ritüellerden bahsetmek yasak olduğundan dolayı bu törenlerle ilgili elimizde daha fazla bilgi yoktur⁵²⁶. Yunanlılar Ana Tanrıça'yı Rhea ve Demeter ile özdeşleştirmiş ve ayrıca Ana Tanrıça yani Meter kült törenini Hermes, Dionysos ve Pan gibi diğer Yunan tanrıalarının kültleriyle de birleştirmişlerdir. Böylece yabancı bir tanrıçayı değiştirmek yerine Yunan tanrı ve tanrıçalarının yanına eklemişlerdir. Bu durum, Yunan pantheonunda bir ilki oluşturmaktadır⁵²⁷.

İkonografisini inceleyecek olursak ilk eserin İÖ 7. yüzyılda ortaya çıktığını görürüz. Bu tip ile Ana Tanrıça'nın Geç Hitit (İÖ 9. ve 8. yy.)'te görülen tipini birleştirerek ortaya çıkmıştır ve Hellenistik Döneme kadar kendini korumuştur⁵²⁸. Tanrıça burada genel olarak ayakta tasvir edilir, elleri göğüs hizasında durur ve elinde genelde bir nesne taşır. Bu nesne Phrygia'da genelde nar ve/veya kuştur. Onunla birlikte en sık rastlanan hayvansa aslandır. Tanrıçanın ayırt edici özelliği de başına taktığı polostur ve polosa ek bir de örtü yer alır⁵²⁹. Tanrıçanın en etkili tek betimi İÖ 5. yüzyıl sonlarına doğru Pheidias'ın öğrencisi Paroslu Agorakritos tarafından yapılan heykelidir. Bu heykel Atina Agorası'ndaki tapınağı Metroon içindi⁵³⁰. Maalesef bu heykel günümüze ulaşmamıştır. Heykel hakkında sadece yazılı kaynaklar aracılığıyla bazı bilgilere ulaşabiliyoruz: Ayrıca günümüze ulaşan bir çok örnekte Tanrıça bir tahtta oturur şekilde betimlenmiştir; elinde bir tef tutar ve sağ ile solunda birer aslan bulunur⁵³¹.

Tasvirler Phrygia bölgesinde öncelikle Geç Hitit kabartmalarından etkilenmiş olup sonrasında Hellen'lerin etkisine girmeye başladığından, ayakta duran bir Tanrıça'dan oturan bir Kybele'ye dönüşmüştür. Böylelikle İÖ 3. yy. Phryg Ana Tanrıçası'nın eski tasviri tamamen terk edilerek Hellen tipi tasvir edilmeye devam

karşımıza çıkmaktadır ve bu konuda bir diğerinin geleneğini ya da farklılık gösteren yorumunu özetlemek çok zordur.

⁵²⁶ Roller 2004: 153, 154.

⁵²⁷ Roller 2004: 177

⁵²⁸ Polat 2013: 12-13.

⁵²⁹ Polat 2013: 12-13.

⁵³⁰ Metroon (Ana Tanrıça Tapınağı) yapılmasıyla tanrıça resmi olarak kendisini kabul ettirmiştir.

⁵³¹ Roller 2004: 151

etmiştir. Bu akımın ve etkinin ardından Phryg kabartmalarında geçen Ana Tanrıça'nın ismi "Matar" kelimesinden etkilenecek "Meter" e dönüşmüştür⁵³².

Hellenistik dönemde Ana Tanrıça'nın yanına bir de Attis eklenmiştir ve bu hali ilk olarak İÖ 4. yüzyılda Atina'da karşımıza çıkmaktadır⁵³³. Hellenistik dönem ikonografı gelişiminde Phrygialı Ana Tanrıça' ya benzeyen ama basit tutulmuş bir heykele rastlıyoruz. Bu heykel tipinde Ana Tanrıça'nın yanında aslan tasvirlerinin yer almasının sebebi, büyük bir ihtimal Phrygia Bölgesi'nde Aslanlı Kaya kabartmasının devamlılığını sağlamaktır. Kıyafetleri incelediğimizde bunların Hellenleştiği görülür, yani khiton ve himation ile betimlenmiştir⁵³⁴. Ayakta duran Ana Tanrıça kucığında aslan ya da bir tavşanla ve bir naiskos içerisinde otururken, ayakları da bir tabure üstüne konmuş şekilde gösterilmektedir. Ayrıca bir tympanon veya bir patera ile farklı bir atribüt de eklenmiştir⁵³⁵.

Tympanon, Hellen dünyasında Ana Tanrıça kült töreninde çalınan müzik aletlerindendir⁵³⁶.

İmparatorluk döneminde Tanrıçanın Roma kültüründe, Attis figürü ile beraber büyük bir önem kazanmıştır. Sadece ikonografisinde ufak tefek eklemeler dışında, Hellen etkisi devam eder ve Tanrıça tympanon, patera ile, bazen tahtta oturur vaziyette, bazen meşale tutar şekilde, bazen Attis ile beraber betimlenmiştir. Sur duvarları olan tacı hala kullanılmaya devam etmiştir. Tanrıçanın kozalakla birlikte betimlenmiş şekli Roma döneminin erken yıllarında karşımıza çıkmaktadır. Bunun nedeni ise Hellen dünyasında ortaya çıkan mitolojik hikayesine bağlanmaktadır, çünkü Attis kendisini bir çam ağacı altında hadım etmiştir⁵³⁷.

⁵³² Phryglerin Kybele ismini de kullandığının kanıtı olarak İÖ 7. yüzyıl sonu İÖ 6. yüzyıl başında yapılmış bir seramik parçası üzerindeki yazı gösterilebilir.

⁵³³ Polat 2013:14-16.

⁵³⁴ Polat 2013: 17.

⁵³⁵ Polat 2013: 17-18.

⁵³⁶ Polat 2013: 17-18.

⁵³⁷ Polat 2013: 20-22.

4.2.3.1. Yazıtlarda Kybele

Gölpazarı- Bilecik'e bağlı Bayat köyünde Kybele için bir sunu yazıtı bulunmuştur. Roma İmparatorluk dönemine ait yazıtta "Thrasymakhos oğlu Philiskos tanrıların anası'na adağı (sundu)" diye yazar⁵³⁸. Yine Roma İmparatorluk dönemine ait bir sunak Sakarya'ya bağlı Sekiharman köyünde ele geçmiştir. Bu sunak parçasının üzerinde şöyle yazmaktadır:

"Philostratos oğlu Philostratos, ailesinin selameti için söz verdiği adağı Ana (Tanrıça) Kestrene'ye (sundu). Tanrıça burada, Kestrene epiteti ile ilk defa karşımıza çıkmaktadır. Ne anlama geldiği maalesef bilinmemektedir⁵³⁹.

4.2.3.2. Sikkelerde Kybele

Nikaia sikkelerinin üzerinde çok az sayıda Kybele tasviri bulunmaktadır⁵⁴⁰. Bu sikkelere ait ilk örnek Hadrianus dönemine (İS 117-138) aittir⁵⁴¹. Sikke üzerinde ana tanrıçanın tacı sur şeklinde betimlenmiştir. Bir yürüyen aslanın sırtında oturmakta olan Kybele sağ eliyle de bir asa tutmakta olup, sol koluyla tympanona dayanmaktadır. Marcus Aurelius dönemine (İS 161-180) tarihlenen sikke üzerinde tanrıça sağa dönük halde bir tahtta oturmaktadır ve sol kolu ile tympanona dayanmaktadır⁵⁴². Birçok Kybele heykelinde gördüğümüz aslanlar tanrıçanın sağında ve solunda yerde oturmaktadır. Marcus Julius Philippus I (İS 244 – 249) dönemine ait iki sikkenin her ikisinin de üzerinde khitonlu ve peplos giyimli bir Kybele görülür⁵⁴³. Burada da sağa dönük, yürüyen bir aslanın üzerinde oturmaktadır ve kendi başı da sağa dönüktür. Trebonianus Gallus (İS 251-253) dönemine ait bir sikke üzerinde tanrıça bir taht üzerinde oturur vaziyettedir ve başında kalathos bulunmaktadır⁵⁴⁴. Sağında ve solunda

⁵³⁸ Şahin 1981: 177b-178b, no. 1051.

⁵³⁹ Şahin 1981: 179a-180a, no. 1052.

⁵⁴⁰ RG 408,76, Lev. 68, no. 10; RG 417,143, Lev. 70, no. 10; RG 496,767, Lev. 86, no. 10; RG 499,789, Lev. 86, no. 27; RG 505,829, Lev. 87, no. 25.

⁵⁴¹ RG 408,76, Lev. 68, no. 10.

⁵⁴² RG 417,143, Lev. 70, no. 10.

⁵⁴³ Sikke bir: Marcus Julius Philippus I büstü Weiser 1983: 24, 37, 163-175; Sikke iki Marcia Otacilia Severa'nın büstü, Weiser 1983: 26-28, 37, 165-173.

⁵⁴⁴ RG 496,767, Lev. 86, no. 10.

ayaklarının dibinde birer aslan betimlenmiştir. Burada da atribüleri tasvir edilmiştir- sağ elinde paterası bulunmaktadır; sol eliyle de tympanona dayanmaktadır⁵⁴⁵. Licinius Valerius dönemine (İS 253-260) ait üç sikke bilinmektedir⁵⁴⁶. İlki İS 253 yılına tarihlenir⁵⁴⁷. Burada Kybele yüksek bir tahtta sola dönük oturmaktadır. Kafasında bir taç bulunan Kybele, khiton ve peplos giymiştir. Uzatmış olduğu sağ elinde bir patera tutan Kybele, sol koluyla da bir tympanona dayanmaktadır. Bu sikke üzerinde de her yanında birer aslan tasvir edilmiştir. İkinci sikke ise Valerius döneminin ikinci sikke darp dönemine tarihlenmektedir (İS 253-255)⁵⁴⁸. Betim olarak bu sikke de diğer Valerius dönemine ait sikkelere benzemektedir. Dördüncü sikke darp döneminde basılan (İS 256) bir sikkede yine aynı betimlemeyle karşı karşıyayız⁵⁴⁹. Bilinen son sikke ise Licinius Gallienus dönemine (İS 260-268) aittir ve ana tanrıça başında kalathosu ile bir tahtta sola dönük olarak oturmaktadır. Burada da yine bir elinde patera tutarken diyer elinde de tympanona dayanır bir şekilde tasvir edilmiştir. Ayaklarının dibinde yine iki aslan yatmaktadır⁵⁵⁰.

Nikaia sikkelerinde genelde Kybele klasik tasviri ile betimlenmiştir. Elinde paterası ve tympanonu, genelde taht üzerinde oturur bir vaziyette olduğu halde. Bir de tabii her zaman yanında aslanlar bulunmaktadır. Tek farklılık başında ya taç ya da surlu taç ile betimlenmesidir. Surlu taç, tanrıçanın şehrin koruyucusu olarak oynadığı rolü göstermektedir.

4.2.3.3. Heykeltıraşlık Buluntularında Kybele

İznik Müzesinde Kybele'yi tasvir eden toplamda 8 eser (mermer ve pişmiş toprak) bulunmaktadır⁵⁵¹. Bazı eserlerin buluntu yerleri belli olmadığından burada yer vermeyeceğiz; buluntu yerleri sadece Nikaia ve Nikaia territoriumu olan eserler incelenecektir.

⁵⁴⁵ Weiser 1983:43-57; RPC IX (Online) no. 293; BMC 1889 , no. 137.

⁵⁴⁶ RG 499,789, Lev. 86, no. 27.

⁵⁴⁷ Mionnet 1830: no. 911; RG 789 Lev. 86, no. 27; Weiser 1983: 67f., 92-95, 97, 101.

⁵⁴⁸ Mionnet 1830: 911; SNG v. Aulock no. 7073; Weiser 1983: 68vd., 92-95, 97, 101

⁵⁴⁹ Mionnet 1830: no. 911.; SNG v. Aulock no. 7073; Weiser 1983: 70-76, 92-95, 98, 102.

⁵⁵⁰ RG 505,829 Lev. 87, no. 25.

⁵⁵¹ Çibuk 2016:44; Karahan 2018.

İnceleyeceğimiz ilk eser İznik Müzesi'nde bulunan mermerden 0,25 m büyüklüğünde bir Roma dönemi heykelciğidir. Tanrıça burada, tahtta oturur bir şekilde tasvir edilmiştir⁵⁵². Bursa – İznik, Mahmudiye'de hangi koşullarda ortaya çıktığı bilinmemektedir. Eser çok iyi korunmuş durumda değildir, başı ve kolları kırık ve eksiktir. Tanrıça vücudunu saran bir khiton ve himation giymiştir. Sol tarafından himationun bir parçası kıvrılarak aşağı doğru sarmaktadır. Giysisi çok iyi işlenmemiş olsa da karın kasları belirgindir. Tahttan dolayı ayakları bir basamağın üstündedir ve khitonun altından görünmektedir. Sağ ayağı sol ayağına göre daha önde yer almaktadır. İkinci mermerden eserimiz İznik Arkeoloji Müzesi'nin envanter defterine göre İznik'in Jandarma Karakolunun güneyindeki ilk sokak girişindeki toprak dolgu içinde bulunmuştur⁵⁵³. Roma İmparatorluk dönemine tarihlenen eserde Tanrıça tahtta oturmaktadır. Bu eserin de başı kırık ve eksiktir, sadece sol yanından omzuna dökülen saçları mevcuttur. Khiton ve himation giyimli olan Tanrıçanın, ince işlenmiş olan khitonunun altından göbek deliği belli olmaktadır. Khitonun üzerinde bulunan kemer sıkı bir şekilde göğüs altından bağlanmıştır ve böylelikle göğüsleri daha çok ortaya çıkmaktadır. Giysinin ve kemerin yaptığı kıvrımlar khitonun üstünde bir V formu oluşturmaktadır. Himationun bir parçası dizlerinin üstünde toplanmıştır ve sol yanından aşağıya sarmaktadır. Sağ ayağı uzun khitonun altından gözükmemekte sol ayağı ise görünmemektedir. Kybele'ye eşlik eden iki aslandan biri yerde ayakta diğeri ise tahtın üzerinde bulunmaktadır. Sağ eli dizinin üstüne yerleştirilmiş olan Tanrıça burada elinde bir patera tutmaktadır. Sol kolu kırık ve eksik olduğundan dolayı, nasıl konumlandığı hakkında yorum yapmak oldukça zordur. Birçok örneği baz alırsak, kolunu tahtın üzerinde bulunan aslanın başına dayamış olabilir⁵⁵⁴. Tahtın sol kolçağının altında ve kaidesinde bir yazıt mevcuttur.

Büyük ihtimalle İznik veya yakın çevresinden ortaya çıkmış olan ve şu an İznik Müzesi'nde bulunan mermerden Kybele heykelciği İS 1. yüzyıla tarihlenmektedir⁵⁵⁵. Başı ve sağ eli kırık ve eksiktir ve muhtemelen sağ eliyle yanında bulunan aslanın başını tutmaktadır. Sol yanında bulunan bir diğer aslan ise tahtın üstünde

⁵⁵² Karahan 2018; Hey. Kat. no.13, envanter No.: 3328.

⁵⁵³ Karahan 2018; Hey. Kat. no.14, envanter No.: 3328.

⁵⁵⁴ Örneğin göbek deliği belli olan ve yine bir khitonlu Kybele figürünün aynı şekilde solunda, tahtın üzerinde aslan yer almaktadır ve sol kolunun dirseğini aslanın başına yaslamıştır bkz.: Vermaseren 1987: 257, Lev. 188, no. 871.

⁵⁵⁵ Schwertheim 1978: 808.

bulunmaktadır. Sol eli de kırık ve eksik olan Tanrıça muhtemelen sol eliyle de sol yanındaki aslanın başını tutmaktadır. Khiton ve himation ile betimlenen Kybele'nin, himationunun bir parçası sol yanından aşağıya doğru dökülmektedir.

Buluntu yeri yine İznik olan, ancak şu an İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde korunan Kybele iki aslan eşliğinde ve sol eliyle tympanon tutar halde tasvir edilmiştir. Başında bu sefer sur duvarlı tacı ve tacının üstünden aşağıya doğru sarkan bir örtüsü bulunmaktadır. Sur duvarlı tacına ekli örtü, Phryg Ana Tanrıçası'ndan etkilendiğinin göstergesidir. Kybele kısa kollu khiton ve himation giymektedir. Burada da khiton göğsün altında sıkıca bağlanmıştır ve bundan dolayı göğüsleri daha belirgindir. Bir önceki eserde olduğu gibi himationu kucağında kıvrılıp sol yanından aşağıya doğru sarmaktadır. Sol ayağı sağ ayağına göre daha önde gösterilmiştir. Heykelciğin kaide kısmında kırıklar mevcuttur. Tanrıçanın sağ eli kırık olduğu halde kolun duruş şeklinden orijinalinde elinde bir patera tuttuğunu söylemek mümkündür. Sol eli korunmuştur ve tympanon tutmaktadır. Sağında ve solunda yerde aslan bulunmaktadır ve İS 2. yüzyıla tarihlenmektedir⁵⁵⁶.

4.2.3.4. Pişmiş Toprak Buluntularda Kybele

Pişmiş topraktan yapılmış bir terrakotta figürin Nikaia'nın hinterlandı içinde bulunan Otroia'da (şimdiki Bursa Yenişehir) ortaya çıkmıştır ve figürin şu an İznik Arkeoloji Müzesi'nde korunmaktadır⁵⁵⁷. Tanrıça kanatlı bir tahtta oturmaktadır. Tahtın yüksek yaslanma kısmının iki ucunda yıldız benzeyen motifler yer almaktadır ve üzerleri de işlenmiştir. Tanrıçanın başında sura benzeyen tacı vardır ve başı hafif sağa dönüktür. Tacın sağından ve solundan saçları omuzlarına dökülmektedir. Yine khiton ve himation giymektedir. Kemerli khitonun üzerinden göğsünün hemen alt kısmında bağlamıştır ve bu nedenle göğüsleri belirgindir. Himationu da dizleri üzerinde toplanmaktadır ve kıvrım yaparak Kybele'nin sol tarafından aşağıya doğru inmektedir. Sağ ve sol ayağı khitonun altından belli olmaktadır ve sağ ayağı sol ayağına göre daha önde bir taht üzerinde gözükmektedir. Sağ elinde tuttuğu patera, sağ yanında ayakta

⁵⁵⁶ Vermaseren 1987: Lev. 49, no. 247; Karahan 2018: Hey. Kat. no.: 15, Envanter no.: 787.

⁵⁵⁷ Karahan 2018: Hey. Kat. no.: 35, Envanter no.: 967.

duran aslanın tam kafasının üzerinde durmaktadır. Figürinin sol kısmının kırık oluşundan, tahtın üzerinde bir aslan daha olabileceği tahmin edilmektedir, çünkü sol kol dirseğini bir yere yaslayıp sol eli ile saçını tutmaktadır. Bu eser için Hellenistik dönem tarihlendirmesi yapılmıştır. Tahtının benzerliği konusunda Mysia bölgesinden Miletopolis, Troas bölgesinden Troia; Galatia bölgesinden Gordion; Paphlagonia bölgesinden Amisos ve Zile; Ionia bölgesinden Notion ve Priene gibi kentlerden çıkmış Kybele heykelcikleri örnek gösterilir⁵⁵⁸. Bu eserde diğer eserlerde görülmeyen bir taht tasviri olduğu için figürin önemlidir. Tahtın sırt kısmı yüksektir. Bu örneğe benzer başka bir örneğe daha Nikaia'da rastlanmamıştır. Roma dönemi buluntularında da bu tarz bir tahtla henüz karşılaşılmamıştır. Verilen örneklerdeki tahtların köşelerinde bulunan figürler üzerinde stil farklılıkları bulunmaktadır. Ancak tüm eserler genel olarak Hellenistik döneme hatta çoğu kez İÖ 2. yüzyıl sonu 1. yüzyıl başı arasında tarihlenmektedir. İznik örneğini de Hellenistik döneme tarihlendirebiliriz. Böylece bu figürin, yaptığımız çalışma kapsamında ilk ve tek Hellenistik eser olma özelliğini taşıyacaktır⁵⁵⁹.

4.2.3.5. Kültün Coğrafi Yayılımı

Kybele kültürünün coğrafi konumunu diğer Tanrı ve Tanrıçalara göre biraz daha kesin olarak belirleyebiliyoruz. Yukarıda bahsettiğimiz heykelciklerin çoğu günümüz İznik'inde ve yakın çevresinde bulunmuştur. İznik ve çevresinde bulunan heykelcikleri destekleyecek bir başka kült alanı ise Abdolvahap Tepesi'nde bulunan üç nişli kaya alanıdır. Muhtemelen Kybele kült alanı olduğu düşünülmektedir ve 4.5.4. bölümünde ayrıntılı anlatılacaktır.

Günümüze kadar buluntu yerleri kesin bilinen iki yazıt ise Nikaia egemenliğindeki Bilecik ve Sakarya'da bulunmuştur. Bu da demek oluyor ki birçok kentte olduğu gibi Nikaia'da da Ana Tanrıça inancı sadece kent içinde değil aynı zamanda egemenlik bölgesine de yayılmıştır (**Levha IV.b.**).

⁵⁵⁸ Vermaseren 1987: 22, 68, 85, 98, 184, 205; Lev. 8, no. 52, Lev. 39, no. 202-203, Lev. 53, no. 263; Lev. 64, no. 300.

⁵⁵⁹ Karahan 2018: 103.

4.2.3.6. Değerlendirme

Tanrıça Kybele, hayvanlar ve bitkiler aleminin yöneticisi ve sahibesinden ziyade kent koruyucusu olarak bilinmektedir. Taşıdığı bu özellik sayesinde ülkeleri ve kentleri korumak adına tapınımı sadece Anadolu'yla sınırlı kalmayıp, Yunanistan'a ve Roma'ya kadar uzanmıştır.

Kybele'nin kökeni Paleolitik Çağ'da ortaya çıkarak, sonrasında Neolitik, Kalkolitik ve Tunç Çağı Ana Tanrıça'larına kadar gelmektedir. Bu özellikleri Phryg egemenliğine kadar taşımış, sonrasında yeniden şekillendirilerek Roma dönemi dahil önemini, gücünü ve etkisini çoğaltarak sürdürmüştür. Bunun sayesinde evrensel nitelikli bir külte sahip olmuştur. Nikaia'da ne zaman bir tapınımın başladığı ve ne zaman sona erdiği tam olarak bilinmemektedir. Yalnız burada bahsi geçen buluntular baz alınır, Roma döneminde tapınımında bir yoğunluk gözlenir. Örneğin Mysia bölgesi gibi diğer yakın bölgelerle karşılaştırılacak olursa, ilk Hellenistik döneme tarihlendirme yapılabilir ama yine yoğunluk Roma İmparatorluk döneminde. Hellenistik bulguların çok az olmasına karşın Bithynia için de bu kadar erken tarihli bir tapınım düşünülebilir ve böylelikle Nikaia için de erken bir tapınım geçerli olabilir.

Nikaia ve çevresinde bulunan buluntular, bir tanesi hariç Roma İmparatorluk dönemine tarihlenir. İlginç olan, sadece Nikaia'da değil, aynı zamanda Bithynia'ya bağlı diğer kentlerde de, Kybele'ye ait taş eserlerin yalnızca küçük heykelciklerden oluşmasıdır⁵⁶⁰. Pişmiş topraktan yapılmış olan figürinin, yapılan karşılaştırmalar sonucunda Hellenistik döneme ait olduğu anlaşılmaktadır. Çalışmamızda yer verdiğimiz bu buluntu tek Hellenistik buluntu özelliğini taşımaktadır.

4.2.4. Nemesis

Tanrı Nemesis insanların sakındığı ve korktuğu tanrısal bir mitolojik figürdür ve hubris (tanrıların huzurunda kibirlilik) durumunda olan kişilere karşı cezalandıran konumdadır⁵⁶¹. Mitolojide Nyks⁵⁶²'in veya Okeanos⁵⁶³'un kızı olarak geçse de farklı

⁵⁶⁰ Schwertheim 1978: 834

⁵⁶¹ Herten 1935: 2339; Karanastassi – Rausa 1992: 733.

⁵⁶² Hes.theo. 233; Paus. 7,5,3

⁵⁶³ Paus. 7,5,3; Nonnos Dionysiaka 48, 375.

savlar da vardır. Onlardan biri olan Hesiodos'un savına göre Erebus ve Nyks'in kızıdır⁵⁶⁴ ve Roma döneminde ise Dike'nin kızı olarak bilinir⁵⁶⁵.

Nemesis kelimesi Grekçeden, Νέμεσις'ten gelir ve 'dağıtman' olarak çevrilebilir. Nemesis terimi ayrıca ahlaki suç ve nefreti anlatmak için kullanılırdı⁵⁶⁶. En erken Hesiodos'da karşımıza çıkan Nemesis'in asıl doğası hala tartışılmaktadır. Literatürde üzerinde anlaşmaya varılamayan Nemesis, bazılarına göre iyi ahlak düşüncesini temsil eden bir personifikasyon olarak⁵⁶⁷, bazılarına göre de yaşam ve ölümden sorumlu bir yer altı figürü ve somut bir tanrısal varlık olarak savunulur⁵⁶⁸. Hellenistik ve Roma dönemi kaynaklarında genelde insanlarda var olan ölçsüzlüğü ve kendine ve şansına çokça güvenen kişileri cezalandıran bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Var olan bilgilere baktığımızda özetleyerek Tanrıçayı "adalet dağıtan bir kader tanrıçası" olarak nitelendirebiliriz. Nemesis aynı zamanda iyi ve kötüyü barındıran bir öç tanrısıdır, bir nevi tanrısal öcü simgeler⁵⁶⁹. Atribülerini, bunların tasvir edildiği sikkeler üzerinde görebilmekteyiz. Nemesis genellikle giysisini eliyle hafifçe göğsüne doğru çeker biçimde tasvirlenmiştir. Kimi zaman Nike'ye benzetilmesi, onun bazen kanatlı da betimlenmiş olmasından kaynaklanır ve bu türe Hellenistik dönemde rastlanır⁵⁷⁰. Diğer atribüleri arasında gem, arşın, grifon ve Tykhe'den aldığı tekerlek bulunur⁵⁷¹.

En önemli kült merkezleri arasında Smyrna, Rhamnous ve Alexandria yer alır⁵⁷². Genel olarak başka bölgelerde de karşımıza çıkan Nemesis'in, Roma'da sadece bir yerde heykelinin sergilendiği bilinmektedir. Heykelin ne amaçla dikildiği ve nasıl bir görünüme sahip olduğu bilinmemektedir⁵⁷³. Hiçbir şekilde Latince ismi olmayan Tanrıçanın kültü ve tapınımı İmparatorluk döneminde önem kazanmıştır⁵⁷⁴. Genel olarak ölümüne dövüşü temsil eden Nemesis tiyatrolarda, amfiteyatrolarda, Roma

⁵⁶⁴ Hes.theo. 233.

⁵⁶⁵ Herten 1935: 2339; Karanastassi – Rausa 1992: 733-734.

⁵⁶⁶ Karayaka 2007: 163.

⁵⁶⁷ Herten 1935: 2350.

⁵⁶⁸ Hornum 1993: 59 vd.

⁵⁶⁹ Herten 1935: 2362, 2365.

⁵⁷⁰ Tanrıça Nemesis betimleri için ayrıntılı bilgi için bkz.: Herten 1935: 2384 vd.; Rolley 1964: 502vd.; Karanastassi – Rausa 1992: 733vd.

⁵⁷¹ Karayaka 2007: 164.

⁵⁷² Karanastassi – Rausa 1992 733-734.

⁵⁷³ Plin. Nat. 28,22.

⁵⁷⁴ Karanastassi – Rausa 1992: 734.

yerleşim yerlerinde ve askeri istasyonlarda tapınım ve saygı görmüştür⁵⁷⁵. Kültü ve tapınımı İS 3.yüzyıl sonuna kadar imparatorluğun doğu ve kuzeydoğu kısmında çok fazla işlenmiştir⁵⁷⁶.

4.2.4.1. Yazıtlarda Nemesis

İznik’de bulunan antik tiyatroda 2012 yılında yapılan arkeolojik çalışmalar sırasında bir heykel kaidesi ortaya çıkmıştır⁵⁷⁷. Ayrıca antik kaynaklardan bildiğimiz kadarıyla Genç Plinius’un valiliği sırasında tiyatro henüz tamamlanmamıştır. Plinius, çok vahim bir durumda olmasa da tiyatro yapımının geciktiğini, yapılması gereken çok fazla işin olduğunu ve ayrıca Nikaia halkının büyük yapı projelerini sorunsuz gerçekleştiremediklerini ve beceriksiz olduklarını yazmaktadır⁵⁷⁸.

Kentin güneybatısında bulunan tiyatro bu zorluklara rağmen muhtemelen Traian döneminde, ancak kesin olarak Hadrian döneminde tamamlanmış ve faaliyet göstermiştir⁵⁷⁹. Tiyatronun bitimiyle yukarıda bahsi geçen kaide, tiyatronun scenesinde bulunmuştur ve üzerinde yer alan yazıttan İS 123 yılının consul ordinarius’u L. Venuleius Montanus Apronianus Octavius Priscus’un 138/139 yılında Asia prokonsüllüğü yaptığı sırada onurlandırıldığını öğrenmekteyiz. Pisa kökenli L. Venuleius Montanus Apronianus Octavius Priscus’un heykelini, kendisini Nemesiatai olarak tanıtan bir topluluk dikmiştir. Senatörün onurlandırılma nedeni büyük bir ihtimal bu topluluğa yapmış olduğu yüklü miktarda para bağışı olmalıydı. Tiyatroda ele geçen en erken epigrafik belge niteliğine sahip bu yazıtın çevirisi şöyledir:

«Hayırlı, uğurlu olsun! Tanrıça Nemesis’in müminleri, sırasıyla Salius Collinus, triumvir monetales, sexvir equitum Romanorum, praefectus Romae feriarum Latinarum makamlarına geldikten sonra Divus Traianus Parthicus’un quaestor’u, (ardından)

⁵⁷⁵ Karanastassi – Rausa 1992 :734.

⁵⁷⁶ Karanastassi – Rausa 1992: 735

⁵⁷⁷ Kazı hakkında ayrıntılı bilgi bkz. Adak 2016: 3-4.

⁵⁷⁸ Plin. 10, 39,1-3: Theatrum, domine, Nicaeae maxima iam parte constructum, imperfectum tamen, sestertium – ut audio; neque enim ratio operis excussa est – amplius ceptis hausit: vereor ne frustra. Igentibus enim rimis desedit et hiat, sive in causa solum umidum ey molle, silc lapis ipse gracilis et putris: dignum est certe deliberatione, sitne faciendum an sit relinquendum an etiam destruendum. Nam fulturae ac substructiones, quibus subinde suscipitur, non tam firmae mihi quam sumptuose videntur. Huic theatro ex priuatorum pollicitationibus multa debentur, ut basilicae circa, ut porticus supra caucam. Quae nunc omnia differuntur cessante eo, quod ante peragendum est.

⁵⁷⁹ Adak: 2016: 2.

praetor, legatus legionis primae Italicae, augur, konsül ve Asia eyaleti yöneticisi olan vatansever hemşehrimiz ve velinimetimiz, Lucius oğlu, Galeria kütüğüne kayıtlı, Lucius Venuleius Montanus Apronianus Octavius Priscus'u(n heykelini), yaptığı para bağışından diktiler.⁵⁸⁰»

Demek oluyor ki, batı eyaletlerinden bilinen bazı örnekler doğrultusunda, kendisini Nemesiatai (Nemesis müminleri) olarak tanıtan bir topluluğun, gladyatör oyunları ve hayvan dövüşlerine tutkuyla bağlı, Nikaia vatandaşlarından oluşan bir dernek niteliği taşıdığını kabul edebiliriz. Nemesis kültünün önemsenmesi, Tanrıçanın arena oyunlarındaki baskın konumundan kaynaklanıyor olmalıdır. Nemesis'in Nikaia için taşıdığı önemi gösteren başka kanıtlar da mevcuttur. Bunlardan biri, Bedri Yalman'nın 1985'te yürüttüğü kazı çalışmalarında bulunan, tiyatronun doğu parodosunda analemma duvarına açılan iki nişe Smryna tipi iki Nemesis heykelciği dikilmiş olmasıdır⁵⁸¹. Bu nişlerin altına kazınan ve «Uğurlar olsun! Tanrıça Nemesis'leri güneş saati uzmanı Aelianus Asklepiodotos adadı» ibaresini taşıyan kitabe parodosun bu kısmının bir Nemeseion olarak işlev gördüğünü göstermektedir.

Yalman, yazıtı baz alarak burada tiyatroya çok yakın bir yerde veya tam girişinde Nemesis'e ait bir tapınak olduğunu vurgulamıştır⁵⁸². Tiyatroların giriş kısımlarının aynı zamanda Nemesis kült alanı olarak da işlev görmesine batı eyaletlerinde bulunan amfitiyatronun yanı sıra doğuda Philippi tiyatrosu örnek verilmiştir⁵⁸³. Tiyatroda Nemesis kültüne yer ayrılması ise Hadrian ya da Antoninus Pius döneminde, yani Nemesis müminlerinin Montanus Apronianus'u onurlandırdıkları tarihe yakın bir zamanda gerçekleşmiş olmalıdır.

İmparatorluk dönemiyle birlikte Nemesis kültünün giderek önem kazanması, geri planda bir konumdan yaygın tapınım gören bir konuma yükselmesi, diğer doğu eyaletleri için de tespit edilmiştir. Kültün yükselişi, batıda Roma imparatorlarının desteğiyle Tanrıçanın arenada zafer tanrıçasına dönüştürülmesine ve doğuda adalet ve intikam tanrıçası olarak “geleneksel” kimliğinin öne çıkarılmasına bağlanabilir. Ayrıca

⁵⁸⁰ Adak 2016: 16.

⁵⁸¹ Adak 2016: 3, 5.

⁵⁸² Yalman 1986: 287.

⁵⁸³ Hornum 1993, 59 vd.; Futrell 1997: 116vd.

gladyatör oyunlarının doğuda yaygınlaşması, doğu eyaletlerinde Nemesis’e olan ilginin de artmasında önemli rol oynamıştır.

Gladyatör oyunlarının Nikaia ve diğer Bithynia kentlerinde yaygın hale gelişini ve tarihsel gelişimini bu bağlamda incelemek zorunluluğu doğmaktadır, çünkü bununla beraber Nemesis kültü de önem kazanmaktadır. Doğuda Augustus döneminde İmparator kültürünün kök salması gladyatör oyunları için ideolojik temel oluşturmuştur⁵⁸⁴.

Augustus ve Tiberius dönemleri için Ankyra rahip listelerinin Nikaia için ne derece doğru bir ipucu verdiği tartışılrsa da, genel olarak bu yönde bilgiler içermektedir. Bu listelerde İS 1. yüzyıl İmparator kültü rahiplerinin gladyatör oyunları düzenleme yükümlülüğü bulunduğunu görmekteyiz. Kanlı gladyatör oyunlarına alışık olmayan Bithynia soyluları bu tarz oyunlara karşı başlangıçta çekingen davranmışlardır⁵⁸⁵. Bithynia’da gladyatör oyunlarına dair henüz delil olmadığı gibi, belgeler daha çok gladyatör oyunlarının İS 2. yüzyılda yaygınlaştığına ve imparator kültü rahiplerinden artık yılda en az bir kere gladyatör oyunu düzenlemelerinin beklendiğine işaret etmektedir. Böylece şunu gözlemleyebiliriz: Bithynia kentlerinde yöneticilik yapan soylular bahsi geçen bu tür oyunları kendi onurlarına kaleme alınan yazıtlarda anmayı tercih etmemektedirler⁵⁸⁶. Flavius Severianus Asklepiodotos bir istisna göstermekte ve Nikaia’da yapılan pahalı gladyatör ve hayvan dövüşleri hakkında övünmektedir. Bithynia kentlerinde gladyatör ve hayvan dövüşleri en yaygın dönemlerini İS 2. yy. ile 3. yy. ilk yarısında yaşamıştır. İspat olarak da yapılan oyunların Nikaia ile Nikomedeia’nın “Bithynia’nın önde gelen kenti” unvanı (proteia) için birbirleriyle sürdürdükleri rekabetin aracı olarak kullanılması verilebilir. Örnek olarak Hadrianus döneminde Nikomedeia kenti hem gladyatör hem de gladyatör oyunları hakemi olarak uluslararası üne sahip olan P. Aelius’a vatandaşlık hakkı vermiştir⁵⁸⁷. Nikaia kenti ise hayvan dövüşçüsü Iustus’a Asia ve Bithynia kentlerinde popülerlik kazandıktan sonra aynı hakkı vermiştir⁵⁸⁸. Adak’a göre gladyatörlere vatandaşlık hakkı verilmesi çok

⁵⁸⁴ Adak 2016: 12.

⁵⁸⁵ Adak 2016:12.

⁵⁸⁶ Adak 2016:12.

⁵⁸⁷ Adak 2016:13.

⁵⁸⁸ Bennet 2009:6.; Adak 2016:14.

ender bir uygulama olduğudur ve kentler arasında gerçekleşen rekabetin de bir yansıması olarak kabul edilmektedir.

4.2.4.2. Sikkelerde Nemesis

Diğer tanrı ve tanrıçalarla karşılaştırdığımızda Nemesis betimli sikke çok fazla bulunmamaktadır. Özellikle Antoninus Pius Dönemi'nde (İS138- 161) darp edilen Nikaia sikkelerinde Tanrıça Nemesis'in agnostik bir figür olarak kullanıldığı bilinmektedir.

Örnek olarak, Antoninus Pius dönemine ait bir sikke üzerinde Nemesis çok fazla yaygın olan Smyrna tipinde tasvir edilmiştir. Sikkede kendi başına tasvir edilen Nemesis taşıdığı giysisini sağ eliyle hafifçe göğsüne doğru çekmektedir. Sol eliyle de bir arşın tutmaktadır. Ayağının altında yine kendisine ait ve sıkça tasvir edilen bir tekerlek belirgindir. Nemesis sadece Nikaia'da değil diğer Bithynia kentlerinin sikke basımında da betimlenmiştir. Caracalla döneminde de (İS 211-217) karşımıza bir Nemesis sikkesi çıkar. Burada, sola doğru dönük ayakta duran ve giysili bir Nemesis tasvir edilmiştir. Diğer sikkelerde olduğu gibi ayağının altında bir tekerlekle betimlenmiştir.

Antoninus Pius Dönemi'nde (İS138- 161) darp edilen Nikaia sikkelerinde de Tanrıça Nemesis'in sikke figürü olarak kullanıldığı bilinmektedir. Sonuç olarak arkeolojik, numismatik ve epigrafik veriler ışığında Tanrıça Nemesis'in Antoninler Devri'nde kentte yoğun bir tapınım gördüğü anlaşılmaktadır. Bu tapınımın Maximinus Thrax (İS 235-238) döneminde de devam ettiğini, sikkeler ışığında görebiliyoruz⁵⁸⁹.

Bir başka Nemesis tasviriyle basılmış sikke, Maximinus Thrax (İS 235-238) dönemine tarihlenmektedir. Burada Tanrıça sola doğru dönük, bir taht üzerinde oturmaktadır. Khitonlu ve peplos giysili olan Nemesis, sol kolunda bir bereket boynuzu ve sağ elinde bir patera tutmaktadır. Tahtın altında yine bir tekerlek gözlemlenmektedir⁵⁹⁰.

⁵⁸⁹ Weiser 1983: 218, no.42, 225, no. 58.

⁵⁹⁰ BMC 1889:116; RG 677, Lev. 84, no. 17; SNG v. Aulock 646-647, Weiser 1983:425.

Annia Cupressenia Herennia Etruscilla'nın, İS 249 – 253 yılları arasında Roma İmparatorluğu Augusta'sı ve İmparator Decius'un karısı olarak bastırdığı sikkenin diğer yüzünde ayakta duran bir Nemesis tasviri ile karşı karşıyayız. Tanrıça burada khithon ve bir peplos ile tasvir edilmiştir ve ayağında yine bir tekerlek bulunmaktadır. İmparator Decius'a sadakatle hizmet edip onun öldürülmesinin ardından ordu tarafından imparator ilan edilen Trebonianus Gallus'a (İS 251-253) ait bir sikke üzerinde ise Nemesis diğer sikkelerdeki gibi betimlenmiştir⁵⁹¹.

Nemesis'in sikkeler üzerindeki varlığı ve bunun tarihlenebilmesinden, külte verilen önem konusunda önemli ipuçları elde edilebilmektedir.

4.2.4.3. Kültün Coğrafi Yayılımı

Nemesis kültürünün yeriyle ilgili olarak Nikaia ve onun egemenlik bölgesine baktığımızda, kentin Roma dönemi tiyatrosunda çıkan buluntuları görmekteyiz. Yapılan araştırmalarda Nikaia'nın egemenlik alanında Nemesis'e ait başka bir arkeolojik buluntu ele geçmemiştir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi tiyatro ve gladyatör oyunları ile ilişkili olan Nemesis kültürünün tiyatroda bulunması şaşırtıcı değildir. Gelecekte yapılacak olan çalışmalarda başka verilere ulaşılabilir. Göz önüne alınması gereken konu, tiyatronun faaliyet süresi sona erdikten sonra, tiyatronun bazı bölümlerinin taş kaynağı olarak kullanılmış olmasıdır. Birçok mimari öge sur duvarlarında devşirme malzeme olarak kullanılmıştır. Sur duvarında yapılacak potansiyel araştırmalarda daha aydınlatıcı verilere ulaşmak olasıdır.

4.2.4.4. Değerlendirme

İmparatorluk dönemiyle birlikte Nemesis kültürünün giderek önem kazanması, yani geri planda kalmış bir kültür ve onunla birlikte geri planda kalmış bir Tanrıçanın yaygın tapınım gören bir konuma yükselişi bir çok kentte gözlemlenmektedir. Bu fenomen Nikaia için de geçerlidir. Tanrıça'nın kültü ve tapınımı İmparatorluk

⁵⁹¹ BMC 1889 138, LEV 33, no. 17.

döneminde önem kazanmıştır⁵⁹². Genelde tiyatrolarda, amfiteyatrolarda, Roma yerleşim yerlerinde ve askeri istasyonlarda tapınım ve saygı gördüğü gibi Nikaia'nın Roma tiyatrosunda da tapınım görmüştür.

4.3. Nikaia'nın Diğer Tanrı ve Tanrıçaları ve Mitolojik Kimlikleri

Bu başlık altında Nikaia kentinin diğer tanrı ve tanrıçaları ele alınacaktır. Sadece sikkeleri mevcut olan bu tanrıların, ne bir yazıtları ne de tespit edilebilen ve lokalize edilebilen kült alanları bulunmaktadır. Tanrılar hakkında teker teker giriş niteliğinde kısaca bilgi verildikten sonra, Nikaia'da bulunan ve kendilerine atfedilen sikkeler burada tanıtılacaktır.

4.3.1.1 Athena

Tanrıça Athena, Yunan mitolojisinde ilk başta kent tanrıçası, sonrasında zeka, sanat, strateji, ilham ve barış tanrıçasıdır. Roma mitolojisinde Minerva, Etrüsklerde ise Menrva olarak adlandırılır⁵⁹³. Babası Zeus, annesi ise Zeus'un ilk karısı olan hikmet tanrıçası Metis'tir⁵⁹⁴. Atribüleri çok zengin olan Athena, genelde kalkan, mızrak, zeytin dalı, baykuş ve aigis⁵⁹⁵ ile tasvir edilir.

Athena'nın bilinen en eski ismi Knossos'ta bulunan Linear B- yazılarından bilinmektedir ve burada Atana Potinija olarak geçmektedir⁵⁹⁶.

4.3.1.2 Sikkelerde Athena

Athena, Nikaia sikkelerinde oldukça fazla tasvir edilmiştir. Tasvirlere baktığımızda ayakta, oturur pozisyonda ya da saldırı pozisyonunda betimlendiğini görürüz. Yukarıda da bahsettiğimiz atribüleri, kalkan, mızrak, patera ve baykuştur. İlgi çeken ayrıntı ise bazı sikkeler üzerinde Athena'nın, zafer Tanrıçası Nike ile betimlenmiş olmasıdır. Bir sikke üzerinde ise Athena'yı Prometheus ile bir insan yaratırken görmekteyiz.

⁵⁹² Karanastassi – Rausa 1992: 734.

⁵⁹³ Ley 1997:160.

⁵⁹⁴ Ley 1997: 161; Hes.theog. 886-99, 924-26.

⁵⁹⁵ Keçi derisinden yaptırmış olduğu bir kalkandır. Çevresi yılanlarla çevrilidir ve ortasında bir gorgo kafası bulunur

⁵⁹⁶ Ley 1997:161.

İlk Athena tasvirli sikke Lucius Verus döneminde (İS 161-169) darp edilmiştir⁵⁹⁷. Macrinus döneminden de (İS 217-218) bir sikke bilmekteyiz⁵⁹⁸. Bir sikke de Severus Alexander (İS 222-235) döneminde darp edilmiştir⁵⁹⁹. Diğer dönemlere baktığımızda Maximinus dönemine⁶⁰⁰ (İS 235-238) ve Decius dönemine⁶⁰¹ (İS 249-251) ait iki sikkede de Tanrıça, Athena Promakhos olarak karşımıza çıkmaktadır. Athena Promakhos'un üzerine bir khiton ve peplos giydiği belirgindir. Başında miğferi ile betimlenen Athena, sol elinde mızrak ve uzattığı sağ elinde bir patera ve bir sikke üzerinde de sağ elinde bir Nike figürü tutmaktadır. Athena Parthenos heykelinde olduğu gibi kalkanı Tanrıçanın dizlerine dayalıdır.

Philippus döneminden⁶⁰² de (İS 244-249) birkaç sikke bilinmektedir.

Son olarak İmparatorlar Trebonianus⁶⁰³ (İS 251- 253), Valerian⁶⁰⁴ (İS 253-260) ve Gallienus⁶⁰⁵ (İS 253-268) dönemlerinde de birkaç sikke ortaya çıkmıştır.

4.3.2.1 Hera

Mitolojide Tanrıça Hera'nın babası titanlardan Kronos, annesi ise Rhea olarak geçmektedir. Ayrıca Zeus'un hem eşi hem ablası olan bir tanrıçadır. Roma'da Juno olarak adlandırılır. On iki Olympos tanrısı içinde kraliçe vasfına sahip olan Tanrıça Hera, aynı zamanda evlilik kraliçesi olarak anılır⁶⁰⁶.

Hera adı muhtemelen heros'dan (efendi kral) gelmektedir. Tanrıça genellikle bir peplos ve himationla betimlenir; başında bulundurduğu polos veya bir tacı, baş örtüsüyle örter. Atribüleri arasında phiale, nar ve asa bulunmaktadır⁶⁰⁷.

⁵⁹⁷ Weiser 1983: 205, no.8;

⁵⁹⁸ Weiser 1983: 211, no.25;

⁵⁹⁹ Weiser 1983: 212, no.29;

⁶⁰⁰ Weiser 1983: 215-216, no.35-37; karşılaştırma: RG 633, 634 Lev. 83 no. 23 Mionnet 1830; no. 811;

⁶⁰¹ Weiser 1983: 256, no.137-138; RG 747 Lev. 85, no. 33.

⁶⁰² Weiser 1983: 236, 239, 242, 245, 246, no.86, 93, 103, 110, 111, 112; SNG v. Aulock no. 671; RG 726 Lev. 85 no. 15; RG 732; SNG v. Aulock no. 688.

⁶⁰³ RG 769, Lev. 86, no. 12; Weiser 1983: 265, no.161.

⁶⁰⁴ RG 792 Lev. 86, no. 30; RG 794 Lev. 86, no. 32; SNG v. Aulock: no. 7089; Weiser 1983: 271, 275, 291, no.175, 186, 224;

⁶⁰⁵ Weiser 1983: 292, 295, no.226, 235; SNG v. Aulock: no. 7089; RG 792; RG 828 Lev. 87, no. 24 SNG v. Aulock no. 7090.

⁶⁰⁶ Graf 1998a: 357-359.

⁶⁰⁷ Ley 1998: 360.

4.3.2.2 Sikkelerde Hera

Nikaia sikkeleri arasında Tanrıça Hera ile tasvir edilmiş sadece bir tane sikke bulunmaktadır. Sola doğru oturmakta olan Hera bir peplos ve khiton giymiştir. Sol elinde bir asa, uzattığı sağ elinde de bir patera tutmaktadır. Sikkenin diğer yüzünde Gordianus betimlenmiştir ve böylelikle sikke İS 238-244 yıllarına tarihlenebilmektedir⁶⁰⁸.

4.3.3.1. Hygieia

Yunan ve Roma mitolojisinde adı Hygieia veya Hygeia olarak geçmektedir ve tıp tanrısı Asklepios'un kızıdır. Mitolojik özelliği ise sağlık ve temizliktir. Babası Asklepios'un iyileştirme temalı mitolojik görevini, kızı Hygieia koruma temalı olarak gerçekleştirmektedir⁶⁰⁹. Genellikle babası gibi patera ve yılanla tasvir edilmiştir⁶¹⁰.

4.3.3.2. Sikkelerde Hygieia

Nikaia sikkelerinde Asklepios kadar fazla betimlenmemiştir. Betimlenen sikkelerde Tanrıça hem ayakta hem oturarak tasvir edilmiştir. Marcus Aurelius⁶¹¹ dönemi (İS 161-180) ve Gordianus döneminde⁶¹² (İS 238-244) aynı betimi görmekteyiz. Burada tanrıça ayakta durmakta ve üzerinde bir khiton ve peplos bulunmaktadır. Sağ kolunda tuttuğu yılanı sol elinde tuttuğu pateradan beslemektedir.

Valerian (İS 253-260) dönemine tarihlenen bir diğer sikkede Tanrıça yine ayakta ve sola doğru dönük halde tasvir edilmiş; genellikle her tasvirinde olduğu gibi burada da giysisi khiton ve peplos ile betimlenmiştir. Başında bir çelenk bulunan Hygieia'nın sol elinde asa vardır ve yana uzattığı paterasında yılanı beslemektedir. Yılan burada sağ kolunu sarmış vaziyettedir⁶¹³.

⁶⁰⁸ Weiser 1983: 228, no.66.

⁶⁰⁹ Graf 1998b: 777-778 .

⁶¹⁰ Graf 1998b: 777.

⁶¹¹ Weiser 1983: 202-203, no.13-14.

⁶¹² Weiser 1983: 233, no.79.

⁶¹³ Weiser 1983: 67, 269, no. 171

Maximinus dönemine⁶¹⁴ (İS 235-238) ait sikkede bu sefer Tanrıça oturarak tasvir edilmiştir. Sol kolunu tahtın koluna dayamaktadır ve uzattığı sağ elinde tuttuğu paterasından bir yılanı beslemektedir.

Decius dönemi⁶¹⁵ (İS 249-251) sikkeleri üzerinde Hygieia, babası Asklepios ile beraber tasvir edilmiştir. Burada yine yılanı beslemekte olan Tanrıça, bir khiton ve peplos giymiş vaziyettedir. Asklepios ise himation ve bir yılan asası ile tasvir edilmiştir. İkisinin arasında ise Telesphoros betimlenmiştir.

4.3.4.1. Nikaia

Mitiolojide su perisi olarak görünen Nikaia, nehir Tanrısı Saggarios ile Tanrıça Kybele'nin kızı olarak geçmektedir. Ona aşık olan Hymnos adında bir çobanı ısrarcılığı yüzünden, çobanın aşkına karşılık vermediği için ve çobanın isteği üzerinde, okla vurarak öldürür. Nikaia'nın bu davranışına sinirlenen Eros, Dionysos'u ona aşık eder. Nikaia bu aşka yine karşılık vermez, ama pes etmeyen Dionysos Nikaia'nın su içtiği pınarı şaraba çevirir ve onu sarhoş ederek ona sahip olur; Nikaia için Nikaia kentini kuran Dionysos'tur⁶¹⁶.

4.3.4.2. Sikkelerde Nikaia

Su perisi Nikaia, Nikaia kentinin sikkelerinde çok farklı biçimlerde tasvir edilmiştir. Örneğin Maximinus dönemine ait bir sikke üzerinde Nikaia oturur vaziyettedir ve sol elinde bir cornucopia ve sağ elinde bir thyrsos tutar; başında ise sur duvarına benzer bir taç bulundurmaktadır⁶¹⁷. Buna benzer sikkeler Gordianus döneminden (İS 238-244) de bilinmektedir⁶¹⁸.

Nikaia bir başka sikke üzerinde ayakta durmakta olup, sol elinde bir ödül tacı tutmaktadır. Sağ eliyle tuttuğu pater ile bir libasyon sahnesi yaratır. Sikke Decius dönemine aittir⁶¹⁹.

⁶¹⁴ Weiser 1983: 218, no. 41.

⁶¹⁵ RG 762 Lev. 86, no. 4; Weiser 1983: 257-258, no. 142-14.

⁶¹⁶ Dreyer 2000: 894.

⁶¹⁷ Weiser 1983: 219, no.43; Karşılaştırma: RG 648 Lev. 83, no. 33; RG 847; RG 678.

⁶¹⁸ Weiser 1983: 894. 230 no.70-71.

⁶¹⁹ Weiser 1983: 254 no.133.

Bir diğ er betimlemede Nikaia diğ er sikkelerdeki gibi tasvir edilse de, onu diğ erlerinden farklı kılan, iki elinde de birer  d l tacı tutmasıdır. Bu betimleme Trebonianus dönemine (İS 251-253) ait sikkeler üzerinde tasvir edilmiřtir⁶²⁰.

Mitolojik  zelliğ ine uyan biçimde, Nikaia'yı avcı olarak gösteren bir sikke bulunmaktadır. Bazıları bu sikke üzerinde Artemis'i g rseler de, figürün Nikaia olma ihtimali yüksek olduğ ndan, burada bahsetmek istedik. Sağ elinde bir yay, sol elinde bir ok tutmaktadır. II. Philippus dönemine ait olan sikke İS 247-249 yıllarına tarihlenmektedir⁶²¹.

Son olarak bir kaya üzerinde oturur halde tasvir edilen Nikaia yine bir khiton ve peplos, başında da bir kalathos ile tasvir edilmiştir. Sağ elinde tuttuğ  bir  i ek buketini ayaklarının ucunda tasvir edilen Sangarios'a uzatmaktadır. Sözü edilen sikke Alexander Severus dönemine (İS 222-235) aittir⁶²².

4.3.5.1. Nike

Tanrıça Nike, Yunan mitolojisinde zafer tanrıçasıdır ve isminin Roma mitolojisindeki karşılığı Victoria'dır⁶²³. Nike Homeros'un destanlarında yer almasa da Hesiodos'a göre Pallas ve Okeanos'un kızı Styks'ten doğmuştur. Kardeşleri ise Kratos ("Dayanıklılık"), Bia ("şiddet") ve Zelus'tur ("şevk")⁶²⁴. Nike Atina'da tanrıça Athena'nın sıfatlarından biri olarak bilinir ve kültünün merkezi Atina'daki Akropolis'tir⁶²⁵. Atribüleri arasında defne çelengi, palmiye dalı ve zaferi simgeleyen kanatlar bulunmaktadır.

4.3.5.2. Sikkelerde Nike

⁶²⁰ Weiser 1983: 263-264 no.157,158,160.

⁶²¹ Weiser 1983: 253 no.130; SNG v. Aulock no. 678-680 [yanlışlıkla Philippus I. dönemi olarak tarihlenmiştir.

⁶²² Weiser 1983: 212 no.28.

⁶²³ Scherf 2000: 906.

⁶²⁴ Hes. theog. 384-385; Pind. N. 5,42-43; Scherf 2000: 906-907.

⁶²⁵ Scherf 2000: 907.

Çok az sayıda Nikaia sikkesinde Nike görülür. Bunlardan ilk anlatacağımız betimde khitonlu ve ayakta, sola doğru tasvir edilen bir Nike vardır. Sol elinde bir palmye dalı tutan Tanrıça, yukarıda tuttuğu sağ elinde defne çelengiyle betimlenmiştir. Bu sikkeler I. Philippus (İS 244-249)⁶²⁶ ve II. Philippus (İS 247-249) dönemlerine⁶²⁷ aittir.

Bir diğer tasvirde ise Nike'yi bir tropaion ve kalkanla görmekteyiz. Ayrıca kalkanın üzerine bir Gorgo başı tasvir edilmiştir. Bu betim yalnızca Valerianus⁶²⁸ ve Gallienus⁶²⁹ dönemlerinde karşımıza çıkmaktadır.

Son örnek ise Nike'nin sağa doğru yürür pozisyonunda olduğu ve yukarı uzattığı sağ elinde bir defne çelengi diğerinde ise bir palmye dalı tuttuğu sikkedir. Bu sikke de Valerianus dönemine aittir⁶³⁰.

4.3.6.1. Telesphoros

Telesphoros, bir çocuk tanrı figürü olarak Yunan-Roma dönemindeki yaygınlığından dolayı Roma pantheonuna alınmıştır ve Asklepios'un oğlu olarak bilinmektedir. Genelde yalnız ya da Asklepios ile birlikte görülür, ancak Asklepios ve Hygieia ile bir triade⁶³¹ (bir araya gelen üç tanrının veya mitolojik figürünün beraber tapınım gördüğüdür) da oluşturmaları⁶³².

Genelde kapüşonlu mantoya sarınmış olarak betimlenen Telesphoros, Geç Hellenistik dönemde ortaya çıkar ve Hellenistik tapınaklarda yer alır. Mitoloji açısından hakkında fazla bilgi bulunmayan bu çocuk tanrıyı geç dönemin kaynakları Asklepios'un oğlu olarak tanımlamış olsa da, bazı kaynaklarda Asklepios'un yardımcısı olarak geçmektedir⁶³³.

⁶²⁶ Weiser 1983: 247 no.116.

⁶²⁷ RG 733; SNG v. Aulock no. 686. Weiser 1983: 252 no.128.

⁶²⁸ RG 801; SNG v. Aulock, no. 714; Weiser 1983: 277 , 282-283, no.189, 200.

⁶²⁹ Weiser 1983: 297, no. 239-241.

⁶³⁰ Weiser 1983: 305, no. 259 .

⁶³¹ Mehrlein 1959: 274-277, 282-288.

⁶³² Fuchs 1992: 173; Zimmermann 2002: 96.

⁶³³ Donceva 2001: 99.

Telesphoros tapınımı, kökeni hâlâ bilinmemekle birlikte arkeolojik veriler sayesinde İÖ 2. yy. ile İS 1. yy. arasında sadece farklı bölgelerden bulunan terrakotalardan bilinmektedir. İlk defa Telesphoros ismi Pergamon'da bulunan bir sunak yazıtında geçmektedir ve İS 98-102 yıllarına tarihlenmektedir⁶³⁴. Milattan sonra 2. yüzyıldan itibaren Telesphoros kültü özellikle Küçük Asya'dan Tuna bölgesine kadar yayılmıştır⁶³⁵.

4.3.6.2. Sikkelerde Telesphoros

Nikaia sikkelerinde fazla betimlenmeyen Telesphoros ya kendi başına ya da Asklepios ve Hygieia ile betimlenmiştir. Antoninus Pius dönemine (İS 138-161) ait bir sikke üzerinde, Telesphoros frontal olarak ve bir kapüşonlu manto ile betimlenmiştir⁶³⁶. Bir Decius dönemine ait olan diğer tasvirde ise, Asklepios ve Hygieia'nın ortasında tasvir edilmiştir ve böylelikle bir triade oluşturmaktadırlar⁶³⁷.

4.3.7.1. Tykhe

Tykhe Yunan mitolojisinde bir kentin talihini ve genel olarak refahını ve kaderini belirleyen şans tanrıçası olarak bilinmektedir. Daha sonraları Roma mitolojisinde, bir tutulduğu Fortuna olarak karşımıza çıkmaktadır⁶³⁸. Doğuşu ile ilgili olarak, Hermes ve Afrodite'nin kızı olmasının yanı sıra başka kaynaklara göre Okeanos adlı Titan'ın ve Tethys'in kızı olarak da anılmaktadır⁶³⁹. Bir başka bilgiye göre Zeus'un kızı olduğu da söylenir⁶⁴⁰.

Bir diğer özelliği ise, kralların, devletlerin ve şehirlerin kaderine hakim olmasıydı; örneğin İS 3. yüzyıldan itibaren Roma İmparatorluğu dahilinde kendi kaderlerine terk edilen kentler, Tanrıçayı kenti koruyan tanrı olarak benimsemişlerdir. Tykhe'ye duyulan inanç bu dönemde daha da yaygınlaşmıştır, nedeni ise doğu

⁶³⁴ Zimmermann 2002: 96.

⁶³⁵ Zimmermann 2002: 96.

⁶³⁶ Weiser 1983: 200, no.10.

⁶³⁷ RG 762 Lev. 86, no. 4; Weiser 1983: 257-258, no. 142-14.

⁶³⁸ Johannsen 2002: 936-939; Karayaka 2007, 174.

⁶³⁹ Hes. theog. 360

⁶⁴⁰ Pind. O. 12,I-2

dinlerinin batıya yayılması olmalıdır. Böylelikle Roma İmparatorluk döneminde Tykhe şehir tanrıçası olarak tapınım görmüştür⁶⁴¹.

Atribüleri arasında bereket boynuzu, insanların kaderini belirleyen dümen ve şehir tanrıçası olduğunu gösteren sur tacı bulunur⁶⁴².

4.3.7.2. Sikkelerde Tykhe

Tykhe, Nikaia sikkeleri üzerinde oldukça fazla ve farklı tasvirlerle betimlenmiştir. ‘Nikaia Sikkeleri Üzerinde Betimlenen Tapınaklar’ bölümünde Tanrıçanın tapınakla beraber tasvir edildiği sikkeler anlatılmıştı. Burada sadece yalnız başına tasvir edildiği sikkeler ele alınacaktır.

Günümüze ulaşan sikkelerin çoğunda, Tanrıça ayakta durur halde ve üzerinde khiton ve bir peplos ile betimlenmiştir. Başında ise bir kalathos bulunmakta, sol elinde bir cornucopia ve sağ eliyle de bir dümen tutmaktadır. Bu tasviri oldukça geniş bir döneme yaygın olarak, Septimius Severus (İS 193-211) döneminden – Gallienus (İS 253-268) dönemine kadar izleyebiliriz⁶⁴³.

Bir diğer betimde Tanrıça sağ elinde paterayı, sol eliyle dümeni tutmaktadır. Bu sikke I. Philippus I. (İS 244- 249)⁶⁴⁴ dönemine aittir. Başka bir tasvirde ve yine I. Philippus⁶⁴⁵ ait bir sikkede iki onur tacı ile betimlenen Tykhe, I. Valerianus dönemine at bir sikke üzerinde cornucopia ile yanında iki veya üç onur tacı ile betimlenmektedir⁶⁴⁶. Sikkeler üzerinde sadece ayakta tasvir edilmeyen Tanrıça, oturarak da tasvir edilmiştir. Decius dönemine (İS 249-251) ait bir sikke üzerinde Tykhe oturur halde, elinde cornucopia ve dümenle betimlenmiştir⁶⁴⁷. Aynı betimi Valerianus (İS 253-260) döneminde de görmekteyiz⁶⁴⁸: Tanrıça oturur vaziyette ve üç tane onur tacıyla betimlenmiştir. Tanrıça sola dönük olarak otururken, bir taç uzattığı sağ elinde, bir taç

⁶⁴¹ Karayaka 2007: 174-175.

⁶⁴² Karayaka 2007: 175.

⁶⁴³ Weiser 1983: no. 22, 62, 73-75, 83, 88, 117, 129, 131, 132, 152, 174, 182, 210, 211, 242. Karşılaştırma için bkz.: RG 673; BMC 1889: no 110; RG 658 Lev. 83, no. 41; Forrer 1929: no. 4909.

⁶⁴⁴ RG 739; SNG v. Aulock no. 681 ve no. 685; Weiser 1983, 251 no.124;

⁶⁴⁵ Weiser 1983: 269 no.170; Karşılaştırma için bkz.: RG 809.

⁶⁴⁶ Weiser 1983: 276 no.188.

⁶⁴⁷ Weiser 1983: 255 no.134.

⁶⁴⁸ Weiser 1983: 279 no.192; SNG v. Aulock: no. 7078.

başında bulunmakta, üçüncü taç da sol dirseğinin altındadır⁶⁴⁹. Sonuncu ise Tykhe'nin yine oturarak gösterildiği betimdir, ancak bu sefer sol elinde bir cornucopia ve üç tane onur tacı ile gösterilmiştir. Yine Valerianus⁶⁵⁰ ve Gordianus⁶⁵¹ dönemine ait olan sikkelerde onur tacının içinde palmye dalı bulunmaktadır. Tanrıça sağ eliyle dümen tutmaktadır; sikkenin sol tarafında başının üzerinde iki tane daha onur tacı betimlenmiştir.

4.3.8. Değerlendirme

Bu bölümde Nikaia kentinin arkeolojik verilerde çok sık rastlanmayan tanrı ve tanrıçaları ele alınmıştır. Burada ele alınan tanrıların sadece sikkeleri mevcut olduğundan ve konuya ilişkin başka herhangi bir arkeolojik veya epigrafik buluntu olmadığından olası bir lokasyon tespit edilememiştir. Yine de konumuz açısından önemli bilgi veren bu sikkelerden, Nikaia kentinin hangi tanrı ve tanrıçalara saygı gösterdiğini ya da inandığını öğrenmiş oluyoruz. Yukarıdaki diğer bölümlerde ele alınan tanrı ve tanrıçalarla birlikte böylece, Nikaia halkının inancı ve tapınımı hakkındaki bilgilerimiz bağlamında bir bütünlük sağlamış olundu.

4.4. Nikaia'nın Yabancı Kült ve Tanrıları

Mısır kökenli Sarapis ile, hâlâ kökeni üzerinde tartışmanın devam ettiği ancak çoğunlukla İran kökenli olduğunu düşünülen Tanrı Men, Nikaia kentinde tapınım görmüştür. Bu tanrıların Nikaia kenti ile olan ilişkileri, ayrıntılı olarak anlatılacaktır.

4.4.1. Men

Şimdiye kadar yapılan çalışmalarda Men'in kökeni hakkında iki farklı fikir öne sürülmüştür. İlk grupta yer alan Afif Erzen ve William Mitchell Ramsay tanrının Phryg - Anadolu kökenli olduğunu savunmaktadır. Erzen ve Ramsay, yazdıkları makalelerde

⁶⁴⁹ Weiser 1983: 275 no.187; Mionnet 1830: no. 915.

⁶⁵⁰ Weiser 1983: 281 no.197.

⁶⁵¹ Weiser 1983: 298 no.243; Karşılaştırma için bkz: RG 850 Lev. 87, no. 41.

“Mḥv” (Men) isminin gerçekte Phryge’deki “Manes”in Hellenleşmiş hali olduğunu öne sürmüşlerdir. Erzen, Herodotos’un *Historiai*’sında Lydia’da Manes ve oğlu Atys döneminde bir kıtlık yaşandığını ve bu kıtlıktan çıkmada Lydialıların kendi ataları olan Ay Tanrısı Men’e güvendiklerini yazdığını belirtir⁶⁵². Erzen Men’in kökeninin Anadolu olduğunu ama geçmişinin daha da eskiye dayandığını yazar; bu nedenle Tanrıyı Hititler dönemine kadar takip eder ve Malatya, Yazılıkaya ve Kargamış kabartmalarında tasvir edilmiş ay tanrısı figürlerini kanıt gösterir. Bu örneklerde tanrılar kanatlıdır ve bazen başlarında bir sivri başlıkla bazen de sırtlarında betimlenmiş bir hilalle gösterilmektedirler⁶⁵³. Erzen ve Ramsay, tanrının sırtında betimlenen hilalin aslında daha önceki dönemlerde kanat olduğunu ve ay tanrısının 2. bin yıldan itibaren Anadolu’da tapınılan eski bir tanrının biçim değiştirmiş hali olduğunu öne sürerler⁶⁵⁴.

Eugen Lane ise farklı bir görüşe sahiptir ve kökenin Perslere dayandığını belirtir⁶⁵⁵. Ramsay ve Erzen gibi Lane de görüşünün dinsel ve etimolojik olduğunu öne sürmektedir; Men isminin Perslerin ay tanrısı olan Mao’dan geldiğini savunur⁶⁵⁶.

Her iki düşünce de etimolojik olarak kabul edilebilir. Tüm bu saydığımız ikonografik özellikleri ele aldığımızda, Tanrı Men’in Hellen kökenli olmaması akla yakındır.

Ancak Hint – Avrupa dillerindeki “ay”⁶⁵⁷ kelimelerinin zaten neredeyse hepsi “me” kökünden meydana gelir⁶⁵⁸. Eski Yunanca’da “mene”⁶⁵⁹ ve Persçe’de “mah”⁶⁶⁰ sözcükleri örnek verilebilir⁶⁶¹. Yani Hint – Avrupa kelime kökenine baktığımızda, bu tanrının Anadolu veya Pers kökenli olup olmadığına ilişkin etimolojik bir fikir yürütmek mümkün değildir.

⁶⁵² Hdt. I,94; Erzen 1953: 3; Ramsay 1895, 169, 294.

⁶⁵³ Erzen 1953, 4; Türkan 2012: 334; Boyana 2015: 64.

⁶⁵⁴ Ramsay 1895: 294-295; Türkan 2012: 334.

⁶⁵⁵ Türkan 2012: 334.

⁶⁵⁶ Lane 1990, 2166; Türkan 2012: 334.

⁶⁵⁷ Türkan 2012: 334.

⁶⁵⁸ Bu kelime Sanskritçe’de “mas”, Litvanya dilinde “menu” ve Gotik lehçelerde ise “mena” olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu kelime Persçe’de “mah” olarak (Eliade 2003: 176) ve Hellen dilinde ise “mene” olarak belirtilmiştir (Çelgin 2012:432).

⁶⁵⁹ Çelgin 2012: 432.

⁶⁶⁰ Eliade 2003:176.

⁶⁶¹ Türkan 2012: 334.

Men'e kronolojik açıdan bakılırsa, bahsettiğimiz her iki düşüncede bu konu üzerinde durulmamıştır. Tanrı Men'e ait ele geçmiş en eski arkeolojik buluntular, her ne kadar fazla bir tapınım görmese de Hellas'ta ele geçmiştir ve İÖ 3 yüzyıla tarihlenmektedir⁶⁶².

Anadolu'da ise en erken buluntu Galatia kralı Deiotarus dönemine, yani yaklaşık İÖ 105-42/41'e tarihlenmektedir⁶⁶³. Epigrafiğin açıdan ele alındığında, Anadolu'daki en erken belge İS 66-67'ye tarihlenmektedir ve böylece Men kültürünün Anadolu kökenli olduğu düşüncesi ortadan kalkar⁶⁶⁴. Men kültürü muhtemelen Pers hakimiyeti ve Hellen-Pers savaşı sırasında Anadolu'ya gelmiş ve yayılmış olmalıdır. İÖ 3. yüzyılda Hellas'ta başlamış ve Anadolu'da İÖ 2. yüzyıldan itibaren görülmüştür. İS 2. yüzyılda yaygın bir kültür dönemi yaşamıştır.

En fazla tapınım gördüğü bölge İtalya'dır ve özellikle Ostia ve Roma'daki buluntular yaklaşık İS 4. yüzyıla tarihlenmektedir⁶⁶⁵. Hellas'tan gelen buluntular yukarıda bahsettiğimiz gibi İÖ 3. yüzyıla tarihlenmektedir. Başka buluntulara rastlanan bölgeler arasında Eretria, Atina, Sounion, Peiraieus ve Thoricus da yer almaktadır⁶⁶⁶. Bu bölgelerde İS 2. yüzyıldan sonra herhangi bir buluntuya rastlanmaması, tapınımın da sona erdiğini gösterir.

Anadolu'da en çok belge Lydia bölgesinde ortaya çıkmıştır. Bu bölge içinde en önemli yer ise Kula vadisidir ve ayrıca bir tapınım merkezi izlenimi göstermektedir⁶⁶⁷. Anadolu'daki diğer bölgelere baktığımızda buralar yine Lydia bölgesine sınırı olan kentlerdir ve özellikle Lydia ve Phrygia bölgesinin kesiştiği bölgelerde bir yoğunluk gözlemlenmektedir⁶⁶⁸. Phrygia bölgesinde kültür ile ilgili malzemeye en fazla rastlanan yer "Epiktetas" olarak adlandırılan kuzey-batı bölgesidir. Yine bu bölgede, Nakoleia, Midaeum, Cotiaeum kenti sınırları içinden gelen belgeler kültür ve tapınım hakkında fazla olmasa da bir fikir vermektedir. Buluntuların en erken hangi döneme tarihlendiği

⁶⁶² Türkan 2012: 336.

⁶⁶³ Sikke'nin ön yüzünde Men büstü tasvirlenmiştir (bkz. Türkan 2012, Resim 1.

⁶⁶⁴ Lane 1971, 33; Türkan 2012, 334

⁶⁶⁵ Türkan 2012: 336.

⁶⁶⁶ Türkan 2012: 336.

⁶⁶⁷ En erken metin, İS 66 - 67 en geç metin İS 269-70 arasında tarihlenmektedir.

⁶⁶⁸ Hübner 2003: 180.

maalesef bilinmemektedir, ancak bulguların İS 1.-3.yüzyıla kadar sürdüğü anlaşılmaktadır⁶⁶⁹.

Pisidia'da da yoğun bir kült faaliyeti gözlemlenmektedir. Bir tapınım merkezi ve bir Roma kolonisi olan Antiokheia İS 1. yüzyılda öne çıkmaktadır⁶⁷⁰. Ayrıca Strabon da burada çok önemli bir Men tapınağı olduğundan bahsetmektedir⁶⁷¹. Bunu destekleyici buluntular arasında birçok epigrafik ve nümizmatik kanıt bulunmaktadır. Diğer bir tapınım yeri ise Galatia bölgesinde bulunan Ankyra'dır ve kentte ele geçen önemli iki sikke üzerinde Men, megaron tipi bir tapınağın içerisinde ayakta durur bir şekilde tasvir edilmiştir⁶⁷². Bir diğer önemli sikkede ise Men Ankyra kentinin simgesi olan çapayı tutarken tasvir etmektedir⁶⁷³. Galatia bölgesindeki en erken veriler İÖ 1 yüzyıla ve en geç tarihlenen veri ise İS 3. yüzyıla tarihlenmektedir.

Pontus bölgesinde bu tanrıyla ilgili tapınımı gösteren herhangi bir belgeye ulaşılamamıştır. Ancak Strabon, burada oldukça önemli bir Men tapınağının İÖ 2. yüzyılın ilk çeyreğinde yapıldığını yazmıştır⁶⁷⁴.

Karia bölgesini incelediğimizde çok az verinin günümüze ulaştığını görürüz. Bu veriler arasında Aphrodisias'ta ele geçen bir yazıt ile kentin sikkelerinin üzerinde Men tasvirleri bulunur⁶⁷⁵. Lykaonia-Kilikia'da genellikle cenaze ve ölümle ilgili konularda yazıtların üzerinde Men'e rastlamaktayız⁶⁷⁶.

Bithynia bölgesine baktığımızda arkeolojik veriler oldukça azdır⁶⁷⁷. Nikomedeia'da bulunan birkaç yazıttan Men'e tapınım olduğunu anlıyoruz. Ayrıca burası Dolanos epitetinin Anadolu'da ilk defa kullanıldığı yerdir⁶⁷⁸. Men'e ilişkin kanıta

⁶⁶⁹ Hübner 2003: 180.

⁶⁷⁰ Anderson 1913: 286; Türkan 2012: 336.

⁶⁷¹ Strab.VII,331;VII, 8,19

⁶⁷² Arslan 2004, res. 64-65; Boyana 2015: 63-66.

⁶⁷³ Arslan 2004, res. 83.

⁶⁷⁴ Strab. VII.3.3.1 "Burada, Ameria kasabası denilen yerde, I. Pharnakes 'in Men tapınağı da bulunmaktadır. Burada Krallar tapınağa o kadar saygı göstermişlerdir ki krallık yeminini 'Kralların kaderi ve Pharnakes 'in Men'i şeklinde değiştirmişlerdir.

⁶⁷⁵ Head 1897: 34, Lev. 52; Drexler 1992:2698.

⁶⁷⁶ Türkan 2012: 338.

⁶⁷⁷ Juliopolis sikkelerinde büyük çoğunluğunda tasvir edilmiştir.

⁶⁷⁸ Boyana 1997: 193; Boyana 2015: 67.

rastlanan bir başka kent ise Juliopolis'tir. Buradaki sikkelerin büyük çoğunluğunda Men tasvir edilmiştir⁶⁷⁹.

Buluntuları incelediğimizde Tanrı Men'in tapınım gördüğü bölgelere göre değişen farklı özellikleri olduğunu görürüz. Genelde ayakta dururken, bir hayvanı sürerken ya da onu simgeleyen hayvanlarla betimlenmiştir. Bu tasvirlerde ay ve yıldız motifleri hiç eksik olmaz.

Tanrı Men'in epitetlerini incelediğimizde bunları genitif formda olanlar ve sıfat gibi adı niteleyenler olmak üzere iki gruba ayırabiliriz⁶⁸⁰. Genitif formdaki epitetlerin büyük bir kısmının, kutsal alan kurucusunun adından geldiği, yani anthroponim olduklarını düşünebiliriz.

Men'in genitif formdaki epitetleri Pharnakou⁶⁸¹, Karou ve Tiamou'dur⁶⁸². Strabon'da rastladığımız gibi, Pharnakou epitetinin Drexler Pontos Kralı Pharnakes'i işaret ettiğini düşünebiliriz⁶⁸³. Ayrıca Karou epitetine de Strabon'da rastlamaktayız⁶⁸⁴. Strabon, Laodikeia ile Karoura arasında bir Men Karos tapınağı olduğunu söylemiştir. Ayrıca Attouda kentine ait bir sikkenin ön yüzünde yer alan Men betiminde Μην Καρου lejandı görülmektedir⁶⁸⁵. Herodotos'un yazınında Kariahıların efsanevi kurucusu Kar olduğunu bilmekteyiz ve Karou epitetinin de bu kurucudan geldiği düşünülmektedir⁶⁸⁶. Boyana, Tiamou epitetinin ya özel bir ismin genitif hali olabileceğini ya da Asur-Babil yeraltı sularının tanrıçası Tiamatla ilgili olabileceğini savunmaktadır⁶⁸⁷.

Tanrı Men'in adını niteleyen, ikinci grup epitetler ise alfabetik olarak şöyle sıralandırılmıştır: Aksiottenos, Androneinos, Askaenos, Dolanos, Epiphanes, Goiseanos, İtalikos, Kaoualenos, Katakththonios, Kolianokomenetes, Megas,

⁶⁷⁹ Türkan 2012: 338.

⁶⁸⁰ Boyana 2015: 65.

⁶⁸¹ *Pharnakou* epithetine Strabon'da rastlamaktayız Strab. XII,3,31.

⁶⁸² Boyana 2015: 65.

⁶⁸³ Drexler 1992: 2752.

⁶⁸⁴ Strab. XII, 8, 10.

⁶⁸⁵ Drexler 1992: 2710; Boyana 2015: 65.

⁶⁸⁶ Boyana 2015: 65.

⁶⁸⁷ Boyana 2015: 65.

Motelleites, Ouranios, Patrios, Phosphoros Selmeenos, Touietos, Tyrannos, Vindieinos. Burada sadece önemli epitetlerden kısaca söz edeceğiz⁶⁸⁸.

Men Aksiottenos epiteti ile, cezalandırıcı ve şifa verici olarak, en çok Lydia Bölgesi'nde ele geçen yazıtlarda karşımıza çıkmaktadır⁶⁸⁹. Nikaia kentine yakın olan Nikomedia'daki Kalburcu'da bulunan bir altarda ise Men karşımıza Dolanos epiteti ile çıkmaktadır⁶⁹⁰.

Men'in özelliklerinin aldığı en önemli epitetlerden yukarıda bahsetmiştik. Önemli ve yaygın epitetler arasında yer alan, ancak ne anlam ifade ettiği tam belli olmayan epitetler bulunmaktadır. Bunlardan biri Askaenos epitetidir ve hem önemi hem de ne anlama geldiği hakkında tartışmalar sürmektedir⁶⁹¹. İznik ile bağlantısı olup olmadığı da bir tartışma konusudur. Askania Limne İznik gölünün antik dönemdeki ismidir. Ramsay ve Erzen, bunun Phrygia'daki Askanios, Askania gibi coğrafi isimlerle bağlantılı olduğunu düşünmektedirler⁶⁹². Lane farklı bir görüşü savunur ve dar bir coğrafi alanla bağlantılı olan bir epitetin Anadolu'nun genelinde kullanım görmesinin olasılığının az olduğunu öne sürer. Ayrıca bu ismin Anadolu'nun kutsal ya da poetik bir versiyonu olduğunu düşünür ve Anadolu'da Roma hakimiyetinin kurulmasının ardından böyle bir adın ortaya çıktığını belirtir⁶⁹³.

Tanrı Men'in müritlerinin ait olduğu sosyal ve ekonomik sınıflar bölgelere göre oldukça değişiklik gösterir. Yunanistan'a baktığımızda, yazıtlardan yola çıkılırsa, genelde köleler arasında bir tapınım gördüğü söylenebilir⁶⁹⁴.

Lydia bölgesine dönersek, Yunanistan'a göre çok farklı kesimlerden tapınım görmüştür denebilir. Bu kültün üyeleri arasında genellikle yüksek mertebede bulunan ve yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla toprak zengini olan kişiler bulunur⁶⁹⁵. Benzer bir durum Phrygia bölgesi için de geçerlidir⁶⁹⁶. Pisidia'da ise bir farklılık

⁶⁸⁸ Hübner 2003: 190.

⁶⁸⁹ Lane, 1976: 73

⁶⁹⁰ Şahin 1973: 121, no. 66.

⁶⁹¹ Lane 1971: 163.

⁶⁹² Erzen 1953:5

⁶⁹³ Lane 1976:74-75.

⁶⁹⁴ Attika, Sounion ve Laurion'da bulunan yazıtlarda kölelerin adı geçmektedir (ayrıntılı bkz.: Lane 1971: 12-13).

⁶⁹⁵ Toprak zenginin ifade eden *topiarius* kelimesi fazlalıkla yazıtlarda bulunmaktadır.

⁶⁹⁶ Lane 1976:110-111; Türkan 2012: 344.

gözlemlenmektedir; her sınıftan müritler vardır. Pontus bölgesinde ise yukarıda belirttiğimiz gibi Tanrı Men kral düzeyinde bir tapınım görmektedir. Bir kral başa geçeceği zaman Men'e yemin etmesi gerekmektedir ve büyük bir ihtimalle Pharnakes bu kültü bilerek kurmuştu⁶⁹⁷. O dönemdeki krallar Anadolu egemenliği için köklerinin ya Persler'e ya da Makedonya'ya dayandığını göstermek istemişlerdir. Bundan dolayı Pontus'ta bu kültürün varlığını bu düşünceye dayandırabiliriz.

Birçok arkeolojik, epigrafik ve nümizmatik buluntulara rağmen Men tapınınının bir yazıt dışında nasıl gerçekleştiği bilinmemektedir. Sounion'da bulunan bir yazıtta ele geçen bilgilerle ilgili olarak, bunların tüm Men kültü için de geçerli olduğunu genellemek doğru olmayacaktır, ancak diğer bölgelerdeki ritüellerin Sounion'dakine benzer olduğu tanrının ikonografisinden, epitetlerinden ve Men'e atfedilen özelliklerden çıkarılabilir.

Yazıtta, Men'in müritlerine domuz eti ve sarımsak yasaklanmıştır, bunları yiyen birinin tapınağa girmesi kesinlikle yasaktır. Yasaklar cinsel ilişkiden doğan kirlilik durumunu da kapsar. Diğer kültürlerde olmayan bir kurala göre, Men kültüründe kirlilikten arınmak için yıkanmak gereklidir⁶⁹⁸. Kadının özel günlerinin bitişinin 7. gününden sonra tapınağa girebilmesi öngörülmüştür. Yine Yunanistan'da bulunan kabartmalardan Men'e herhangi bir libasyon veya kurban ritüelinin yapılmadığı anlaşılmaktadır, burada sadece yemeklerle donatılmış bir masa etrafında dua eden müritler tasvir edilmiştir⁶⁹⁹.

Tüm bu verileri göz önünde bulundurarak Men kültürünün, İtalya, Hellas, Ege Adaları, Lydia, Phrygia, Galatia, Pisidia Antiokheia'sı ve Pontus bölgelerini kapsayan geniş bir alanda tapınım gördüğünü söyleyebiliriz. Bunun dışında Karia, Bithynia ve Lykaonia ve Kilikia bölgelerinde az da olsa var olduğunu, Men kültürünün tapınım gördüğü zaman aralığının İÖ 3.yy ile MS 4.yy olduğunu ve antikçağ insanın hayatında bu kültürün etkin bir konumda olduğunu söyleyebiliriz.

Tanrı, aile, kadın, çocuk, bereket, doğurganlık, şifa ve yeraltı tanrısı olarak, aynı zamanda adalet, ölümlerin ve mezarların koruyucusu olarak büyük bir rol oynamıştır.

⁶⁹⁷ Türkan 2012: 344.

⁶⁹⁸ Türkan 2012: 344

⁶⁹⁹ Türkan 2012: 344.

4.4.1.1. Yazıtlarda Men

Nikaia’da Men kültüyle bağlantılı çok fazla buluntu yoktur. Buluntular arasında iki sunu yazıtı, iki sikke ve bir de üçgen formlu bir alınlık bulunmuştur.

Pazaryeri’nde bulunan İS 3. yüzyıla tarihlenen bir yazıtta “Uğurlu olsun; Tanrı Men U[ranios’a] kşy ve rahip Tyllios adağı sundular” yazmaktadır⁷⁰⁰.

Ayrıca İznik’e bağlı Çarkırca köyünde yapılan bir yüzey araştırmasında bir sunu yazıtı bulunmuştur. Ölçüleri tam olarak anlaşılamasa da yaklaşık 70 cm genişliğinde ve mermerden olduğu söylenebilir. Üst kısmının tam ortasında bir hilal bulunmaktadır ve bu hilalin sağında ve solunda birer yıldız yer alır. Ayrıca bir üçüncü yıldız ayın iç kısmındadır ve diğerlerine göre daha küçüktür. Ayın tam altında yazıtın üst kısımları belirli kalmıştır ve bu iki kelime bir yaprakla ayrılmaktadır. Muhtemelen bu buluntu Sencer Şahin’in yayınladığı Nikaia I Nr.43 numaralı yazıttır. Yazıtın üzerinde “Men Basileus’a adak” yazmaktadır. Günümüze kadar iyi durumda ulaşamamış olan sunağın üzerinde sadece “Μήν” “ΒΑΙΣ” kalıntısı kalmıştır (Resim). Muhtemelen bu yazıt da Roma İmparatorluk dönemine aittir.

4.4.1.2. Sikkelerde Men

Nikaia’da Men için darp edilen sadece iki sikke bilinmektedir. Birinci sikke Antoninus Pius dönemine (İS138-161) aittir ve üzerinde Men, kuyruğu yılan şeklinde olan bir atın üzerinde betimlenmiştir⁷⁰¹. Genelde başında yıldızla tasvir edilen Men, burada da öyle tasvir edilmiştir. Atın tasviri gerçekdışı denilecek kadar farklıdır, bu tasvirde atın ön sol ayağı insan ayağına benzer, sağ bacağı ise insan kolu gibidir ve Men Asklepios’un yılanlı asasına dayanmaktadır. Tanrı burada, omuzlarında hilale benzeyen bir motifle görülmekte ve ayrıca sağ eliyle bir taç tutmaktadır.

Diğer sikke Antoninus Gordianus (İS 238-244) dönemine aittir⁷⁰². Burada Men-Ascanios yine bir at üzerinde tasvir edilmiştir. Bu sefer başında Phrygialılarinkine benzeyen bir başlık bulunur. Göğsünde ise hilal şeklinde bir ay betimlenmiştir. Bu

⁷⁰⁰ Şahin 1981: 291b-292b, no. 1515.

⁷⁰¹ RG 409,82, Lev. 68, no. 16.

⁷⁰² RG 488,706, Lev. 84, no. 39.

tasvirde de sağ eliyle bir ta tutmaktadır. Bu tasvirde de atın insan bacağına benzeyen sağ bacağı öndedir ve insan kolu gibi Asklepios'un asasını tutmaktadır. Diğer sikkede olduğu gibi atın kuyruğu yılan başına benzemektedir. Burada farklı olan sadece Tanrıça Nike'nin de tasvir edilmiş olmasıdır.

Sikke üzerindeki tasvirleri göz önüne alarak şunlar söylenebilir: burada Men'in şifa, sağlık ve kehanet tanrısı özellikleri belirgindir⁷⁰³. Ayrıca Nike ile beraber betimlenmiş olması Men'i savaş ve zafer getiren bir tanrı olarak karşımıza çıkarır.

4.4.1.3. Mimaride Men

Surlarda yürütölen yüzey araştırması sırasında bir evin bahçesinde 76 x 349 x 50 cm ölçülerinde bir üçgen alınlık bulunmuştur **(Levha VII.b.)**. Büyük ihtimalle bir aediculaya ait bir parça olan bu üçgen alınlığın tympanonunda bir Men kabartması tasvir edilmiştir. Alınlığı çerçeveleyen yumurta dizisi ve diş motiflerinin tam ortasında bulunan Men, arkasında ise hilal şeklindeki bir motif belirgindir ve bu hilalin her iki ucunda birer yıldız bulunmaktadır. Önemli olan burada Tanrı Men'in tasvirinin ilk defa bir mimari parçayla bağlantılı olmasıdır.

4.4.1.4. Kültün Coğrafi Yayılımı

Nikaia'da Men kültüyle ilişkili çok fazla epigrafik buluntu yoktur. Günümüze sadece iki yazıt ulaşmıştır ve her ikisi de Nikaia'nın egemenlik bölgesinde bulunmuşlardır. Büyük bir ihtimalle, Men kültürünün Nikaia ve egemenlik alanında tapınım gördüğu söylenebilir. Özellikle de yüzey araştırması sırasında bulunan üçgen alınlığın ölümle ilişkili olması, bu kültürün varlığına ilişkin güçlü bir kanıt sağlar.

4.4.1.5. Değerlendirme

⁷⁰³ Roscher 1884: 2766.

Nikaia’da bulunan veriler ay Tanrısı Men’e ait bir kültün var olduğunu göstermektedir.

Bu veriler arasında bulunan iki sikkeden biri Antoninus Pius dönemine (İS 138-161) biri de Antoninus Gordianus dönemine (İS 238-244) tarihlenmektedir. En önemli buluntu, yapılan yüzey araştırması sonucu ortaya çıkmıştır. İlk defa bir mimari parçayla bağlantılı olan Men burada çok belirgin şekilde yukarıda bahsedilen özelliklerle tasvir edilmiştir. Sikke ve yazıtlar gibi bu Men’li üçgen alınlık da Roma dönemine tarihlenir. Muhtemelen bir mezar yapısına ait olan bu üçgen alınlıktaki tasvir, Tanrının yukarıda bahsettiğimiz özellikleri içinde ölümlerin ve mezarların koruyucusu olarak da bilinen koruyucu rolüne gönderme yapar.

Veriler pek fazla olmasa da Nikaia’da Men kültünün özellikle Roma döneminde tapınım gördüğü söylenebilir.

4.4.2. Sarapis

Bilindiği gibi Tanrı Sarapis Mısır pantheonunun önemli tanrıları arasında yer almaktadır. Sarapis hakkında Klasik dönemdeki yazarların onunla ilgili herhangi bir mitolojiden bahsetmemesi ilginçtir; istisna, İÖ 4. yy. sonlarına doğru Sarapis hakkında sadece birkaç yazıtta geçen anlatımla sınırlı kalmaktadır. Sarapis kültünün ne zaman ortaya çıktığı tam olarak bilinmese de, Hellenistik dönemde yaşanan siyasi ve kültürel değişimlerin, dinsel değişimi de beraberinde getirdiği düşünülebilir. İÖ 3. yüzyılda sadece Mısır’da değil aynı zamanda antik Yunanistan’da da Sarapis kültü yaygın bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Sarapis kültü Roma döneminde o kadar yaygınlaşır ki, Sarapis dinsel yaşamın en önemli tanrısı olarak ortaya çıkar. Ayrıca Abydos’ta çıkan bir yazıt üzerinde bu tanrının adı ölüm tanrısı olarak geçer⁷⁰⁴. Abydos önemli bir antik kenttir. Hellenistik dönemde Sarapis Mısırlılar tarafından Osiris olarak adlandırılmış, Hellenler ise Sarapis adını kullanmışlardır⁷⁰⁵. Sarapis sadece görüntüsüyle değil, başka açılardan da Tanrı Zeus’a benzer: onun itibarını ve dinginliğini yansıtır⁷⁰⁶. Bu da Sarapis’in, “Zeus Sarapis” veya “Helios Zeus Sarapis” olarak da bilinişini açıklar⁷⁰⁷.

⁷⁰⁴ Stambaugh 1972: 1.

⁷⁰⁵ Witt 1971: 55.

⁷⁰⁶ Ferguson 1985: 36 vd.

⁷⁰⁷ Ferguson 1985: 36 vd.

Sarapis, Zeus dışında, başka tanrılardan da özellikler almıştır; örneğin Asklepios'tan sağlığı, Osiris ve Hades'ten ise ölümü⁷⁰⁸.

Sarapis betimlemelerine baktığımızda Tanrı genelde başında bir kalathos ve elinde bir cornucopia ile görünür. Bu Tanrı ayrıca Dionysos, Posedion ve Adonis tanrılarının özelliklerini de kendisinde barındırmaktadır⁷⁰⁹. Sarapis'in kahini bu özellikleri, tanrının ağzından şöyle belirtir: "...Başım, cennetin göğüsüdür, belim okyanustur; ayaklarım yeryüzünün yaratıcısı; kulaklarım gökyüzünde asılıdır; uzakları gören gözlerim ise parlak güneşin ışığıdır"⁷¹⁰.

Antik yazarlar tarafından I. Ptolemaios döneminde (İÖ 305-283) yıllarında Sarapis ile ilgili en eski tanım ve yaygın olan karşımıza çıkar ve onun taşıdığı özellikleri diğer ulusal tanrılarla aynı olduğunu söylerler .

İÖ 1. yüzyıla baktığımızda Diodorus Siculus, Sarapis'i tanımlarken, Yunanlıların bir kısmının Sarapis'i Osiris, bazılarının Dionysos veya Ammon, bazılarının ise Zeus veya Pan ve geri kalanlarının da Pluton adı vererek Tanrıyı çağırdıklarını yazmıştır⁷¹¹.

Tacitus ise İS 1. yüzyılda, Sarapis'in Tanrı Asklepios gibi hasta insanları iyileştirdiğini söyler. Yine ona göre Sarapis'e, Osiris veya Jupiter olarak da seslenilmektedir⁷¹².

Farklı bir tanım ise Kyrillus Alexandrinus'dan (İS 4. yy.) gelir. Kyrillus Alexandrinus Sarapis'in Pluton değil, aksine Osiris veya Apis olduğunu belirtir ve "Osirapis" gibi tek isimle karşılaşıldığında bu tanrıyı Osiris ve Apis'in birleşiminden oluşan tek bir tanrı olarak görür⁷¹³.

Plutarkhos'a göre (İS 1. yüzyıl) Sarapis adı, antik Yunanca'da "gülümsemek" anlamına gelen "σαίπειν" mastarı ile bağlantılıdır. Bu da Mısırlıların kutladığı "sevinç" anlamına gelen "Sairei" (Σαίπει) adlı bayramın varlığından ileri gelir⁷¹⁴.

Sarapis adının etimolojisi ile ilgili olarak, günümüz araştırmacılarından Wilcken, akla yakın bir fikir sunmuştur. Sarapis adının Memphis kentinin boğası Apis ile Tanrı

⁷⁰⁸ Ferguson 1985: 36 vd.

⁷⁰⁹ Witt 1971: 52, 53.

⁷¹⁰ Witt 1971: 52, 53.

⁷¹¹ Diod. I 25,2

⁷¹² Tac. hist., IV 84,5.

⁷¹³ Contra Iulianum Imperatorem I, 13.

⁷¹⁴ Plut. V 29.

Osiris'in birleşiminden doğduğunu ileri sürer. Bu düşüncesine, Nymphodorus, Phylarchus ve Athenodorus gibi antik yazarların öne sürdüğü düşünceleri kanıt gösterir⁷¹⁵. Bu konuyla ilgili olarak göz önüne alınması gereken bir diğer unsur ise Sarapis'in ana kült yerinin Memphis'te bulunmasıdır⁷¹⁶. Böylelikle Wilcken'in düşüncesinin doğru olması muhtemeldir.

Antik Yunancada Σάραπις (Sarapis) veya Σέραπις (Serapis) olarak geçse de, Σόραπις şeklindeki yazılışı çok az karşımıza çıkmaktadır. Latince ise Serapis yazılışı yaygın olsa da az sayıda Sirapis şekli de görülmektedir⁷¹⁷.

Mısır Tanrısı Osiris ve Apis'in⁷¹⁸ adlarının birleşiminden ortaya çıkan Sarapis ismini, hieroglif yazılı bir altın levha üzerinde de görebilmekteyiz. Bahsi geçen levha Alexandria'da (İskendiriye) Ptolemaios'lardan IV. Philopator dönemine (İÖ 222-205) aittir⁷¹⁹. Tanrının ortaya çıktığı yer hakkında çok farklı görüşler olsa da antik yazarlar Sarapis'in Sinope'den geldiği konusunda aynı görüştedirler. Bu görüşlerin en eski kaynağını inceleyecek olursak Tacitus'un "*Historia*" eserine bakmamız gerekir. Büyük İskender'in ölümünün ardından kurduğu büyük imparatorluğun paylaşımı sırasında Mısır'ı alan ve İskenderiye'yi kuran Ptolemaios I Soter (İÖ 305-283), antik yazar Tacitus'a göre Sarapis kültürünün kurucusu olarak bilinir⁷²⁰. Tacitus'ta şunlar yazmaktadır: "Ptolemaios I, rüyasında çok yakışıklı ve tanrısal güzellikte genç bir erkek görür. Genç, krala en sadık arkadaşlarını Pontus'a gönderip heykelini bulup getirmelerini ve bunun krallığa ve ülkeye refah, güç ve ün getireceğini söyler. Daha sonra parlak bir ateş şeklinde göğe yükselir"⁷²¹. Rüyasında görmüş olduğu gencin heykelinin Sinope'de tapınılan bir heykel olduğu anlaşılır ve Sinope hükümdarından heykelin Alexandria'ya getirilmesini ister⁷²². İlk başta Sinope hükümdarı

⁷¹⁵ Stambaugh 1972, 2-5; il; Bu düşünce Fraser ve Takács tarafından da kabul edilmektedir. Sarapis, ismini Ptolemaios I tarafından İskenderiye'de yaratıldığını belirtmektedirler: Fraser 1960: 3; Takács 1995: 28.

⁷¹⁶ Roscher 1884: 345; Sarolta 2001: 446.

⁷¹⁷ Roeder 1920: 2396.- 2398; Saygı 2000: 16.

⁷¹⁸ Apis boğası, Mısır'da tapınılan kutsal hayvan olarak bilinir ve ayrıca Tanrının yeryüzündeki temsilcisi olarak görüldü

⁷¹⁹ Roeder 1920: 2396.

⁷²⁰ Winter 1994: 314

⁷²¹ Tac. hist., IV 81, 83, 84.

⁷²² Tac. hist., IV 81.

Skydrothemis'i ikna edemeyen Ptolemaios, bir elçi göndererek rüyasında gördüğü heykeli ancak üç yılın ardından Alexandria'ya getirtebilmiştir⁷²³.

Plutarkhos ise bu olayı farklı anlatmaktadır. Ptolemaios rüyasında Pluton'u görür ve ona Sinope'den heykelini alıp getirmesini emreder. Mısır'a gelen heykele burada Sarapis adı verilir⁷²⁴. Ayrıca heykelin Hellenlerin yeraltı tanrısı Pluton olduğunu, Timotheos ve Manetho da ve Sarapis'in Pluton'un Mısırlılar arasındaki verdikleri isim olduğunu söylerler⁷²⁵.

İskenderiyeli İsidor, Sarapis kültürünün Ptolemaios III Euergetes (İÖ 246-241) döneminde, Antakya yakınlarındaki Seleukeia'dan getirildiğini belirtir⁷²⁶. Bu görüşü Tacitus da belirtir ancak bu görüşe inanmadığını da ekler⁷²⁷.

Günümüz araştırmacıları, Tanrı Sarapis'in kökeninin Sinope olmadığını savunurlar, bunun nedeni ise Sinope'nin Mısır'daki Mempis kenti ile karıştırılmasıdır⁷²⁸. Yunan dilinde "Sinopion", Mısır dilinde "Senhapi" (Apis'in evi) olan kelimeye benzetilerek, aslında Memphis'teki bir tepenin adı olan bu yer nedeniyle, Sarapis'in kökeninin Karadeniz'de bulunan Sinope'den değil, Memphis'te bulunan Sinopion tepesinden geldiğini düşünmektedirler⁷²⁹. Bu düşünceyi destekleyen bir başka bilgi ise, Sinope'nin bulunduğu Paphlagonia bölgesinde, Roma dönemi öncesi Mısır tanrılarıyla ilgili herhangi bir veriye sahip olunmamasıdır⁷³⁰.

Ptolemaios I dönemi öncesinde Sarapis ismine rastlamamaktayız, ancak Ptolemaios I döneminde bu isim çok sık karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle şu görüş akla yakındır: I. Ptolemaios Soter, Mısır tanrısı Osiris-Apis'ten gelen Sarapis'i uyarlamıştır. Böylelikle Sarapis Mısırlıların ve Yunanlıların ortak tanrısı olarak ortaya çıkar⁷³¹. Ayrıca Tanrı Sarapis'in sadece dinsel değil, aynı zamanda politik olduğu da

⁷²³ Roscher 1884: 344; Şahin 2001, 162,163.

⁷²⁴ Moncrieff 1909: 87.

⁷²⁵ Dunand-Zivie 2004: 214.

⁷²⁶ Heyob 1975: 3

⁷²⁷ Tac. hist., IV 83, 84.

⁷²⁸ Moncrieff 1909: 87; Stiehl 1963: 32; Heyob 1975: 8; Şahin 2001; 163.

⁷²⁹ Moncrieff 1909, 87; Stiehl 1963, 32; Heyob 1975 8.

⁷³⁰ Magie 1953: 180; Stiehl 1963, 32.

⁷³¹ Witt 1971: 53.

yorumlar arasındadır⁷³². Ptolemaios I dönemi ile Sarapis kültü Antik Yunana girmiş olmaktadır; Atina'da Akropolis'in eteğinde bir tapınak inşa edilmiştir⁷³³. İlk başta özel kült bünyesinde tapınım görsede, İÖ 3.yüzyılda şehir tapınağı olmuştur⁷³⁴. Atina dışında da Yunanistan'ın farklı kentlerinde, örneğin Korinthos ve Delos'ta tapınım görmüştür⁷³⁵. Roma döneminde yine özelleştirilen Sarapis kültü, ancak İÖ 43 yılında senato kararıyla devlet kültü olarak tanınmıştır. En parlak dönemini ise İS 2.yy. sonu ve 3.yy. başında yaşamıştır⁷³⁶.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Sarapis'in en yaygın atribüsü başında taşıdığı kalathostur⁷³⁷. Bir diğer atribüsü ise üç başlı Kerberos'tur⁷³⁸. Bu tanrının sağlıkla ilişkilendirilmesine neden olan atribü ise yanında taşıdığı yılanıdır ve sikkelerde çok sık betimlenmiştir. Bunun dışında elinde bazen uzun ya da kısa bir asa tuttuğu görülür. Elinde bereketi simgeleyen boynuz tutar halde betimlendiği de olur⁷³⁹.

Nikaia'da Sarapis ile ilgili günümüze kadar herhangi bir yazıt veya bir kült alanı bilgisi elimize ulaşmamıştır. Yalnızca birkaç sikke üzerinden, Nikaia'da muhtemel bir kült alanı var olmuş olabileceği tartışılacaktır.

4.4.2.1. Sikkelerde Sarapis

İlk sikke Antoninus Pius döneminde (İS 138-161) bastırılmıştır. Sikkeler üzerinde başında kalathosu bulunan ve uzun bir giysi ile betimlenmiş Sarapis, sola dönük halde bir taht üzerinde oturmaktadır. Sol eliyle uzun bir asa tutan Sarapis, sağ elini Kerberos'un kafasına dayamıştır⁷⁴⁰.

⁷³² Fraser 1960: 18.

⁷³³ Paus. I, 18,4.

⁷³⁴ Roeder, 1920: 2415.

⁷³⁵ Paus. II, 4,6; Poland 61

⁷³⁶ Roeder1920: 2416.

⁷³⁷ Roscher 1884: 358.

⁷³⁸ Üç başlı mitolojik figür şu hayvanlardan oluşmaktadır; aslan, köpek ve kurt.

⁷³⁹ Roeder 1920: 2425

⁷⁴⁰ RG 408,70, Lev.68, no. 4.

Lucius Verus dönemine ait (İS 161-169) bir sikke üzerinde bir Sarapis ve Isis betimi görürüz. İkisi de sağa dönüktür ve bir nilüfer çiçeği ile süslenerek tasvir edilmişlerdir⁷⁴¹.

Sarapis'in betimlendiği bir diğer sikke ise Marcus Aurelius dönemine (İS 161-180) tarihlenmektedir. Sikke üzerinde sağa dönük ve başında sadece bir kalathos taşıyan sakallı bir Sarapis betimlenmiştir⁷⁴². Yine bu döneme ait iki sikke bilinmektedir. Birinde Tanrı Zeus Sarapis ayakta ve sağa dönük tasvir edilmiştir. Sol eliyle de kendi boyu kadar uzun bir asa tutmaktadır. Sikkenin kondüsyonu iyi olmadığından, başında kalathos olup olmadığı belli değildir⁷⁴³. Bir diğer sikke üzerinde hem Sarapis hem Isis büstü tasvir edilmiştir. İkisi de sağa dönüktür ve bir güneş kursuyla betimlenmişlerdir⁷⁴⁴.

İmparator Commodus dönemine (İS 180-192) ait bir sikke üzerinde yarı çıplak bir Sarapis sola dönük bir taht üzerinde oturmaktadır. Sarapis olduğu başında taşıdığı kalathos sayesinde anlaşılmaktadır. Ayrıca sağ eliyle de uzunca bir asa tutmaktadır⁷⁴⁵. Yine Commodus dönemine ait bir sikke üzerinde sağa dönük Sarapis büstü betimlenmiştir⁷⁴⁶.

İmparator Caracalla dönemine (İS 211-217) ait iki sikke bilinmektedir. Bir sikke üzerinde Zeus Sarapis ayakta, yarı çıplak ve başında kalathos ve sol elinde asa olduğu halde görülür⁷⁴⁷. Bu döneme ait bir diğer sikke üzerinde ise yine, başından eksik etmediği kalathosla betimlenmiştir, tüm vücudunu kaplayan bir giysisi vardır ve sol elinde asa tutmaktadır. Sağ eliyle de yanında duran imparatorun başına taç yerleştirir⁷⁴⁸.

Çok kısa bir hükümdarlık süren imparator Geta dönemine ait (İS 211) bir sikke üzerinde Sarapis ayakta ve sola dönük olarak sol elinde asa tutmaktadır⁷⁴⁹.

⁷⁴¹ RG 425,208, Lev.72, no. 9.

⁷⁴² RG 415,135, Lev.70, no. 2.

⁷⁴³ RG 415,136, Lev.70, no. 3.

⁷⁴⁴ RG 416,137, Lev.70, no. 4.

⁷⁴⁵ RG 431,259, Lev.73, no. 19.

⁷⁴⁶ RG4 31,254.

⁷⁴⁷ RG 450,409. Lev.77, no. 25.

⁷⁴⁸ RG 457,468, Lev.79, no. 12.

⁷⁴⁹ RG 465,529, Lev.81, no. 1.

Çok kısa hüküm süren bir başka imparator ise Macrinus'tur (İS 217-218). Kısallığına karşın, onun döneminden üç farklı Sarapis sikkesi bilinmektedir. İlk sikke üzerinde Sarapis ayakta ve sola dönük tasvir edilmiştir. Sağ eline birçok buket tutan Sarapis sol elinde de asası eksik değildir⁷⁵⁰. Yine aynı döneme ait bir sikkede Sarapis ayakta ve sola dönük bir şekilde tasvir edilmiştir. Genelde hep elinde tuttuğu asasını bu sefer omzunda taşımaktadır⁷⁵¹. Bu döneme ait son sikkede Hades-Sarapis sola dönük bir taht üzerinde otururken tasvir edilmiştir. Yine başında kalathosu bulunmaktadır. Ayrıca ayaklarının ucunda Kerberos betimlenmiştir. Sol eliyle asasını tutan Sarapis sağ elini Kerberos'un başına dayamıştır⁷⁵².

İmparator Alexander Severus dönemine (İS 222-235) ait bir sikke üzerinde, elinde tuttuğu asa nedeniyle Sarapis'in betimlendiği düşünülmektedir. Sarapis'in kült heykeli sur duvarlarını andıran duvarın içinde bulunmaktadır. Duvarda herhangi bir kapı betimlenmemiş olması, muhtemelen bir tapınağın ve kült alanının içinde olduğunu göstermektedir. Sarapis'i ilk defa bir yapının içinde gösteren bu sikke konumuz açısından çok önemlidir.

Maximinus dönemine (İS 235-238) ait bir sikkede Sarapis, üzerinde bir himation ile görülür. Ayrıca başında bir kalathos bulunmaktadır. Sola dönük olan Tanrı, sol eliyle uzun bir asa tutmaktadır. Yukarı kaldırdığı elinde bir buketi tuttuğu anlaşılmaktadır⁷⁵³. Bir diğer sikke üzerinde ise Sarapis ayakta, sağa dönüktür ve sol elinde asa tutmaktadır⁷⁵⁴.

İmparator Gordianus (İS 238-244) dönemine ait sikkeleri incelediğimizde yukarıda anlatılan betimlere benzer betimler görürüz⁷⁵⁵. Bu döneme ait ama farklı bir tasvirde ise Sarapis yarı çıplak ve bir himationla betimlenmiştir. Vücudu frontal verilmiştir; başı ise sola doğru dönüktür ve kalathos taşımaktadır. Sol eliyle asasını

⁷⁵⁰ RG 466,536, Lev.81, no. 7.

⁷⁵¹ RG 466,537, Lev.81, no.8.

⁷⁵² RG 466,538, Lev.81, no. 9.

⁷⁵³ RG 478,630, Lev.83, no. 21.; Weiser 1983: 134-140; Mionnet 1830: no. 810.

⁷⁵⁴ RG 482, Lev.84, no., 4.

⁷⁵⁵ RG 485,687.

tutan Tanrı, sağ elini selam verir şekilde yukarı kaldırmıştır. Sarapis'in sol yanında yanan bir sunak betimlenmiştir⁷⁵⁶.

Marcus Julius Philippus (İS 244-249) dönemine ait bir sikke üzerinde Sarapis sağa doğru yönelmiş vaziyettedir. Üzerinde bir himation, kafasında ise bir kalathos bulunmaktadır. Sol eliyle asasını tutan Tanrı, sağ elini yine selam verir bir şekilde havaya kaldırmıştır⁷⁵⁷.

İmparator Traianus Decius (İS 249-251) dönemine ait bir sikke üzerinde Sarapis yarı çıplak ve sola dönük olarak bir taht üzerinde oturur vaziyettedir ve sol eliyle de asasını tutmaktadır; sağ elini ise biraz yukarı kaldırır vaziyette tasvir edilmiştir⁷⁵⁸. Bu döneme ait bir başka sikkede ise, Tanrı bu sefer ayakta tasvir edilmiştir. Himation giyimlidir ve başında herzamanki gibi kalathos taşımaktadır. Başı sola dönüktür, vücudu ise frontaldır. Sol elinde yine asasını, sağ eliyle de başak demeti tutmaktadır.

Quintus Herennius Etruscus Messius Decius ölmeden bir yıl önce imparator olur (İS 251). Bu döneme ait sikkede ise Tanrı Zeus-Sarapis sola dönüktür ve yine bir taht üzerinde oturmaktadır. Başında kalathos bulunan Tanrı, sağ elinde ilk defa Sarapis betimlemelerinde karşımıza çıkan patera tutmaktadır, sol eliyle de asasına dayanmaktadır⁷⁵⁹.

İmparator Hostilius, İmparator Trebonianus ve İmparator Valerianus dönemine ait sikkelerde de Sarapis tasvirleri bastırılmıştır ve bunlar da yukarıda bahsettiğimiz sikkelere benzemektedirler⁷⁶⁰.

İmparator Valerianus dönemine ayrıntılı baktığımızda (İS 253-260) Sarapis, üç sikke üzerinde de hem ayakta tasvir edilmiştir hem de uzun bir himation giymektedir. Ayrıca bu sikkeler üzerinde bir elinde başak demeti, diğerinde asa tutmaktadır⁷⁶¹.

⁷⁵⁶ Weiser 1983:127vd., 134-140; bu tasvire benzeyen ve karşılaştırmak için bkz. vgl. RG 687 [altarsız betim]; karşılaştırma için bkz. Kraft 1972 Lev.102 no. 38a.

⁷⁵⁷ Weiser 1983, 28vd., 37, 39; RG 739; SNG v. Aulock no. 681. und no. 685.

⁷⁵⁸ RG 492,740, Lev.85, no. 26.

⁷⁵⁹ RG 494,754, Lev.85, no. 39.

⁷⁶⁰ RG 495,759, Lev.86, no. 1.; RG 496,766, Lev.86, no.9.; RG 499,788.

⁷⁶¹ Weiser 1983: 80vd., 92-95, 98, 104; RG 788; Karşılaştırma için bkz.: SNG v. Aulock no. 7068.

Sikkelerde, onları öncekilerden ayırt eden tek şey, ikisi üzerinde Sarapis'in yanında yanan bir sunak olması ve elinde başak demeti tutmak yerine sağ eliyle selam verir pozisyonda betimlenmiş olmasıdır⁷⁶².

Sarapis son olarak, İmparator Gallenius döneminde karşımıza çıkmaktadır. Gallenius Roma İmparatorluğu'nu 253 - 260 yılları arasında babası Valerianus ile birlikte ve 260 - 268 yılları arasında tek başına yönetmiştir. Bu döneme ait sikke üzerinde Tanrı Sarapis sola dönük, ayakta ve sağ elinde asas ile tasvir edilmiştir⁷⁶³.

4.4.2.2. Kültün Coğrafi Yayılımı

Günümüze ne yazık ki ne bir yazıt ne bir mimari kalıntı kalmadığından, burada sadece sikkeler üzerinden bir değerlendirme yapılmıştır ve bir coğrafi yayılım belirlemek mümkün değildir.

4.4.2.3. Değerlendirme

Tanrı Sarapis devlet tanrısı olduğundan birçok imparator döneminde karşımıza çıkmaktadır. Bu olguyu sikkelerin çokluğu da kanıtlamaktadır. Tanrı hakkında çok farklı görüşler olmasına rağmen, I. Ptolemaios (İÖ 305-283) döneminde ortaya çıktığı genel kabul görür. Çok önemli bir Tanrı olan Sarapis sadece Mısırlıları değil, aynı zamanda o topraklarda yaşayan farklı ırktan insanları da temsil etmiştir. Bu kozmopolit yapıyı yönetmek için oluşturulmuş olan Tanrı Sarapis'in özelliklerine bakıldığında hem Mısır hem de Antik Yunanlıların inandıkları tanrıların özelliklerini taşıdığı görülür. Mısır kökenli olan Tanrının, Hellenistik dönemden itibaren Anadolu'da saygı ve tapınım görmeye başladığı, arkeolojik, nümizmatik ve epigrafik bulgular sayesinde bilinmektedir⁷⁶⁴.

⁷⁶² RG 787 Lev.86, no.26; Krşlaştırma için bkz.: SNG v. Aulock no.7068; Weiser 1983: 69, 92-95, 97, 102

⁷⁶³ RG 504,826, Lev.87,no. 22.

⁷⁶⁴ Şahin 2009: 16.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Hellenistik dönemde karşımıza çıkan Tanrı, en parlak dönemini Roma İmparatorluk döneminde yaşamıştır.

Nikaia'nın yazılı tarihine bakılacak olursa, Hellenistik dönemde kurulan bir kent olduğu görülür. Ne yazık ki Tanrı Sarapis hakkında da Hellenistik bulgulara ulaşamadık. Yukarıda ayrıntılı anlatılan sikkelerin tasviri genelde benzer olup, tümü de Roma İmparatorluk dönemine tarihlenmektedir.

Bir coğrafi dağılım belirlememiz mümkün olmasa da, Sarapis'i bir yapının içinde gösteren Alexander Severus dönemine tarihlenen bir sikkeden bazı çıkarımlar yapmak mümkündür. Alexander Severus döneminde Nikaia kentinde Sarapis için bir tapınağın veya bir kült alanının inşaa ettirildiğini yüksek ihtimalle iddia edebiliriz. Böylelikle Nikaia'da İS 3.yy. ortalarında Mısır kökenli bir tanrının tapınım ve saygı gördüğü söylenebilir⁷⁶⁵.

4.5. Nikaia Çevresinde Bulunan 'Doğal Kutsal Alanlar'

Bu bölümde Nikaia ve çevresinde bulunan 'doğal kutsal alanlar'a yer verilecektir. Doğal kutsal alanlar ve anıtlar hakkında birçok görüş bulunduğundan dolayı, üzerinde anlaşmaya varılmış bir genel kabul yoktur.

4.5.1. Merdivenli Kaya

Günümüzde "Merdivenli Kaya" olarak bilinen doğal kaya üzerine oyulmuş merdivenler, İznik-Elbeyli Kasabası Hespekli mevkiinde, İznik-Elbeyli karayolu arasında, Çam Koruluğu Tepesi'nin güneybatı yamacındaki burunda bulunmaktadır⁷⁶⁶ (**Levha VIII.b.**). Burada 1975 yılında yapılan ilk araştırmalar N. Fıratlı tarafından yürütülmüştür⁷⁶⁷. Bu doğal kutsal alan, 16.11.1992 tarihinde, Bursa Bölge Koruma Kurulu tarafından "Merdivenli Kaya" olarak tescil edilmiş ve bir "tören yeri" olarak belirtilmiştir. Kayanın üzerinde bulunan merdivenlerin yüksekliği yaklaşık 30 cm

⁷⁶⁵ Şahin 2009: 16.

⁷⁶⁶ Şahin vd. 2008: 13.

⁷⁶⁷ Fıratlı 1975: 32.

civarındadır ve toplam 15 basamaktan oluşan kaya kuzeydoğuya doğru yükselmektedir⁷⁶⁸. (Resim). Basamakların bulunduğu platform 2 x 4m ölçülerindedir. En üstte bulunan basamağın bulunduğu ana kayanın üzeri bilerek düzleştirilmiştir ve muhtemelen bir tören alanı olarak kullanılmıştır. Böylece buranın Antik Çağ'da dinsel amaçlı olarak kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. Ne tür bir ritüel gerçekleştirildiği, hangi Tanrı ve Tanrıça için yapıldığı veya burası bir kült alanı olup olmadığı hâlâ tartışma konusudur.

Merdivenlerin Kuzey-Doğu yönlü olması, bize Phryg ve Thrakia bölgelerinde bulunan anıtları anımsatmaktadır⁷⁶⁹. Beksaç, Merdivenli Kaya'nın Nikaia'nın nekropol alanında bulunması nedeniyle burada ölüm ya da yeniden doğumla ilgili ritüellerin ve yön itibarıyla da bir Güneş kültünün olabileceğini düşünmektedir⁷⁷⁰. Burada bulunan merdivenlerden ve en önemlisi de dağlık alan ve akarsu yakınında bulunmasından dolayı, burada bir Kybele kült alanı olduğunu da düşündürmektedir⁷⁷¹. Bu kült alanının benzerleri Vezirhan ve Belen mevkiinde de bulunmaktadır⁷⁷². Bunun yanı sıra merdivenlere sahip olması Phryg tanrıçasına uyan bir diğer önemli özelliktir.

Sadece kaçak kazılar nedeniyle değil, aynı zamanda taş ocağı olarak kullanılması sebebiyle de çok fazla tahribata uğradığından daha başka bir yoruma el vermemektedir⁷⁷³. Sonuç olarak, buradaki kült alanının türü ve kime adandığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak gelecekte yapılacak kazı ve araştırmalar sonucunda kesin tarihlere ve açıklamalara kavuşulabilir.

Merdivenli anıtların kültürel işlevini tanrıçaya kurban verilen ve dua edilen bir yer olarak belirlemek mümkündür. Hangi kültürden geldiği ya da etkilendiği kesin olarak bilinmese de, literatürde bunun Phrygia bölgesinin bir buluşu olduğuna ilişkin bir fikir birliği vardır⁷⁷⁴.

İznik'te bulunan Merdivenli Kaya'nın muhtemelen bu işlevi üstlenen bir tapınım yeri olduğu düşünülebilir.

⁷⁶⁸ Şahin vd. 2006: 14.

⁷⁶⁹ Beksaç 2017 vd.: 119.

⁷⁷⁰ Beksaç 2017 vd.: 110.

⁷⁷¹ Beksaç- Beksaç Nurengin 2016: 37.

⁷⁷² Beksaç 2017 vd.: 119.

⁷⁷³ Ermiş 2011: 122.

⁷⁷⁴ Erdan 2018:105-106 .

Merdivenli anıtlar da genelde diğer doğal kutsal alanlar gibi ana tanrıça ile ilişkilendirilir.

Phrygia bölgesinde bulunan merdivenli anıtlar tipolojik açıdan çeşitlilik göstermektedir. Bizim araştırma yaptığımız bölgede ise tipoloji bakımından çeşitlilik bulunmadığından bir karşılaştırma olasılığı da ortadan kalkmaktadır.

4.5.2. Nişli Kaya

Bahsi geçen “Nişli Kaya”, İznik İlçesi, Mustafalı Köyü, Çatalkaya mevkiinde, köyün 1 km. kadar güneyinde, ruhsatlı ve hâlâ faaliyet gösteren bir mermer ocağının alanı içinde bulunmaktadır⁷⁷⁵. Merdivenli Kaya gibi burası da Bursa Koruma Kurulu tarafından 24.06.2005 tarih ve 752 sayılı kararla tescil edilmiştir. Nişli alan, çatal görünümlü, doğu ve batı yönlerde iki kaya blokundan oluşan ana kayanın batıya bakan yüzeyinde bulunmaktadır Nişli alan, 10-15 cm derinliğinde oyulmuştur ve 60 x 80cm boyutlarındadır. Üçgen bir alınlığa sahip olan niş, bir mezar steli biçiminde tasarlanmıştır⁷⁷⁶ (**Levha IX.a.**).

Bu nişli alanın arka cephesinde ona benzer bir niş daha bulunmaktadır ancak bu niş tamamen tahrip olmuş durumdadır.

Yakın zamanda bu taş ocağı satışa çıkarılmıştır. Buraya ait fotoğraflar incelendiğinde İznik gölüne baktığı anlaşılan Nişli Kaya’nın yine Kybele kültüyle bir bağlantısı olabileceğini düşünebiliriz.

Ayrıca Mustafa Şahin’in başkanlığında yapılan Apollonia ad Rhyndakos’ta (Gölyazı) yürütülen kazı çalışmalarında, bahsi geçen nişli alana çok benzeyen ve doğrudan suya bakan bir nişli anıt daha ortaya çıkmıştır (**Levha XII.b.**).

4.5.3. Herakles Anıtı

Burada bahsedeceğimiz anıt, İznik İlçesi’nin 2,5 km kuzeydoğusunda, Deliktaş mevkiinde bulunmaktadır. Antik dönemde burada bir kutsal tören alanı olduğu tahmin

⁷⁷⁵ Şahin vd. 2008: 16.

⁷⁷⁶ Şahin vd. 2008: 16.

edilmektedir. Günümüzde Deliktaş – Herakles kabartması olarak da anılan kült alanının bulunduğu yere, İznik'ten Sansarak köyü giden yoldan, Sarıtaş mevkiindeki taş ocağına ulaşan yolla gidilir. Herakles kabartması, aşağı yukarı Deliktaş'ın 10 metre kadar altında bulunan ve büyük bir kaya parçasının doğu yüzeyine yontulmuş çıplak bir erkek figürüdür.

Bir kayanın yüzeyine yontulmuş 130x170cm boyutlarında bir konikal nişin içerisine 100x150cm ölçülerinde bir erkek kabartması işlenmiştir⁷⁷⁷ (**Levha IX.b.**). Sade bir işçilikle yapılan kabartmada, figür çevresinden bir miktar derinleştirilmiş ve böylelikle daha net görüntü vermesi sağlanmıştır. Betimlenen erkeğin baş kısmının biraz daha özenli yapıldığı gözlemlenmektedir. Figür ayakta durmaktadır, çıplaktır ve yüz detayları aşınmış olsa da sakallı olduğu bellidir. Vücudu $\frac{3}{4}$ cepheden betimlenmiştir, sol eli belinde durmaktadır ve sağ elini ise belirgin olmayan bir kütleye doğru uzatmıştır⁷⁷⁸. Betimlenen figürün sağ bacağı sabit, sol bacağı ise dizden hafifçe kırık bir pozisyonda durmaktadır.

Fizyonomik özellikleri, kaslı vücudu ve sağında bulunan lobuta benzer bir nesne nedeni ile burada Tanrı Herakles'in betimlenmiş olduğu düşünülür.

Kabartmanın sol yanında ise kaba bir işçilikle ve çok fazla detaya girmeden bir sunak tasvir edilmiştir. Betimlenmiş sunağın cephesi ile önünde aynı fonksiyonda üstten aşağıya doğru genişleyen 1.50m. yüksekliğinde bir platform bulunmaktadır. Platformun ölçüleri 1.45x2.10 metredir. Kabartmanın iyi bir durumda olmayan kondüsyonu ve gün geçtikçe daha da yıpranan yüzeyi, bize kesin bir tarihleme vermemektedir.

Yapı tekniği ve kabartmanın bulunduğu yeri göz önüne alırsak burada muhtemelen Roma İmparatorluk dönemine ait bir kabartma olduğunu düşünebiliriz.

Deliktaş taş ocağının Roma döneminde Nikaia'da bulunan diğer taş ocakları arasında en büyüğü olduğunu bilmekteyiz⁷⁷⁹. En büyüğü olmasından dolayı, Nikaia'da yapılan birçok dini ve resmi binanın inşası için buradan taş kullanılmıştır⁷⁸⁰.

⁷⁷⁷ Şahin vd. 2008: 17.

⁷⁷⁸ Belli olmayan bu kütle, belki 12 görevinden biri olan Lerne Hydra'sının koparsığı kafası olabilir.

⁷⁷⁹ Ulugün vd. 2007; 319.

⁷⁸⁰ Ulugün vd. 2007; 319.

Taş ocağında yontulmuş Herakles kabartmasının çok kaba yapılmış olmasından, büyük olasılıkla orada çalışan bir işçi tarafından yapıldığı düşünülebilir. Burada çalışan işçilerin ve kölelerin yaptıkları ağır ve tehlikeli işte Tanrı tarafından korunması ve burada dini ibadetlerini gerçekleştirebilmeleri için kaya üzerine işlenmiştir. Bunların yanı sıra işçiler buradan manevi bir güç alıyor olmalıydı. Kabartmada betimlenen Herakles'in sağ elinde tuttuğu lobutu ve kaslı vücudu, ihtiyaç duyulan gücü temsil etmektedir.

Son olarak ele almamız gereken konu, başka bölgelerde bulunan taş ocaklarında bu tarz kabartmaların olup olmadığıdır.

Yapılan araştırmalar sonucunda, 1980 yılında Taşoz'da sürdürülen kazı çalışmalarında antik bir taş ocağında yine kaya üzerine oyulmuş bir Herakles kabartması bulunmuştur⁷⁸¹.

Genellikle tüm taş ocaklarında bir yağmalama sözkonusu olduğundan, burası da tahribe uğramıştır; Herakles kabartmasının yüzeyi oldukça kötü durumdadır. Burada bir Herakles figürü olduğunu kaslı ve çıplak vücuttan ve sağ elinde tuttuğu lobuttan dolayı anlayabilmekteyiz (**Levha X.a.**). Kozelj, Taşoz'da bulunan bu kabartmayı İS 1. yüzyıla tarihlemektedir.

Bir diğer kaya kabartması Rhamnous'ta 1960'lı yıllarda bulunmuştur⁷⁸² (**Levha X.b.**). Buranın özelliği ise Tanrı Herakles'in belirli bir dine veya Tanrıya hizmet edeceğine söz vermiş biri ile tasvir edilmiş olmasıdır. Muhtemelen bir rahip olan bu kişi kabartmanın sağ kısmında durmaktadır ve kabartmanın sol tarafında duran Herakles'ten boyut olarak daha küçük tasvir edilmiştir. Her iki figürün ortasında muhtemelen bir sunak durmaktadır. Rahip olan figürün elinde tuttuğu bir kase ile, sanki sunak benzeri bir nesneye bir şey döktüğünü görmekteyiz. Kabartmanın yüksekliği 42,5, genişliği ise 66cm'dir. Bahsi geçen kaya kabartması İÖ 5.-4.yüzyıla ait bir kült alanının içinde bulunmaktadır. Kabartmanın üzerindeki figürlere baktığımızda da bu tarihlere uyabileceğini görmekteyiz.

⁷⁸¹ Kozelj - Sodini 1981: 961-963, res. 72.

⁷⁸² Petrakous 1979: 2-3, Lev. 3, res. a.

Deliklitaş Herakles kabartması antik dönemde açık hava tapınağı gibi bir işlev görmüş olmalıdır; orada çalışan köle ve işçiler burada sadece dini görevlerini yapmakla kalmamış, aynı zamanda Herakles'ten kendilerini ağır ve tehlikeli işlerden korumasını dilemişlerdir.

4.5.4. İznik Abdülvahap Tepesi'nde bulunan nişli kutsal alan

Abdülvahap Sancaktar Tepesi, antik Nikaia kentinin doğusunda, Elmalı Dağı'nın ilk yamacını oluşturan 200 metre yüksekliğinde bir kayalığın üzerinde bulunmaktadır⁷⁸³.

Bu tepede Prof. Dr. Mustafa Şahin ve İznik Arkeoloji Müzesi tarafından 22.03.2016 başlayan ve 13.05.2016 tarihinde sona eren kazı sırasında 19 sondaj açılmıştır⁷⁸⁴.

Çoğunlukla yamaç üzerinde bulunan bu sondajlar arasında en dikkat çeken ise Abdülvahap Tepesi'nin batı yamacında ve yaklaşık 30 metre aşağısında bulunan A-17 açmasıdır⁷⁸⁵. Açma halihazırda görülebilen 3 nişli kayanın önünde bulunmaktadır Yukarıda da belirttiğimiz gibi yamaçta yer aldığından, doğu-batı yönlü ve eğimli bir zemine sahip olduğundan ve geniş bir alan olmadığından dolayı burada 4x4 metre ölçülerinde bir açma açılmıştır⁷⁸⁶.

4.5.4.1. A-17 Açması

Amacımız, burada kütle ilgili herhangi bir buluntuya rastlanıp rastlanmayacağını test edebilmektir. Yapılan çalışmalar sırasında açmanın doğu bölümünde kül kalıntılarına rastlanmıştır⁷⁸⁷. Kayanın alt kısmında bulunan yanık izlerinin ise, herhangi bir kült etkinliği ile alakalı olmadığı ve maalesef burada insanlar tarafından yapılan bir tahribatın söz konusu olduğu tespit edilmiştir. Tahribatın bir diğer ispatı, yüzey seviyesinde oldukça yoğun şekilde dolgu toprak bulunmasıdır; bu toprağın içinde Roma ve Bizans dönemine ait seramiklerle günümüze ait çöpler karışık bir

⁷⁸³ Şahin 2017b : 11.

⁷⁸⁴ Şahin 2017b :11, 301.

⁷⁸⁵ Şahin 2017b : 241.

⁷⁸⁶ Şahin 2017b: 241.

⁷⁸⁷ Şahin 2017b: 242

durumda olup, toprak dolgu tabakasının altında yer yer koyu kahverengi toprak dikkat çekmektedir⁷⁸⁸.

Kazı çalışmaları yoğunlukla açmanın batı alanında devam etmiş, dolgu tabakası kaldırılmış ve açmanın güney ve güneydoğu kısmında anakayanın devam ettiği gözlemlenmiştir. Çalışmalar sırasında burada bir merdiven sistemi veya bir bothros olabileceği düşünülmüştür⁷⁸⁹. Ne yazık ki bahsedilen bu unsura rastlanmamıştır. Ana kayaya ulaşıncaya açmadaki çalışmalar sonlandırılmıştır.

Muhtemelen burada kaçak kazı yapıldığından dolayı, çeşitli buluntularla birlikte, çöp atıklarına da rastlanmıştır. Bulunan seramikler çoğunlukla sırlı parçalar olup Bizans dönemine aittir; ayrıca Roma dönemine ait az miktarda seramik parçaları da ortaya çıkartılmıştır ve ele geçen toplam parça sayısı 14 olup bunların; 2'si ağız, 2'si kulp, 8'i amorf (gövde), 2'si kaide (dip), parçalarından oluşmaktadır⁷⁹⁰. Ortaya çıkan buluntular arasında, bir kült ile ilgili olabilecek herhangi bir buluntu yoktur.

4.5.4.2. A-18 Açması

Ayrıca nişli alanın üst kısmında bir teras bulunmaktadır. Burada nişli alanın devam edip etmediği sorusuna cevap bulabilmek için bir açma daha açılmıştır (A-18)⁷⁹¹. Açma A-17'deki gibi burada da karışık bir dolgu tabakasıyla karşılaştık. Yapılan çalışmalarda burada herhangi bir yapıya ait bir kalıntı tespit edilememiştir⁷⁹².

4.5.4.3. Ana Kaya

Ana kayaya baktığımızda, nişlerin bulunduğu üçgen ana kayanın genişliği yaklaşık 2,43 m ve yerden yüksekliği ise 2,46 metredir (**Levha XI.a.**). Zemini tam olarak belirleyemediğimiz için, nişlerin zeminden ne kadar yukarıda olduğunu söyleyemiyoruz.

⁷⁸⁸ Şahin 2017b: 248.

⁷⁸⁹ Şahin 2017b: 249.

⁷⁹⁰ Şahin 2017b: 243-248.

⁷⁹¹ Şahin 2017b: 263.

⁷⁹² Şahin 2017b: 263.

Sol nişin ölçüleri ise 38x30x5,5 cm'dir ve iç kısmında 8 cm uzunluğunda “Π” ve “Λ” harfleri, tahrip olduğu halde okunabilmektedir⁷⁹³. Bu harflerin ne anlama geldiğini ne yazık ki şimdilik bilemiyoruz. Phrygia bölgesindeki kült alanları üzerindeki harflerinin, tek harfli sistem bakımından birbirleriyle benzer oldukları söylenebilir. Maalesef Phryg yazı sisteminin tam olarak çözülememesi ve kaya anıtlarındaki harflerin kısalığı nedeniyle, buradakilerin anlamı da bilinmemektedir⁷⁹⁴. Nikaia ve Bithynia bölgesine baktığımızda, çok fazla kaya kutsal alanının bulunmaması, buradaki harfleri Bithynia'daki tek örnek olarak öne çıkarır.

Nişli alanın yakın çevresinde bu tür başka bir nişli yapının olup olmadığına bakıldı, ancak böyle bir yapıya rastlanmadı. Yamacın diğer alanlarının bu tür bir nişli alan için uygun olmadığını söyleyebiliriz. Zaten yamacın diğer yüzleri dağa baktığından, genelde su tarafına bakan bu tür yapıların burada bulunması olası değildir.

Nişlerin ölçüleri şöyledir: orta niş, 32,5x38x5,5 cm ölçülerindedir. İç kısmında olasılıkla tahribattan dolayı, bir harf kalıntısına rastlamak mümkün değildir⁷⁹⁵. Sağ niş diğerlerine göre daha küçüktür ve ölçüleri 26,5x36x5,5 cm'dir. Sol niş 38x30x5,5 cm ölçülerinde olup, yanında ya tahrip olmuş ya da yapılması düşünülüp yapılmamış iki nişin kalıntıları az da olsa belirgindir. Maalesef alanda yapılan çalışmalar sonucunda bu nişler haricinde kütle ilgili olduğu düşünülen herhangi bir veriye rastlanmamıştır; ancak burada yine de bir kütle karşı karşıya olduğumuz bellidir. Nişlerin iç kısmı eğimli olduğundan, buraya olasılıkla kütle ilgili toprak, ahşap veya metal plakalar konduğu düşünülebilir. Ancak bu nesnelerin sabit bir şekilde durabilmesi için tutturulduğu tahmin edilebilir, ancak burada herhangi bir dübel deliği bulunmamaktadır. Derinlikleri fazla olmadığından terrakotta heykelcikleri koymak için elverişli değildir.

Burada örnek verdiğimiz kaya üzerine oyulmuş bu nişli yapılar arkeolojide “kaya tapınakları” veya “kaya kutsal alanları” olarak adlandırılır ve sayıları oldukça fazladır ve farklı bir tapınım türünü ortaya koymaktadırlar⁷⁹⁶.

⁷⁹³ Şahin 2017b: 250.

⁷⁹⁴ Parlak 2012: 33.

⁷⁹⁵ Şahin 2017b: 250.

⁷⁹⁶ Çapar 1979: 191; Erdoğan 2006: 116.

Günümüz terminolojisiyle “kaya kutsal alanları” veya “kaya tapınakları” olarak adlandırdığımız bu alanların adlarının bu haliyle antik kaynaklarda ne Yunanca ne Latince karşılığı bulunmamaktadır⁷⁹⁷.

Bununla birlikte, insanın bu tür kaya alanlarını ne şekilde ve hangi niyetle kullandığını anlamak her durumda mümkün olmayabilmektedir⁷⁹⁸.

Abdulvahap Sancaktar tepesindeki alanda olduğu gibi, bu tür kutsal alanlar yerleşim alanlarının dışında, dağlık bölgelerde bulunmaktadır⁷⁹⁹. Elbette bazı yerleşim yerlerinde kentin ana yerleşim merkezi içinde de bu tür yapılara rastlanır⁸⁰⁰.

İnsan eliyle kayaya oyulmuş unsurların yanı sıra kaya kütesinin kendisi de çok önemli görülmüş olmalıdır. Kendiliğinden ortaya çıktığından dolayı kayalar, burada doğanın kutsallaşması anlamını da içerir⁸⁰¹. Genelde bu tür münferit kayaların yüzeyleri düzeltilerek, nişler oyulmuştur. Bu nişlerin işlevleri ise, sunu alanı, kaya çanakları veya su kanalları için yapılmıştır⁸⁰².

Yukarıda saydıklarımız neticesinde Abdulvahap Sancaktar Tepesi’nin batı yamacında kayalıklara oyulmuş üç nişli bu yapının İznik Gölü’nün tam karşısında, tepenin en dik kayasına yontulmuş olduğunu gözlemlemekteyiz (**Levha XI.b.**).

Kazı sonucunda elde edilen veriler bize bu kült alanının hangi tanrıya ait olduğuyla ilgili bir bilgi vermemekle birlikte, yapılacak olan yapı ve alan karşılaştırması sonucunda bir kanıya varmaya çalışılacaktır.

Bu tür kaya kutsal alanlarının başka örneklerine baktığımızda akla ilk olarak Phrygia bölgesinde bulunan anıtsal kaya kabartmaları, örneğin Midas kentindekiler gelmektedir. Bu kabartmalar diğer bölgelerde bulunanları öncelediği için, bu bölümde bundan sonra ele alınacak olan kaya kutsal alanları Phrygia kutsal alanları sayesinde açıklığa kavuşturulmaya çalışılacaktır⁸⁰³.

⁷⁹⁷ Biel 2019: 199.

⁷⁹⁸ Biel 2019: 199.

⁷⁹⁹ Erdoğan 2006: 116.

⁸⁰⁰ Şahin 2017b: 251.

⁸⁰¹ Biel 2019: 201.

⁸⁰² Şahin 2017b: 251.

⁸⁰³ Biel 2019: 206.

Literatürde Phrygia tanrıları hakkında hâlâ bir belirsizlik bulunmaktadır⁸⁰⁴. Kaç Tanrı bulunduğu ve bu tanrıların görevlerinin ne olduğu kesin olarak bilinmemektedir. En iyi araştırılmış ve hakkında bilgiye sahip olunan tek Tanrıça Matar'dır. Yazılı kaynak mevcut değilse de, Tanrıça hakkında bazı tasvirler bulunmaktadır⁸⁰⁵. Tanrıçanın kutsal alanlarına baktığımızda iki farklı kaya kutsal alanı görmekteyiz: biri cepheli bir kült alanı⁸⁰⁶ ya da kutsal kaya anıtı⁸⁰⁷ diğeri ise basamaklı anıttır⁸⁰⁸. Phrygia bölgesinde bu tarz yapılar İÖ 9.yüzyılda ortaya çıkmıştır ve İÖ 4. yy. ortalarına kadar sürmüştür. Farklı görünümlere sahip olan bu yapıların bazıları merdivenliydi, bazılarının cephesinde birçok niş veya bir idol bulunmaktaydı⁸⁰⁹. Phrygia bölgesinde bahsettiğimiz bu iki farklı kutsal yapıdan başka dini yapı bilinmemektedir. Buna dayanarak ibadet yerlerinin konut içlerinde olduğu düşünülmektedir⁸¹⁰.

Milattan sonra 7. yy. ortalarında bu tarz kültün Phrygia'dan İonia'ya ve oradan Yunanistan'a, Siciliya'ya, Güney Fransa'ya ve Kuzey Karadeniz bölgesine dağıldığını görmekteyiz⁸¹¹.

İonia kent devletlerinde bu tip kutsal alanlara ve oradaki buluntulara baktığımızda, çıkış noktası Phrygia olmasına rağmen, farklı bir Ana Tanrıça görünümü vermektedir⁸¹².

Önemli örneklerden biri, Kuzey İonia'da bulunan Erythrai antik kentidir. Yerleşim yerinin farklı bölgelerinde bu tür kaya kutsal alanları tespit edilmiştir⁸¹³. Ayrıca İonia kaya kutsal alanların bulunduğu önemli İonia kentleri arasında Ephesos⁸¹⁴, Phokaia⁸¹⁵, Khios⁸¹⁶ ve Priene⁸¹⁷ bulunmaktadır.

⁸⁰⁴ Biel 2019: 206.

⁸⁰⁵ Naumann 1983, 17-38; Roller 1999, 41-53; Bøgh 2007, 312-315.

⁸⁰⁶ *Cult façades*, bkz. Roller 1999, 71; *Rock façades* bkz. Roller 1999, 99.

⁸⁰⁷ Biel 2019: 206.

⁸⁰⁸ Naumann 1983, 92-100; Berndt-Ersöz 2006, 40-49.

⁸⁰⁹ Biel 2019: 207.

⁸¹⁰ Roller 1999, 78 vd.

⁸¹¹ Biel 2019: 209.

⁸¹² Biel 2019: 209.

⁸¹³ Erdoğan 2006: 115 -144.

⁸¹⁴ Neumann 1983: 153.

⁸¹⁵ Graf 1985: 107-110.

⁸¹⁶ Rubensohn- Watzinger 1928: 109-116.

⁸¹⁷ Filgels 2015: 81-109.

Phokaia’da Meter-Kybele’ye adanmış beş yerde kaya kutsal alanı bulunmaktadır. Bunlardan ilki limanın girişinde bulunan “*Hafenheiligtum*”dur⁸¹⁸. Diğeri ise Değirmenli Tepe olarak adlandırılan ve Phokaia’nın kuzeydoğusunda bulunan bölgede yer alan, yüzden fazla nişe sahip kutsal alandır⁸¹⁹. Genellikle burada bulunan nişlerin boyutları 40 x 30-35 cm arasında değişmektedir ve bazılarının iç kısmında dübel delikleri tespit edilmiştir. Bu dübel deliklerinin ahşaptan yapılmış pinakslar, resimler ya da aplikler için açıldığı düşünülmektedir⁸²⁰. Adak için kullanılan başka nesneler için, örneğin heykelcikler için yeterince derin değillerdir. Diğer bir kutsal alan, kentin doğu bölgesinde Hellenistik Döneme ait genellikle aynı boyutlarda oyulmuş onyedini nişi içermektedir⁸²¹. Son olarak kente ait iki adada nişli alanlar bulunmuştur; bunlar Özyiğit’e göre Arkaik veya Klasik döneme tarihlenmektedirler⁸²².

Ephesos’ta bulunan Panayırdağı’nın Kuzeydoğu bayırında da birçok kaya kutsal alanı tespit edilmiştir. İncelenen epigrafik veriler sayesinde Ephesos’ta ilk Meter-Kybele kültü İÖ 5.yüzyıla tarihlenmektedir⁸²³. Ayrıca kaya üzerinde aydınlatıcı kaya yazıtları bulunmaktadır. Burada Phrygia’lı Meter ve dağların Meter’i (Μήτηρ Φρυγίη, Μήτηρ ὀρεία) anılmaktadır⁸²⁴. Ayrıca Meter, Meter Plathane ve onun kutsal alanı da (ἱερὸν Πλαθάνης Μητρός) anılmaktadır⁸²⁵. Epitet Plathane Meter’in kutsal Tanrıça kabul edildiğini ve onun için yapılmış bir koru olduğunu gösterir⁸²⁶.

Kuzey İonia bölgesi kentlerinden Erythrai kentinde de üç bölgede yoğunlaşmış nişli alan tespit edilmiştir⁸²⁷. Kent içerisinde bulunan bu bölgeler aşağıdaki gibidir: Kuzey surları yakınındaki alan; akropolisin kuzey, güney ve batı yamaçları; güneydoğu surları yakınındaki alan⁸²⁸.

⁸¹⁸ Biel 2019: 210.

⁸¹⁹ Biel 2019: 210; Schimpf 2018: 220; Özyiğit-Erdoğan 2000: 17-21; Naumann 1983: 155.

⁸²⁰ Naumann 1983: 153.

⁸²¹ Roller 1999: 138; Sachs 2014: 32.

⁸²² Özyiğit 2007: 42.

⁸²³ Scherrer – Trinkl 2006: 263; Schimpf 2018: 219; Biel 2019: 212.

⁸²⁴ Naumann 1983: 216; Thomas 2004: 250 vd.; Biel 2019: 213.

⁸²⁵ Soykal-Alanyalı 2004: 702.

⁸²⁶ Soykal-Alanyalı 2004: 702.

⁸²⁷ Erdoğan 2006 :117; Schimpf 2019: 361.

⁸²⁸ Erdoğan 2006 :117.

Birbirine çok uzakta bulunan bu kaya kutsal alanları, yine yapı tekniği olarak birbirlerine çok az bir farkla benzemektedirler⁸²⁹. Aralarında en göze çarpan kutsal alan, belirlenen yaklaşık 200'den fazla nişli alanıyla kentin güneydoğu surlarının yakınındaki alanda bulunandır⁸³⁰.

Buluntular arasında İÖ 6. ve 4. yy. ait yazıt, terrakotta heykelcikleri ve naiskoslu adak stelleri vardır⁸³¹.

Metropolis antik kentinde bulunan kutsal alan, İzmir ili Torbalı ilçesi sınırlarında Yeniköy ve Özbey köyleri arasında bir tepenin yamacına kurulmuş Metropolis kentinin⁸³² 4,5 km kuzeyinde bulunan Gallesion Dağı'nın (Alman Dağı) Uyuzdere yamaçlarında bulunmaktadır⁸³³. Burada ilginç olan, herhangi bir nişli alan tespit edilmemiş olması ve sadece bu kutsal alanın iki mağaradan ibaret olmasıdır. Büyük ve küçük mağara olarak adlandırılmıştır. Büyük mağarada elde edilen buluntular çoğunlukla Hellenistik döneme aittir, küçük mağaranın buluntuları ise Roma dönemine tarihlenir⁸³⁴. Bununla birlikte mağaralarda, Erken Bronz Çağ'a ait testi, Arkaik ve Klasik döneme ait buluntular gibi farklı dönemlere ait arkeolojik eserler de tespit edilmiştir^{835 836}.

İonia bölgelerinde Kybele'nin kutsal alanlarını genelde nişlerle belirlesek de, Metropolis'te bulunanlar mağaralar ile belirlenmiştir.

Bir başka nişli kutsal alan sie Loryma'da bulunmaktadır. Bir çerçeve ile çevrelenmiş nişli alan Loryma, 'Kybeletal' adını alan bölgede bulunmaktadır⁸³⁷. Nişin ön kısmında bir teras kalıntısı bulunmaktadır. Buraya yakın ve kuzeydoğu doğrultusunda bu örnekten daha küçük bir başka nişli kaya daha vardır⁸³⁸.

Held, bu nişleri, bölgelerdeki diğer teras yapılarını karşılaştırarak İÖ 3.-2. yüzyıllar arasına tarihlemektedir⁸³⁹. Loryma örneği Karia bölgesinde genelde çok az bilinen nişli

⁸²⁹ Erdoğan 2006: 126.

⁸³⁰ Erdoğan 2006: 128.

⁸³¹ Neumann 1983, 108, 109, 129-130; Graf 1985: 317; Erdoğan 2006: 128.

⁸³² Meriç 2013: 7.

⁸³³ Meriç 2013: 25.

⁸³⁴ Meriç 2013, 25, 35-46.

⁸³⁵ Meriç 2013: 33.

⁸³⁶ Meriç 2013: 35-46.

⁸³⁷ Held 2010: 360-364.

⁸³⁸ Held 2010: 364.

⁸³⁹ Held 2010: 364.

kutsal alanlar için önemli bir örnek oluşturmaktadır. Çok az örnek bilinmesi de muhtemelen bu bölgede bu tarz tapınım örneklerinin az araştırılmış olmasından gelmektedir.

Khios'ta ortaya çıkan kült alanı diğer anlattıklarımızdan farklıdır. Burada oval bir blok haline getirilmiş bir kaya terasının ortasında bir kaya bloğu bulunmaktadır. Bloğun deniz yönüne bakan kısmına bir niş oyulduğu gözlemlenmektedir⁸⁴⁰. Kalıntılar sayesinde bir rekonstrüksiyon yapılmıştır. Buna göre, yanında bulunan aslanlar ile bir naiskos'un ortasında oturan Ana Tanrıça tasvir edilmiştir⁸⁴¹. Bu üç boyutlu form yaklaşık İÖ 500 yıllarına tarihlenir⁸⁴².

Samos adasında ve Attika bölgesinde de karşımıza oldukça fazla sayıda nişli alan ve kaya rölyefleri çıkar⁸⁴³. Bölgede sadece kayaya oyulmuş nişli alandan ziyade bir platform veya merdiven sistemi de görülmektedir⁸⁴⁴.

İlginç olan Daphni'de bulunan Afrodite kutsal alanında 30 nişli alandır. Burada Afrodite için sunulmuş bir çok adak bulunmuştur. Buluntular sayesinde burada İÖ 5-4 yüzyıllarında faaliyet gösterildiği belirlenmiştir⁸⁴⁵.

Atina Akropolün kuzey bayırında bulunan Eros-Afrodite kutsal alanında da 20 niş tespit edilmiştir. Burada da Daphni'dekine benzer buluntular ortaya çıkmıştır⁸⁴⁶. Atina'da bulunan Apollon Hypoakraios kutsal alanında da nişli alanlar tespit edilmiştir ve bulunan adak plakaları sayesinde buranın İS 1. yüzyılda etkin olduğu belirlenmiştir⁸⁴⁷.

Eğer Phrygia bölgesindeki kutsal alanları İonia ve Attika bölgelerinde bulunan kutsal alanlarla karşılaştırsak, Phrygia bölgesinde bulunan kutsal alanların cephelerine gösterilen özen burada yoktur. İonia ve Attika bölgesindeki satırlar çok sade bırakılmıştır ancak yine de bazılarında yapılaş tekniğine özen gösterildiğini görebiliriz. Bazılarında ise yan yana veya üs tüste oyulmuş nişler görürüz. Phrygia bölgesini örnek alan İonia'da, Arkaik döneme tarihlenen kutsal alanlar bulunmaktadır. Buradaki nişlerin

⁸⁴⁰ Biel 2019: 211.

⁸⁴¹ Boardman 1959: 195 vd.; Kaletsch 1980; Naumann 1983: 150–152; Graf 1985: 107–110.

⁸⁴² Biel 2019: 211

⁸⁴³ Biel 2019: 214-219.

⁸⁴⁴ Biel 2019: 214.

⁸⁴⁵ Biel 2019: 218.

⁸⁴⁶ Broneer 1932: 43- 46; Biel 2019: 218.

⁸⁴⁷ Biel 2019: 218.

tek tip oldukları gözlemlenmektedir. Bu tip Klasik dönemden itibaren Attika bölgesinde ortaya çıkar, ancak büyük bir farkla, burada bir Meter-Kybele kültü değil, farklı Tanrılara ithaf edilen kutsal alanlar bulunmaktadır.

Mysia bölgesine bakacak olursak, bu bölgenin en önemli Hellenistik kentleri arasında yer alan Pergamon antik kenti ve civarında bu tür yapıların var olduğunu görürüz⁸⁴⁸.

Gerek kent alanında gerekse de kentin yakınlarında Kybele kutsal alanlarına rastlanır. Pergamon'daki kültle alakalı en erken arkeolojik veriler İÖ 5.ve 4. yüzyıla tarihlenmektedir. Kent için önem taşıyan Kybele doğal kült alanı, kentin yaklaşık 5 km kuzeybatısında bulunan Pindasos Dağları'nda (Kozak Dağları) bulunan Kapıkaya Ana Tanrıça kutsal alanıdır⁸⁴⁹. Burada yaklaşık 60 m yükseklikte bulunan bir mağaranın dört bir yanında bulunan kayalar, buradaki kült faaliyetinin merkezini oluşturmaktaydı⁸⁵⁰. Buraya ulaşmak için geçilen yolun üzerinde ve kutsal alanın kaya yüzeylerinde nişler bulunmaktadır ve bu nişlerin en büyüğü tam da mağaranın önünde bulunmaktadır⁸⁵¹. Burada ortaya çıkan en eski buluntular İÖ 3. yüzyıla tarihlenmektedir, ancak bulunan terrakotta heykelciklerinin çoğu İÖ 2. ve 1. yüzyıla aittir⁸⁵². Buluntulardan, burada sadece Kybele'nin değil, aynı zamanda Kybele'nin yoğun aşk yaşadığı Attis'in de tapınım gördüğü anlaşılmaktadır⁸⁵³.

Attis mitolojiye göre bir çobandır ve Tanrıça Kybele bu çobana aşık olur. Ama Attis bir Phrygialı prensesle evlenmeye kalkınca, Kybele onu hadım ederek öldürür. Bu yaptığına pişman olan Kybele, Attis'in her baharda dirilmesini sağlar⁸⁵⁴.

Pergamon'da yapılan 2009 yüzey araştırması sonucunda Molla Mustafa tepesinde nişli alan tespit edilmiştir. Ardından yapılan kazı çalışmalarında burada çok sayıda terrakotta heykelcikleri bulunmuştur. Heykelcikler arasında Eros-, Attis- ve

⁸⁴⁸ Nohlen-Radt 1977; Pirson vd. 2015: 89-179.

⁸⁴⁹ Agelidis 2014: 387.

⁸⁵⁰ Agelidis 2014: 388.

⁸⁵¹ Nohlen-Radt 1977: 79; Agelidis 2014: 388.

⁸⁵² Agelidis 2014: 388.

⁸⁵³ Agelidis 2014: 389.

⁸⁵⁴ Agelidis 2014: 389.

Kybele bulunmaktadır. Kronolojik olarak bunlar Erken Hellenistik dönemden Roma dönemine kadar tarihlenmektedir⁸⁵⁵.

Yukarıda bahsettiğimiz kült alanlarına benzer alanlar Lykia'da da karşımıza çıkmaktadır⁸⁵⁶. Ancak Bithynia bölgesinde bu tür kutsal alanlar çok fazla bilinmemektedir. Bu belki de Bithynia bölgesindeki arkeolojik araştırmaların İonia veya diğer bölgeler kadar ilgi görmemesinden kaynaklanıyor olabilir⁸⁵⁷.

Anadolu'da, Ege Adaları'nda, Yunanistan'da, Güney İtalya ve Sicilya'da bu kaya kutsal alanlarının benzer örnekleri vardır⁸⁵⁸.

Yukarıda anlattığımız kentlerde bulunan kaya kutsal alanlarının çoğunun Tanrıça Kybele'ye ait olduğu, buluntular ışığında tespit edilmiştir. Tanrıça Kybele'nin karakteristiği doğaya hakim olmasıyla öne çıkar; ayrıca doğanın kontrol edilemeyen aşırı güçlerini de sembolize eder. Bu nedenle Tanrıça'ya ait bu tür kutsal alanlar özellikle dağların doruklarındaki kayalara, karanlık orman içlerine, mağaralar, nişler, dikkat çekici kaya oluşumları ile kendini göstermektedir.

Yukarıdaki örnekleri yeniden topluca ele alırsak, kaya kutsal alanlarının Arkaik dönemden başlayıp ve Roma dönemine kadar devam eden uzun bir süreç içerisinde kullanıldığını görürüz. Bir diğer gözlem ise, Tanrıça'ya adanan bu kutsal alanların önceleri doğal oluşumlarla sınırlı olması, daha sonra zamanla mimarinin de eklenmesiyle bir dini yapıya/ tapınağa dönüşmeleri olgusudur⁸⁵⁹.

Bithynia bölgesinin sınır komşusu Güney Phrygia bölgesinde bulunan yazıtlarda Tanrıça Kybele adına ilk olarak İÖ 7. yüzyılda rastlamaktayız⁸⁶⁰. Tanrıça Phryg dilinde ilk olarak Matar (Ana) olarak adlandırılmıştır ve sonraki dönemlerde Meter Thea (Ana Tanrıça) olarak tapınım görmüştür. Kybele adı Tanrıçanın Phryg dilindeki adı

⁸⁵⁵ Ateş 2014: 426-429; Ateş 2019, 227, 230.

⁸⁵⁶ Işık 1996 51-64; Hülken 2006: 215-225.

⁸⁵⁷ Şahin 2017b: 252.

⁸⁵⁸ Şahin 2017b: 252.

⁸⁵⁹ Helck 1971: 250.

⁸⁶⁰ Şahin 2017b: 252

Kubileya'dan (dağın) türetilmesinden gelmektedir⁸⁶¹. Kubileya isminin kullanımı ile Tanrıçanın „Dağın Anası“ olarak adlandırıldığı anlaşılmaktadır⁸⁶².

4.5.4.4. Değerlendirme

Abdülvahap Tepesinde bulunan kaya kutsal alanında yapılan kazı sonucunda çıkan dolgu tabakasından elde edilen buluntular bize hangi Tanrı veya Tanrıçaların burada tapınım gördüğünü söylememektedir. Ortaya koyabileceğimiz sadece, konumlandırıldığı yer bakımından söyleyebileceklerimizdir; yukarıda da bahsettiğimiz gibi, Kybele kültünün dağların ya da tepelerin zirvelerindeki kayalara oyularak konumlandırılması ve kütle alakalı su kaynağının tam karşısında olmasından yola çıkarak, Abdülvahap Tepesi üzerindeki bu kült alanının Tanrıça Kybele kültüyle alakalı olduğunu söyleyebiliriz.

Burada Abdülvahap Sancaktarın türbesi bulunması burada antik dönemden günümüze hala bir nevi inancın ve ritüelin uygulandığını göstermektedir.

4.6. Nikaia'da Bulunan Olası Tapınaklar

Nikaia antik kentini günümüzde ziyaret ettiğimizde, diğer antik kentlere nazaran daha az sayıda arkeolojik eserin günümüze ulaştığını görürüz. Sadece birkaç bazilika yapısı, Roma tiyatrosu, kent dışında bulunan nekropol alanları ve 5 km çapındaki sur duvarları ayakta kalabilmiştir. Bu bölümde özellikle değinmek istediğimiz yapı ise tapınaklardır.

Nikaia ve Nikaia'nın egemenlik alanında bir tapınağın varlığı kesindir ancak geriye bir kalıntı kalmamıştır. Kentin yapıları çağlar boyunca depremler, istilalar ve yangınlardan dolayı tahrip olmuş, geriye kalanların mimari parçaları da sonraki yıllarda surlarda ve yeni yapılan yapılarda kullanılmıştır; buna örnek olarak sur duvarının

⁸⁶¹ Roller 2004: 48.

⁸⁶² Roller 2004: 44; Şahin 2017b: 252 .

İstanbul Kapı ve Göl Kapı arasında bulunan kule arası duvar cephesinde ve kulelerinde mantolamala amaçlı kullanılan büyük mimari bloklar verilebilir (**Levha XII.a**).

Ayrıca Nikaia'da İS 259 yılında gerçekleşen Got saldırısında birçok tapınak ve yapının yıkılıp yağmalandığı bilinmektedir⁸⁶³.

Bu bölümde Nikaia'da darp edilen sikkelerin arka yüzlerinde görülen tapınak tasvirleri ele alınacaktır. Burada ele alınacak sikkelerin üzerinde bulunan tapınakların bir kısmı yazılı ifadeler veya tanrı heykeli ile darp edilmişlerdir ve böylelikle tapınağın kime ait olduğunu öğrenebilmekteyiz⁸⁶⁴. Bazı Nikaia sikkeleri üzerinde tapınakların tek başına betimlendiğini de görmekteyiz. Bu da yanında bir arkeolojik veri olmadan, tapınağın hangi tanrıya adanmış olduğu konusunda kesin bir bilgi vermemektedir.

4.6.1. Sikkelerde Görülen Tapınak Tasvirleri

İlk ele alacağımız sikke, Roma İmparatorluk döneminde Nikaia kentinde yaptırılan tapınaklardan birini, büyük olasılıkla Mısır kökenli Tanrı Sarapis tapınağını gösteren sikkedir. Bahsi geçen sikke, İmparator Alexander Severus dönemine (İS 222-235) aittir. Sikkenin arka yüzünde sur duvarına benzer bir yapı belirgindir ve yüksek bir duvarın çevrelediği bir alanın ortasında erkek figürü yer almaktadır⁸⁶⁵. Ortada betimlenen erkek figürü bir himation ile tasvir edilmiştir. Sakallı olan erkek figürü sağ elini selam verir şekilde uzatırken, sol elinde bir asa tutmaktadır ve başında bir kalathos bulunmaktadır. Bu özellikleri göz önüne aldığımızda, bu figürün Tanrı Sarapis olması olasıdır. Betimlenen sur duvarına benzer yapıyı sur duvarı, betimlenen erkek figürünü de Sarapis olarak kabul edersek, olasılıkla sur içinde bir Sarapis tapınağı olduğunu düşünebiliriz. Daha önceki dönemlere ait sikkeler üzerinde de Sarapis tasvirleri bulunmakla birlikte bu sikke ile ilk defa Tanrı'yı bir yapı ile beraber görmekteyiz. Böylece bu sikke İS 3. yy. Mısır kökenli bir Tanrının Nikaia'da tapınım gördüğünü göstermektedir⁸⁶⁶.

⁸⁶³ Ulugün vd. 2007: 318.

⁸⁶⁴ Price 1977, 99

⁸⁶⁵ Şahin 2009, 16, 18 Kat. no. 4

⁸⁶⁶ Şahin 2009: 16.

İmparator Caracalla'nın İS 212 yılında Doğu eyaletlerine yaptığı ziyaretin anısına, Nikaia kentine bir Tyche (kent tanrıçası veya talih tanrıçası) tapınağı yaptırılmasına yardımcı olduğu bilinmektedir⁸⁶⁷. Bu nedenle Tanrıça Tyche'ye adandığı şüphe duyulmayan bir tapınağın varlığı kesindir. Caracalla'nın eşi ve Severus'un kızı olan Plautilla anısına darp edilen sikke bu tapınağın inşasının İS 212 yılından daha önce başladığını göstermektedir⁸⁶⁸. Sikkenin arka yüzünde Tanrıça Tyche için üç krepisli bir stylobat üzerine altı sütünlü bir hexastyle tapınağın adandığı betimlenmiştir. Tanrıça'nın kült heykeli tapınağın ön tarafında ve orta sütunların arasında bulunmaktadır. Tyche bir khitonun üzerine himation giymiş şekilde frontal olarak karşımızda durmaktadır. Sol elinde bir cornucopia (bereket boynuzu) tutmaktadır. Başında ise bir taç taşımaktadır. Ayrıca Caracalla döneminde darp edilen Nikaia sikkelerinde söz konusu tapınak çok az farklarla oldukça fazla betimlenmiştir⁸⁶⁹. Örneğin bir başka sikke üzerinde, Tyche sol elinde yine bir cornucopia ve sağ elinde ise bir dümen tutmaktadır. Caracalla ve Maximinus döneminde iki farklı sikke üzerinde bir kült heykeli bulunmaksızın hexastyle tapınak betimlendiği görülür. Burada iki şekilde betimlenen hexastyle tapınak, bir sikke üzerinde uzun cepheden olmak üzere profilden tasvir edilmiştir⁸⁷⁰. Diğer sikke serisinde ise tapınak ön cepheden gösterilmektedir⁸⁷¹. Yukarıda belirttiğimiz gibi, burada tapınağın hangi tanrıya adandığına dair bir ipucu olmadığından dolayı, Tyche için olup olmadığına dair kesin bir yargıya varılamaz. Ancak diğer sikkeleri göz önüne alacak olursak, bunlarda da hexastyle tapınak betimlendiği için burada muhtemelen Tyche tapınağının söz konusu olduğunu düşünebiliriz.

Tyche tapınakları sadece Caracalla döneminde değil, ayrıca Maximinus (İS 235-238) ve Gordianus (İS 238-244) dönemlerinde de betimlenmiştir. Maximinus dönemine ait sikke üzerinde, Tanrıça Tyche altı sütünlü bir tapınağın ön cephesinde ve tapınak köşesi ortaya gelecek şekilde (cephe solda) betimlenmiştir.

⁸⁶⁷ Şahin 2009: 16.

⁸⁶⁸ Şahin 2009: 18 Kat. no. 5.

⁸⁶⁹ Şahin 2009: 18 Kat. no. 6.

⁸⁷⁰ Şahin 2009: 18 Kat. no. 7.; Price 1977: 104, res. 187.

⁸⁷¹ Şahin 2009: 18 Kat. no. 8-10.

Üzerinde bir khiton ve peplos taşıyan Tyche, elinin birinde cornucopia diğer elinde ise dümen tutmaktadır⁸⁷².

Diğer sikke ise Gordianus dönemine aittir. Burada Tyche yine cepheden tasvir edilmiş altı sütunlu tapınağın ortasında bulunmaktadır ve Tanrıçanın atribüleri olan cornucopia ve dümen de çok fazla belirgin olmasa da betimlenmiştir⁸⁷³.

Nikaia'da hexastyle tapınaklar yalnızca Tanrıça Tyche için yapılmış olmamalıdır. Ne yazık ki hangi tanrıya ait olduğunu bilmesek de, sikkeler bizi yine de önemli bir konuda aydınlatmış oluyorlar. Böylelikle Nikaia'da kaç tür tapınak mimarisi bulunduğunu anlayabilmekteyiz.

Altı sütünlü tapınak betimleri çok sayıda dönemde işlenmiştir. Bunlar arasında Marcus Aurelius⁸⁷⁴, Julia Domna⁸⁷⁵, Macrinus⁸⁷⁶, Elagabalus⁸⁷⁷, Julia Mamea⁸⁷⁸, Maximinus⁸⁷⁹ ve Gordianus⁸⁸⁰ yer almaktadır. Burada saydığımız tüm sikkelerde tapınak ön cepheden ve yan cepheden tasvir edilmiştir.

Elagabalus dönemine ait sikke üzerinde yine altı sütünlü bir tapınağın içinde bu sefer bir erkek figürünün vücut hatları betimlenmiştir. Figürün hangi tanrıya ait olduğu anlaşılmamaktadır⁸⁸¹.

Sonuç olarak çok farklı dönemlerde darp edilen altı sütünlü tapınak betimlerinin, birçok farklı tanrı veya tanrıçaya adanmış olduğunu düşünebiliriz.

Nikaia sikkeleri üzerinde betimlenen bir diğer mimari tür ise tetrastyle (dört sütunlu) düzeninde inşaa edilmiş tapınak türüdür. Elimize geçen dört sütunlu tapınak

⁸⁷² Weiser 1983: 134-140, no. 46.

⁸⁷³ Weiser 1983: 233, no.80; RG 722, Lev. LXXXV, no. 3; BMC 1889, no. 129; SNG v. Aulock, no. 665.

⁸⁷⁴ Şahin 2009: 19 Kat. no. 11.

⁸⁷⁵ Şahin 2009: 19 Kat. no. 12.

⁸⁷⁶ Şahin 2009: 19 Kat. no. 13.

⁸⁷⁷ Şahin 2009: 19 Kat. no. 14.

⁸⁷⁸ Şahin 2009: 20 Kat. no. 16; Weiser 1983, 227-228, no 64-65.

⁸⁷⁹ Şahin 2009: 20 Kat. no. 17-18; Weiser 1983, 221-222, no. 47-51; 227-228, no. 64-65; Mionnet 1830, no. 849; Debiel 1734: 207 Lev. 15 no. 207 RG 683 Lev. LXXXIV, no. 22; SNG v. Aulock no. 648; BMC 1889: no. 117.

⁸⁸⁰ Weiser, Nikaia (1983) 232, no. 76;

Mionnet 1830: no.863; RG 707, Lev. LXXXV, no.1. Bazı karşılaştırmalarda bu sikke üzerinde bulunan tapınağın Tyche adına adanmış bir tapınak olduğu düşünülmektedir.

⁸⁸¹ Şahin 2009:18 Kat. no. 15.

betimli sikkeler, Septinus Severus⁸⁸² ve Caracalla⁸⁸³ dönemine işaret etmektedir. Her iki sikke üzerinde betimlenen tapınak üç krepisli bir stylobat üzerine yapılmıştır. İki sikke arasında gözlenen tek fark, tapınağın tympanon'unun (alınlık) ortasında clipeus (yuvarlak bir kalkan) bulunmasıdır⁸⁸⁴.

Ayrıca I. Philippus (İS 244-249) döneminden iki sikke bilinmektedir. Burada ilginç olan ise, iki tane dört sütunlu tapınağın yan cepheden, birbirine bakar şekilde tasvir edilmiş olmasıdır⁸⁸⁵. Buna benzer bir sikke basımı Nikomedia'da görülür; burada muhtemelen iki kent arasındaki neokori anlatılmaktadır⁸⁸⁶.

Son olarak, Ulugün, İmparator Marcus Aurelius dönemine ait bir sikke üzerinde Asklepios ile birlikte tasvir edilmiş bir tapınaktan söz etmektedir. Ulugün ön cephesinde altı, yan cephesinde onbir sütunu bulunan, Korint düzeninde işlenmiş bir Asklepios tapınağı tanımlamaktadır⁸⁸⁷. Ne yazık ki yazar yayınında sikkenin görüntüsünü ya da sikkeyle ilgili referans vermediğinden, kesin yargıya varamamaktayız.

4.6.2. Değerlendirme

Burada değerlendirilen sikkeler üzerinde Nikaia'daki tapınak faaliyetlerini anlamaya çalıştık. Elimizde bulunan sikkeler ışığında İS 2. yy. ile İS 3. yy. arasındaki dönemde bir tapınak inşa edildiğini biliyoruz. Elbette bu tarihten önce de bir yapı faaliyeti olduğunu düşünebiliriz.

Bir diğer önemli bulgu ise, Nikaia'da iki farklı tapınak mimarisinin bulunmasıdır. Bu tapınaklar, kesin olarak anlayabildiğimiz üç tanrıya adanmıştır. Tanrı Sarapis, Tanrı Asklepios ve Tanrıça Tyche. Maalesef diğer sikkeler üzerinde sadece tapınağın betimlenmesi, bize söz konusu tapınağın hangi tanrıya adandığını vermemektedir. Ayrıca sikke betimlerine göre, tapınakların hangi düzende yapıldığına

⁸⁸² Şahin 2009: 20 Kat. no. 19.

⁸⁸³ Şahin 2009: 20 Kat. no. 20.

⁸⁸⁴ Şahin 2009: 20.

⁸⁸⁵ Holzer 1969: no. 1155; Weiser 1983: 244-245, no. 108-109.

⁸⁸⁶ Weiser 1983: 245.

⁸⁸⁷ Ulugün vd. 2007: 318.

dair çok fazla bilgi edinmek mümkün olmasa da, birkaç sikke üzerinde İon sütun başlıklı tapınak olduğunu anlayabiliriz⁸⁸⁸.

Nikaia tapınakları hakkında çok fazla ayrıntılı bilgiye ulaşamasak da, bir inşa faaliyeti bulunduğunu ve bazı imparatorların Nikaia kenti için tapınak yaptırdıklarını biliyoruz.

4.7. Nikaia İmparator Kültü

4.7.1. İmparator Kültünün Genel Özellikleri

İnsanların tanrılaştırılma olgusu ilk başta Mısır⁸⁸⁹ ve Mezopotamya⁸⁹⁰ uygarlığındaki tanrı-kral anlayışıyla ortaya çıkmıştır⁸⁹¹. Daha sonra Mısır kültürünün yaydığı etkiyle, Hellenistik krallıklarda ‘Hükümdar kültü’ olarak kendisini göstermiştir ve özellikle Büyük İskender döneminde görülmeye başlamıştır⁸⁹². Hellen dünyasındaki ilk tanrısallaştırılmış hükümdar kültürünün İskender kültü olduğunu belirtmek gerekir⁸⁹³. İskender’in ölümünden sonra, onun tanrısallaştırılmış kültü, Diadokhlar ve onlardan sonra gelenler tarafından kendi hükümdarlıklarını genişletmek için devam ettirilmiştir⁸⁹⁴.

Yunan din düşüncesinde, tanrılar ve insanlar arasında kahramanlar oluşturulmuş ve bu kahramanlar genellikle güçlü, asil, saygıdeğer ve cesur olarak gösterilmişlerdir. Sonra bu kişiler, içinde bulundukları insan ruhunun yüceltilmesiyle tanrı statüsüne yükseltirler⁸⁹⁵.

Roma imparatorlarının tanrısallaştırılmış olarak saygı görmelerinde bu tarihsel süreç yatmaktadır; bu durum, İmparator Augustus tarafından geliştirilmiştir⁸⁹⁶. Böylelikle imparatorlar tek başlarına değil, bir tanrıyla beraber (synnaoi theoi)

⁸⁸⁸ Price 1977: 104, res. 186-187.

⁸⁸⁹ Frandsen 2008: 47-72.

⁸⁹⁰ Michalowski 2008: 33-46.

⁸⁹¹ Frankfort 1948: 3; Taylor 1975: 1vd.; Fears 1977: 19.

⁸⁹² Price 2004: 64-65; 67-69;

⁸⁹³ Sancaktar 2019: 87.

⁸⁹⁴ Schwarzer 2014: 404; Sancaktar 2019: 87.

⁸⁹⁵ Karayaka 2007: 219.

⁸⁹⁶ Karayaka 2007: 219

gösterilmişlerdir⁸⁹⁷. Bir imparator kültünün özellikleri şunlardır: imparatora ait bir tapınağın olması, imparator için sunulan bir adak, imparator için toplanan rahipler, imparator için düzenlenen festivallerin tanrılar için gerçekleşen kutsal festivaller ile bir tutulması, imparatorun ve tanrının eşit değerde saygı görmesi.

Roma'da Caesar dönemine kadar herhangi bir imparator kültünün varlığı ile alakalı bir bilgi yoktur⁸⁹⁸. Caesar'ın tüm uğraşına rağmen, tanrısallık (tanrı soyundan gelmek) ve politikayla ilgili düşünceleri, o zamanki cumhuriyet yönetimine uymadığı için kabul görmemiştir. Bu durum Caesar'dan sonra değişime uğrar ve İmparator Octaviannus'a Küçük Asya eyaletleri tarafından sunulan bir defne tacı (corona civica) bir çok şeyin değişiminin başlangıcı olur⁸⁹⁹. Defne tacı, İÖ 29 yılından sonra bir imparatorluk simgesi haline gelmiştir⁹⁰⁰.

İmparator Octavianus, Aktium savaşından sonra kendisini tanrının çocuğu (divi filius) olarak ilan etmiş⁹⁰¹ ve hem 'divi filius' olduğunun ispatı olarak, hem de doğunun dinsel inançlarına onay verdiğini resmi olarak ortaya koymak için, Asia ve Bithynia eyaletlerinin başkentleri olan Ephesos ve Nikaia'da, Roma kültüne ait ve tanrılaştırdığı babası İulius Caesar'a adanmış birer tapınak kurdurmuştur⁹⁰². Burada Roma vatandaşları ibadetlerini yapma şansı bulmuşlardır. Bir diğer tapınak yapma iznini Pergamon ve Nikomedia kentlerine veren⁹⁰³ Octavian, 13 Ocak 27 yılında Augustus ünvanını aldığı anda bu kültü dahil edildi ve o günden sonra Romae et Augusto tapınakları inşa edilmeye başlandı. Bu tapınakların ilki Pergamon kentinindir⁹⁰⁴. Bu başlangıçtan sonra kült yayılmaya başladı. Kentler kendi adlarına 'neokoros' epiteti ekleyerek yeni tanrıyı onurlandırdılar⁹⁰⁵. Roma egemenliğinde darp edilen Anadolu kentlerine ait sikkeler üzerinde bir rekabetin başladığını görebilmekteyiz⁹⁰⁶.

⁸⁹⁷ Pfeiffer 2013:11; Schwarzer 2014: 404; Talloen 2015: 159; Sancaktar 2019: 87.

⁸⁹⁸ Taylor 1975: 41-57.

⁸⁹⁹ Burrell 2004: 36; Price 2004: 109; Sancaktar 2019: 87.

⁹⁰⁰ Gradel 2002:50.

⁹⁰¹ Kamm 2006: 152-153; Witulski 2007:16; Sancaktar 2019: 88.

⁹⁰² Süß 1999: 459-460; Karayaka 2007: 219; Madsen 2016: 21-35.

⁹⁰³ Cassius Dio. 51.20.5-7; Madsen 2016: 21.

⁹⁰⁴ Madsen 2016: 22.

⁹⁰⁵ S Price 2004: 54.

⁹⁰⁶ Franke 2007: 40.

Neokoros ismi oldukça önemlidir ve anlamı, tapınağın yalnızca koruyuculuğunu üstlenmekten ziyade, ‘tapınağın temizliğini, adanmış nesnelerin saklanması ve korunmasını ve son olarak da mali işlerini üzerine alan’ demektir⁹⁰⁷. Eğer bu ünvan Roma İmparatorluk döneminde bir kente verilmişse, tapınağın her türlü giderini ve bakımını kentin üstlendiği anlaşılır; aynı zamanda bu, orada bir imparator kültürünün var olduğunun göstergesidir⁹⁰⁸.

Bilimsel literatürde İmparator kültürünün varlığı çok tartışılmıştır ve bunun nedeni de yapılan çalışmalarda din ve politikanın birbirinden ayrı ele alınmaya çalışılmasıdır. Örneğin Tyler, imparator kültürünü dinle ilişkilendirmez, bunu siyasi bir uygulama, bir sonuç olarak nitelendirir⁹⁰⁹. Price da aynı düşünceye sahiptir ve bu tarz kültürlerin imparatora diplomatik bir yaklaşım sağladığını düşünür⁹¹⁰.

İmparator kültürünün yayılması şu şekilde anlatılabilir: Roma eyaletlerinde bulunan memurlar ve yerel halk imparatorla ilişkilerinden doğan nedenle kültürel bağlıydılar. Belirli günlerde veya önemli olan olayların yıldönümlerinde vali tarafından düzenlenen şenlikler, hem dini hem politik amaçlı kullanılsa da en önemlisi, bunun halkı birleştirmek için büyük bir fırsat olarak görülmesiydi. Böylelikle bu şenlikler imparator kültürünün yayılmasına yardımcı olmuştur⁹¹¹. İlk başta kentte bulunan ve tapınım gören tanrıya ait olan tapınaklara imparator ve aileleri için odalar eklenmiş, zaman geçtikçe bunu bağımsız imparator tapınakları izlemiştir⁹¹².

İmparator kültürü Roma’da çok büyük bir rol oynamıştır; hem halkı birleştirici işlev görmüş hem de kısa bir zaman içinde devlet dini olarak tapınım görmüştür⁹¹³. Roma Devleti İS 3. yüzyılda Hristiyan inancına karşı durabilmek ve güçlenmek amacıyla imparator kültürünün ve pagan dininin güçlenmesine destek vermiş ve böylelikle pagan ve imparator kültürleri birlikte tapınım görmeye başlamıştır⁹¹⁴.

⁹⁰⁷ Robert 1967: 44-66; Williams 2000, 827-828.

⁹⁰⁸ Karayaka 2007: 220.

⁹⁰⁹ Taylor 1975: 35.

⁹¹⁰ Price 2004: 239-244.

⁹¹¹ Price 2004: 246.

⁹¹² Herzog-Hauser 1924: 825-826; Karayaka 2007: 220.

⁹¹³ Karayaka 2007: 220.

⁹¹⁴ Karayaka 2007: 220.

İmparator kültlerinin genelde vatadaşların sadakatini kazanmak ve onları yönlendirmek için bir araç olarak kullanıldığı düşünülmüştür. Biz de buraya kadar hep imparatorların imparator kültlerinden elde ettikleri yararları anlatmış olduk. Bir de imparator kültünün vatandaşına sağladığı yarara bakmak gerekir. Bu kült kent sakinlerinin yaşadıkları yerin mimari yapısını zenginleştirmiştir. Prestij kazanma amacıyla yola ıkılrsa da külte hizmet edenler topluma yararlı hizmette bulunma fırsatı yakalamışlardır. Kent bir Neokoros olduğuanda eyaletlerin gelişimi söz konusu olmuřtur⁹¹⁵. Bu açıdan imparatorluğuın politikasıyla imparator kültü arasında sıkı bir ilişki olduğuunu görmekteyiz. İmparator kültü, imparatorluğuın inşa politikasının önemli bir aracı olarak kullanılmıştır. Böylece halk da imparatora olan bağlılığuını göstermiş olmaktadır⁹¹⁶.

4.7.2. Nikaia’da İmparator Kültü

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, İmparator Octavianus’un, İ 29 yılında ‘Augustus’ ünvanını aldıktan sonra Bithynia kentinin en önde gelen kenti olması nedeniyle Nikaia’da Tanrıça Roma ve İlius Caesar için bir tapınak yaptırdığuını, Cassius Dio’dan đreniyoruz⁹¹⁷:

“ Augustus (tanrıça) Roma ve babası Caesar için, bizzat İlius’u kahraman telakki ederek, Ephesos ve Nikaia’da birer temenos yaptırır. Çünkü bunlar Asya ve Bithynia’nın en önde gelen kentleriydiler. Ve (Augustus) bu kentlerde oturan Roma yurttaşlarına, bu iki tanrı kültüne karşı saygılı olmalarını emreder. Yabancılarla ise, bununla Hellen’leri kastederek, Pergamon’daki Asya’lılara ve Nikomedia’daki Bithynia’lılara kendisi için tapınak yapmaya izin verir”⁹¹⁸. Sencer şahin bu bilginin artık epigrafik olarak da belgelendiğuini syler⁹¹⁹.

⁹¹⁵ Mitchell 1993: 117; Karayaka 2007, 221.

⁹¹⁶ Turcan 1998: 142, 147; Sancaktar 2009: 87.

⁹¹⁷ Merkelbach 1987: 12.

⁹¹⁸ Cas. Dio. 51,20,6; Strabon XII 4,7 p.565.

⁹¹⁹ şahin 1987: 7, T9.

Ayrıca kente verilen neokor ünvanından sonra, kentte belirli zaman aralıklarında (genelde her dört yılda bir) bayram kutlamaları olurdu⁹²⁰. Yapılan kutlamalarda tanrıların ve hükümdarların onuruna yarışma bayramları yapılırdı. Bu bayramları hem epigrafik hem nümizmatik belgeler sayesinde daha iyi anlama şansımız olmuştur. Bu veriler sayesinde, Nikaia kentinde söz konusu şenliklerin İS 180'den Got'ların kenti yağmalamadığı 256 yılına kadar gerçekleştirildiğini biliyoruz⁹²¹. Tüm eyaletleri kapsayan bu bayramlar, sadece Nikaia'da değil, aynı zamanda Nikomedia'da da kutlanmaktaydı⁹²². Söz konusu bayramlar Roma egemenliğine bir sadakat gösterisi olarak da görülebilir. İsa'dan sonra 2. ve 3. yüzyıllar arasında kutlanan bayramların, imparatorun adıyla adlandırılması gelenek haline gelmiştir⁹²³. Örneğin İmparator Commodus onuruna kutlanan bayramlara Κομμόδεια (Kommodeia), Septimius Severus için Σεονήρεια (Severeia), Caracalla ve Geta'nın birlik ve beraberliğinin kutlanmasına Σεονήρεια Φιλαδέλφεια (Severeia Philadelphia) denirdi. Bütün Roma imparatorlarının taşıdığı Augustus ünvanına istinaden Αύγουστεια (Augusteia) kullanılır, Valerianus ve oğlu Gallienus için kutlanan bayramlara da Ούαλεριάχεια (Valerianeia) Γαλλιήνεια (Gallieneia) adı verilirdi. Bu şenliklere başka isimler de verilmiştir, mesela Πύθια (Pythia) ve Διονύσια (Dionysia). Sözü geçen bu şenlikler hakkında birçok sikke bulunmaktadır⁹²⁴.

Bayramların içeriğine ilişkin bilgi vermek gerekirse, Κομμόδεια (Kommodeia) bayramı imparator Commodus döneminde gerçekleşen bir spor bayramıdır. Σεονήρεια (Severeia) bayramı ise, Nikaia İS 194 yılında gerçekleşen savaşta Pescennius Niger'in tarafını tuttuğu için Septimus Severus tarafından cezalandırılıp sonrasında affedilince ona karşı duyulan minneti ifade eden bu bayram kutlanmaya başlanmıştır⁹²⁵. Αύγουστεια (Augusteia) bayramları ise yine spor bayramı olarak bilinmektedir ve bir çok yazıtlarda yarışmayı kazanan kişinin hangi dereceyi yaptığını görebilmekteyiz⁹²⁶. Bir başka bayram da kayıtlarda Πύθια (Pythia) olarak geçmektedir ve bu dini bayram Delphoi'un Pythia Apollon'u onuruna kutlanan ve Roma İmparatorluğu'nda çok yaygın

⁹²⁰ Bosch 1950: 80-99; Şahin 1987: 66.

⁹²¹ Şahin 1987: 66.

⁹²² Şahin 1987: 67.

⁹²³ Şahin 1987: 67.

⁹²⁴ Şahin 1987: 67-78 sayfaları arasında birçok kaynakça hakkında bilgi alabilirsiniz.

⁹²⁵ Şahin 1987: 70.

⁹²⁶ Şahin 1987: 72.

olan bir bayramdır⁹²⁷. Bir diğer dini bayram ise Διονύσια (Dionysia) olarak geçmektedir. Bu bayramı bize gösteren bilgiler sadece Valerianus ve Gallienus dönemi Nikaia sikkeleri üzerinde bulunmaktadır. Burada her iki imparatorun onuruna kutlanan bayramları birleştirilmiş olarak görmekteyiz⁹²⁸. Bildiğimiz gibi Dionysos kentin kurucusudur. Ουαλεριάνεια (Valerianeia) Γαλλιήνεια (Gallieneia) yarışma şenlikleri ise çok canlı ve büyük bayramlar olarak bilinmektedir⁹²⁹.

İsa'dan sonra 3. yüzyıla tarihlenen Mısır'ın Oxyrhynchos kentinde bulunan bir papyrus üzerinde yazan söylevde, Nikaia kentinde benzer bir imparatorluk kültü kurulmuş olduğu söylenmekte ve bu durum eleştirilmektedir⁹³⁰:

“... benim söylediklerim, onların İmparatorun onuruna yaptıklarını iddia ettikleri, yani bu tür şeylere İmparatora saygı gösterilmesi gerektiği yolundaki şeyler. Bunları ortaya çıkaran biz değiliz; Nikaia'lıdır ilk mucit. Onun da nasıl bir adam olduğunu söylemeye hacet yok. Öyleyse kurduğu şey kendisinin olsun ve yalnız kendi adamları tarafından kutlansın, ...”.

Nikaia kenti imparator kültürünün şimdiye kadar bilinen üç rahibi hakkında üç tane yazıt günümüze kadar ulaşmıştır. O yazıtlardan biri olan ve devşirme malzemesi olarak kentin sur duvarına ait 92/93 numaralı kuledeki bir mermer blok üzerinde bulunan yazıtta, Aureliane Phyle'nin İmparator kültü rahibini onurlandırıdığı yazmaktadır ve İS 3. yüzyılın sonuna tarihlenmektedir⁹³¹.

Diğer yazıt oldukça gösterişli bir lahtin üzerinde bulunmaktadır ve günümüzde İznik Arkeoloji Müzesi'nde korunmaktadır. Yazıt üzerinde “C. Cassius Cherstus, elçi ve başrahip ve Augustus rahibi 58 yıl (yaşadı)” yazmaktadır⁹³². Cassius Cherstus Nikaia için önemli bir kişiliktir. İmparator Vespasianus ve Titus'un hükümdarlık dönemlerinde birçok faaliyette ve farklı görevlerde bulunmuştur. Görevleri arasında elçilik, yazıttan aldığımız bilgi doğrultusunda imparatorların kült rahipliği ve Augustus rahipliği, yani baş rahip olmak gibi yüksek mertebeli görevler bulunmaktadır. Aynı zamanda

⁹²⁷ Şahin 1987: 74.

⁹²⁸ Şahin 1987: 75.

⁹²⁹ Şahin 1987: 75.

⁹³⁰ Deubner 1919: 1-13.

⁹³¹ Şahin 1987: 76a, no. 64.

⁹³² Şahin 1987: 100a, no. 107.

Nikaia'nın saygın Cassius ailesinden gelmektedir. Bildiğimiz gibi ünlü tarihçi Cassius Dio da bu aileye mensuptur⁹³³.

Üçüncü rahip ise Asklepios rahibi P. Claudius Calpurnianus'tur. Nikaia Roma tiyatrosunda yapılan arkeolojik çalışmalar sırasında, tiyatronun batı bölümünde yuvarlak bir kaide üzerinde bir onur yazıtı bulunmuştur⁹³⁴. Yazıtta adı geçen kişinin İmparator Hadrianus'un rahibinin oğlu olduğu ve tanınmış bir aile mensubu olduğu anlaşılmaktadır⁹³⁵. Bildiğimiz gibi İmparator Hadrianus, İS 120 yılında Nikaia'yı büyük bir deprem sonrasında ziyaret eder ve deprem sırasında çok büyük bir yıkıma ve zarara uğrayan kentin tekrar ayağa kalkması için yardım eder. Bu onur anıtının da muhtemelen imparatora duyulan büyük bir mineti ifade etmek için adandığını düşünebiliriz. Bu onur yazıtının özelliği ise, Nikaia'nın Asklepios rahipleri hakkında günümüze kadar ulaşan tek örnek olmasıdır⁹³⁶. Yoksa Küçük Asya'dan çok sayıda örnek bilinmektedir; özellikle Pergamon'da Asklepios'a adanan çok fazla onur yazıtı bulunmaktadır⁹³⁷.

Roma devlet tanrılarını ele alacak olursak, Nikaia'da sadece Tanrı Iuppiter Optimus Maximus, Tanrıça Roma, Tanrıça Fortuna ve Tanrı Helios bilinmektedir.

Tanrıça Fortuna hakkında sadece bir yazıt elimize ulaşmıştır. Yazıt Osmaneli ilçesinin Günüören köyünde bulunmuştur. Yazıtta şunlar yazmaktadır: “Değerli Kraliçe Fortuna'ya, Titus Marcus Gamus doğmuş olduğu yerde adağı sundu = Fortunae Reginae merenti T. Marcus Gamus voto posito reddidit eo loco ubi natus est”⁹³⁸.

Iuppiter Optimus Maximus'a adanan bir adak Osmaneli'de Günüören Köyü'nde tespit edilmiştir. Yazıtta şu cümleler geçmektedir: Iuppiter Optimus (En iyi) Maximus (En yüce) Tutor'a adağı, Titus Marcus Gamus, doğmuş olduğu bu yerde (adağı) sundu = Iovi Optumo Maximo Tutori T. Marcus Gamus votum reddedit eo loco quo et natus est. Δὲ Κρατίστῳ Μεγίστῳ Φροντιστῇ Τίτος Μάρκιος Γάμος εὐχὴν ἀπέδωκεν τοῦτῳ τῷ

⁹³³ Şahin 1987:100a-102a.

⁹³⁴ Ekin-Meriç – Dreyer 2019: 183.

⁹³⁵ Ekin-Meriç – Dreyer 2019:184-185.

⁹³⁶ Ekin-Meriç – Dreyer 2019:184-185.

⁹³⁷ Ekin-Meriç – Dreyer 2019:185.

⁹³⁸ Şahin1981: 261a, no 1142.

τόπω, ὃ καὶ ἐγεννήθη”⁹³⁹. Yazıttan anladığımız kadarıyla, Leukai (Lefke asıllı ve Roma vatandaşlık hakkına sahip Bithynialı Titus Marcius Gamus, Tanrı Iuppiter Optimus Maximus’a bir tehlike anında söz verdiği adağı memleketine geri döndüğünde yerine getirmiştir.

Hem Tanrı Iuppiter Optimus Maximus’un hem de Tanrıça Fortuna’nın bulunan bu yazıtları burada var olan resmi bir kültün ispatı değildir. Burada ilginç olan unsur, devlet tanrılarının ne şekilde aktarıldığını görmektir.

Bir diğer devlet tanrısı Roma (Roma, Roma devletinin veya Roma şehrinin kişileşmesi olarak sembolize edilen bir tanrı) Nikaia’da karşımıza çıkmaktadır. İlk bahsedeceğimiz sikke Gaius Papirius Carbo İÖ 62-59 dönemine tarihlenmektedir⁹⁴⁰. Tanrıça bir khiton ile oturmaktadır ve üzerine aegisli bir peplos giymiştir. Burada bulunan atribüler nedeniyle onun Tanrıça Athena ile karışmasını önlemek için sikke üzerinde ΡΩΜΗ ismi yazmaktadır. Athena gibi başında miğfer, sol elinde bir mızrak, sağ elinde küçük bir Viktoria tutmaktadır. Oturduğu nesnenin altında bir kalkan yığını bulunmaktadır. Aynı tasvir Maximianus (İS 235-238) döneminde de karşımıza çıkmaktadır⁹⁴¹.

Domitianus dönemine (İS 81-96) ait bir sikke üzerinde Roma, başına bir miğfer takmıştır ve silahlı olarak bir kaya üzerinde sola dönük oturmaktadır; sağ elinde bir defne tacı tutar vaziyette betimlenmiştir⁹⁴².

Commodus dönemine ait bir başka sikke üzerinde Roma yine miğferli, sola doğru oturur vaziyette ve elinde bir defne çelengi tutarak karşımıza çıkmaktadır⁹⁴³. Bir Julia Domna’nın da tasvir edildiği sikke üzerinde Tanrıça yine miğferli ve sola doğru dönük olarak bir nesnenin üzerinde oturur şekilde betimlenmiştir; ayrıca sağ elinde bir Viktoria /Nike tutmaktadır⁹⁴⁴.

⁹³⁹ Şahin1981: 260a, no 1141.

⁹⁴⁰ Weiser 1983, 196, no. 4; Mionnet, 1830 no. 396. Imhoof-Blumer 1902: no. 2. BMC 1889, no. 2; RG 6; SNG 1944: 465 var; SNG v. Aulock: 531.

⁹⁴¹ Weiser 1983: 219, no. 44; karşılaştırma: SNG von Aulock no. 655 und no. 660 .

⁹⁴² RG 406,61, Lev. 67, no. 15.

⁹⁴³ RG 432,268, Lev.67, no. 6.

⁹⁴⁴ RG 444,369, Lev. 76, no. 22.

Caracalla dönemine ait (İS 211-217) bir sikke üzerinde tanrıça yine sola dönük oturur vaziyette karşımıza çıkmaktadır, sağ elinde kanatlı bir Viktoria tutan Tanrıça, sol eliyle de mızrağına dayanmaktadır⁹⁴⁵.

Maximinus döneminde darp edilen bir sikke üzerinde, yine aynı vaziyette oturan Roma, bu sefer sol kolunu kalkana yaslamıştır ve uzattığı sağ elinde bir defne çelengi tutmaktadır⁹⁴⁶. Yine aynı döneme tarihlenen başka bir sikkede, diğerlerinden farklı olarak, tuttuğu nesneler değişiktir. Bu sefer sol elinde mızrak tutan Roma'nın, uzattığı sağ elinde de patera bulunmaktadır⁹⁴⁷.

Gordianus dönemine (İS 238 bis 244) ait bir sikke üzerinde Tanrıça yine sola dönük şekilde oturmaktadır ve oturduğu tahtın yanına kalkanını dayamıştır. Tanrıça Roma, sağ elinde bir taç taşıyan Viktoria'yı tutmaktadır. Tanrıçanın karşısında bir figür daha durmaktadır ve bu figürün elinde de beşikte oturan Dionysos betimlenmiştir⁹⁴⁸.

Bazı imparatorların bazı koruyucu tanrı ve tanrıçaları bulunmaktadır. Örneğin Güneş Tanrısı Helios, Augustus'un koruyucusu olarak bilinmektedir⁹⁴⁹. Roma İmparatorluk döneminde Güneş tanrısı çok fazla tapınım görmüştür. Bazı Nikaia sikkeleri üzerinde Helios'u görmektediriz. Örneğin Marcus Aurelius dönemine ait bir sikke üzerinde çıplak bir Helios sağa dönük ve yürür pozisyonunda betimlenmiştir, başında ise ışın saçan betimler gözlemlenmektedir ve sol koluna bir kumaş parçası sarılı vaziyettedir⁹⁵⁰. Yine aynı döneme ait bir sikke üzerinde, bu sefer bir at arabasının içinde ayakta duran ve onu çeken dört atla göğe yükselirken tasvir edilmiş bir Helios figürü vardır⁹⁵¹.

Severus Alexander dönemine ait bir sikke üzerinde bir at arabası ve atlarla tasvir edilen Tanrı Helios, göğe yükselircesine betimlenmiştir. Weiser'e göre bu sikke, oyun şenliklerinde kullanılmıştır⁹⁵².

⁹⁴⁵ RG 452,430, Lev. 78, no.13.

⁹⁴⁶ Weiser 1983: 226, no. 61.

⁹⁴⁷ Weiser 1983: 226, no. 60.

⁹⁴⁸ RG 486,691, Lev. 84, 27.

⁹⁴⁹ Sancaktar 2019: 94.

⁹⁵⁰ RG 409,81, Lev. 68, no.15.

⁹⁵¹ RG 416,138, Lev.70, no. 5.

⁹⁵² Weiser 1983: 210, no. 26.

Commodus dönemine⁹⁵³ ait bir sikke üzerinde de Helios'un büstü betimlenmiştir ve Julia Domna'nın darbettirdiği sikkede de Helios çıplak ve sola dönük olarak, sağ elinde bir kamçı tutmaktadır⁹⁵⁴.

Maximinus Dönemine ait bir sikke üzerinde bu sefer boğa ve atla beraber tasvir edilen Helios betimlenmiştir⁹⁵⁵. Bu döneme ait başka bir sikke üzerinde de yine bir at arabası ve atla tasvir edilmiştir⁹⁵⁶. Gördüğümüz gibi sikkelerde Helios kutsal hayvanları ile birlikte gösterilmiştir.

4.7.3. Değerlendirme

Bazı kentler İmparator kültünü daha erken, bazıları ise daha geç benimsemişlerdir. Bu kültün kabul edilmesi doğrultusunda İmparator kültünün bulunduğu kentlerde tapınaklardan ziyade imparatorları onurlandırabilmek için, kamu yapıları, zafer takları, hamamlar , agoralar vs. tapınım işlevi kazanmıştır⁹⁵⁷. Bu durumu günümüzde Paris'te bulunan bir sikke üzerinde çok iyi görebiliriz. Nikaia'ya ait sikke üzerinde tapınaktan ziyade, kapıya benzeyen bir yapı tasvir edilmiştir. Yapının cephesinde iki pilaster bulunmaktadır ve yapının Korinth düzeninde başlıkları olduğunu görebilmekteyiz. Cephesinde bulunan pencereye benzeyen açıklıkların olduğu yerde üç erkek figürü betimlenmiştir. Burada tasvir edilen üç figürden biri imparator olsa gerektir. Bu örnekle ayrıca sadece tapınakların değil aynı zamanda kamu binalarının da bir imparator kültü işlevi üstlendiğini anlıyoruz⁹⁵⁸.

Çok fazla örneği bulunmasa da Genç Plinius bir hususi ("Privater Kult") imparator kültünden bahseder. Prusia'da bir evin avlusunda kutsal bir alanın bulunduğunu ve bu alanın imparatora atfedildiğini öğrenmekteyiz⁹⁵⁹.

Bazı imparatorlar ya da imparatoriçeler, kendilerinin bazı tanrı veya tanrıçalarla bir arada anılmasını istemişlerdir: İmparator Augustus ve Septimius Severus Iuppiter ile, Hadrianus ve karısı Sabina, Mars ve Venüs ile; Domitianus, Minerva ile; Commodus,

⁹⁵³ RG 444,363, Lev.76 no.17.

⁹⁵⁴ RG 444,364, Lev. 76, no. 18.

⁹⁵⁵ RG 481,654, Lev. 83, no. 38.

⁹⁵⁶ RG 482,663, Lev. 84, no. 5.

⁹⁵⁷ Sancaktar 2009: 87.

⁹⁵⁸ Price 1977: 99, res.189.

⁹⁵⁹ 'Privatkult' karşılaştırma için bkz.: Plin. ep. 10,70; Pfeiffer 2013: 23.

Hercules ile; Livia, Venüs Genetrix veya Kybele ile; Iulia Domna, Iuno ve İsis ile; Caracalla, Sarapis ile birlikte geçer⁹⁶⁰.

Nikaia'da imparator kültünü hem spor şenliklerinde hem de dini törenlerde görebiliriz. Hem Roma'da yaygın olarak hem de bizzat imparator tarafından itibar ve tapınım gören devlet tanrılarının bazıları (Fortuna, Roma ve Iuppiter Optimus Maximus, Sarapis ve Helios) Nikaia kentinde de tapınım görmüştür.

⁹⁶⁰ Turcan 1998: 142; Sancaktar 2009: 94.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Bu çalışmada, Bithynia Bölgesi'nin en önemli kentlerinden biri ve başkenti olan ve aynı zamanda Roma imparatorlarının kült bekçiliğini üstlenen Nikaia kentinin Hellenistik ve Roma kültürleri çalışılmıştır. Bithynia, Asya'yı Avrupa'ya bağlayan bir noktada bulunmaktadır ve çağlar boyunca birçok medeniyetin uğrak yeri olmuştur. Özellikle Nikaia kentinde hem ticari hem askeri yolların kesişmesi, hem Anadolu kültürünün hem de uzak bölgelerdeki diğer kültürlerin birbirlerini karşılıklı etkilemelerine yol açmıştır. Bu karşılıklı etkileşim dini uygulamalarda da gözlemlenmektedir.

Yapılan çalışma kapsamında sadece Nikaia kenti değil aynı zamanda Nikaia'nın hinterlandı da bu çalışmanın kapsadığı alana dahildir. Bu nedenle ilk başta mil taşları ve epigrafik buluntular sayesinde Nikaia'nın coğrafi sınırlarını belirledik, böylece çalışmamızda yer vermek zorunda olduğumuz epigrafik buluntular ve bilinen kült alanları da ortaya çıkmış oldu. Kısaca, çalışmamızda ele aldığımız Nikaia Antik dönem kenti ve hinterlandının sınırlarını, gözümüzde daha iyi canlandırabileceğimiz için, günümüz isimleriyle kuzeyde Sakarya, batıda Orhangazi, güneyde İnegöl-Pazaryeri, Bilecik ve doğuda ise Bolu/ Göynük ilçeleri olarak tanımlayabiliriz (**Levha VI.a**) Nikaia'ya dair günümüze çok az antik kalıntı ulaşabilmiş olsa da, yaklaşık 5 km çapıyla hâlâ ayakta duran Nikaia surlarında bulunan bir yazıt üzerinde, Tanrı Dionysos'un kentin kurucu Tanrısı olduğu söylenmektedir. Ayrıca sikkeler sayesinde Nikaia kentinde Dionysos bayramının kutlandığı kanıtlanmış olmaktadır ve ayrıca Dionysia Bayramı sadece Valerianus ve Gallienus dönemi Nikaia sikkelerinde olmak üzere, her iki imparatorun onuruna kutlanan bayramlarla birleştirilmiş olarak da görülmektedir.

Nikaia kentinin iki kurucu tanrısından bir diğeri de yarı Tanrı ve kahraman Herakles'tir. Ona adanan çok fazla adak steli bulunmasa da antik bir taş ocağından *in situ* olarak bir Herakles kabartması günümüze kadar ulaşmıştır. Deliklitaş Herakles kabartması olarak bilinen bu kült alanının, antik dönemde açık hava tapınağı gibi bir işlev görmüş olduğunu düşünebiliriz. Muhtemelen orada çalışan köleler ve işçiler

burada sadece dini görevlerini yerine getirmekle kalmamış, aynı zamanda Herakles'ten kendilerini ağır ve tehlikeli işlerden korumasını dilemişlerdir.

Burada tapınım gören bir diğer Tanrı ise Apollon'dur. Nikaia kenti ve hinterlandında bulunan yazıtlar sayesinde, Apollon'un Nikaia'da farklı epitetlerle tapınım gördüğü anlaşılmaktadır. Genellikle bulunan yazıtların çoğu Bilecik ilinin köylerinde ele geçmiştir. Apollon ile alakalı en önemli buluntu ise Bilecik ilinin kuzeyinde yer alan Vezirhan'da bulunan bir anıtsal arşitravdır. Muhtemelen Bilecik'in kuzey-kuzeydoğu ve güneyi civarında bir tapınım yeri düşünebiliriz.

Tanrı Asklepios, Nikaia'da tapınım gören bir diğer tanrıdır. Hem yazıtlar doğrultusunda hem de günümüze ulaşan sikkeler sayesinde Nikaia'da bir tapınım olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle Trakyalı Maximinus döneminde (İS 235-238) Nikaia'da basılan bir sikke üzerinde “Ἀσκληπεία” (“Asklípeia”) yazısını görmekteyiz. Bu yazı bize Nikaia'da Asklepios bayramı için sikke darp edildiğini göstermektedir. Böylelikle Nikaia kentinde şifa tanrısı Asklepios için Asklepeia bayram oyunları düzenlendiği de kanıtlanmış olmaktadır .

Nikaia ve hinterlandında en fazla tapınım gören Tanrı Zeus'tur; bunu burada bulunan adak stelleri, büstler ve sikkeler sayesinde bilmekteyiz. Bu stellerden çoğunun Zeus Bronton ve Zeus Agathios epitetleri ile adandığını bilmekteyiz. Bu iki epitetle birlikte Nikaia'da Zeus için adanan 24 farklı epitet tespit edilmiştir. Yazıtların çoğu İS 1.-3. yüzyıllar arasına tarihlenmektedir.

Coğrafi olarak Zeus kültünün Bilecik'in güneyi ile güneydoğusuna yayıldığı ve özellikle Bilecik'in ilçeleri ve köylerinde, Pazaryeri, Söğüt ve Ahmetler köyü çevresinde bir tapınım olduğu tespit edilmiştir. Buna kanıt ise 2016 yılında Ahmetler köyünde bulunan *in situ* Zeus Bronton kült alanıdır.

Nikaia'da sadece tanrılar değil aynı zamanda tanrıçalar da tapınım görmüşlerdir ve bunlardan biri ise Kybele'dir. Nikaia'da ne zaman bir Kybele tapınımının başladığı ve ne zaman sona erdiği tam olarak bilinmemektedir. Burada incelenen yazıtlar, sikkeler ve heykelcikler, tapınımın Roma döneminde ağırlıkta olduğunu göstermektedir. Bu

buluntular arasında göze çarpan bir terrakotta figürin bulunmaktadır. Bu figürün, başka buluntular ile karşılaştırıldığında Hellenistik döneme ait olduğu düşünülmektedir. Bahsi geçen bu terrakotta figürin bizim için çok önemlidir, nedeni ise Nikaia'nın Hellenistik dönem kültüne dair çok az bilgiye sahip olmamızdır.

Burada Tanrıça Demeter de tapınım görmüştür. Çalışmamızın kapsadığı coğrafyada çok fazla epigrafik buluntu ortaya çıkmasa da, bulunan yazıtlardan biri üzerinde önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu yazıt üzerinde Demeter Karpophoros ile Zeus Olympios ve Zeus Astrapaos isimleri yer almaktadır. Karpophoros epiteti, 'meyve, tahıl ve ekin demeti bağışlayan' anlamına gelmektedir. Karpophoros epiteti Küçük Asya'da birçok yerde ve Yunanistan'da tapınım görmüştür. Nikaia dışındaki yerlerde, Demeter Karpophoros kültürünün çok farklı dönemlerde tapınım gördüğü bilinmektedir. Ağırlıkla İS 1-2. yüzyıllara tarihlenmektedirler, bazı bölgelerde İÖ 4. yüzyıldan daha sonra bir tapınım görebilmekteyiz. Demeter hakkındaki Nikaia yazıtları İS 2. yüzyıla tarihlenmektedir ve büyük olasılıkla bu dönemde Nikaia'da bir tapınım olduğunu düşünebiliriz. Ayrıca bulunan iki sikke üzerinde betimlenen dört ve altı sütünlü tapınak içinde bulunan Demeter'e, Nikaia ve hinterlandında küçük ve yerel bir tapınım olduğunu düşünebiliriz.

Tanrıça Artemis hakkında günümüze sadece iki yazıt ulaşmış olsa da bir yazıtın buluntu yeri bizim açımızdan çok önemlidir. Yazıt Zeus Bronton gibi Ahmetler Köyü'nde bulunmuştur. Bu civarda birçok farklı tanrıya sunulmuş yazıtlar günümüze kadar ulaşmıştır. Burada bir Artemis kültü olup olmadığı tartışılmaktadır ve nümizmatik verilerde Artemis sikkeler üzerinde de, bir külte işaret edebilecek bir tapınak ile tasvir edilmemiştir. Ayrıca Aziz Andrew bir Artemis kültüründen bahseder, ama bu hikayeyi baz almak çok gerçekçi olmayacaktır; bunun nedeni ise yapılan çalışmalarda anlatılan bu hikayeyi destekleyici bir veri ele geçmemiş olmasıdır.

Nikaia ve onun hinterlandına baktığımızda, Nemesis kültürünün gerçekleştirildiği bilinen yer sadece kentin Roma dönemi tiyatrosudur. Kentin egemenlik alanında Nemesis'e ait başka bir arkeolojik buluntu ele geçmemiştir. Tiyatro ve gladyatör oyunları ile ilişkili olan Nemesis kültürünün tiyatroda bulunması şaşırtıcı değildir.

Nikaia'nın yabancı kült ve tanrıları arasında Mısır kökenli Sarapis ile, hâlâ kökeni üzerinde tartışmanın devam ettiği ancak çoğunlukla İran kökenli olduğunu düşünülen Tanrı Men bulunmaktadır.

Tanrı Sarapis'ten günümüze ne yazık ki ne bir yazıt ne bir mimari kalıntı ulaşmadığından, burada sadece sikkeler üzerinden bir değerlendirme yapılmıştır ve bir coğrafi yayılım belirlemek mümkün değildir. Tanrı Sarapis devlet tanrısı olduğundan İmparatorluk dönemine ait birçok sikke üzerinde karşımıza çıkmaktadır. Hem Mısırlıların hem de Antik Yunanlıların inandıkları tanrıların özelliklerini taşıyan Tanrı Sarapis'in, Hellenistik dönemden itibaren Anadolu'da saygı ve tapınım görmeye başladığı, arkeolojik, nümizmatik ve epigrafik bulgular sayesinde bilinmektedir. Ancak en parlak dönemini Roma İmparatorluk döneminde yaşamıştır. Herhangi bir epigrafik buluntusu olmadığından, coğrafi dağılımı hakkında bilgi vermemiz mümkün değildir. Sadece Alexander Severus dönemine tarihlenen bir sikkeden yola çıkarsak, burada Tanrı bir tapınağın içinde betimlendiğinden, İS 3. yüzyılın ilk çeyreğinde Nikaia kentinde Sarapis için bir tapınağın veya bir kült alanının bulunduğunu düşünebiliriz. Böylece Nikaia'da Mısır kökenli bir tanrının tapınım ve saygı gördüğü söylenebilir. Yabancı tanrılar kültünü temsil eden diğer tanrı, Ay Tanrısı Men'dir. Bu kültle alakalı çok fazla epigrafik ve nümizmatik buluntu bulunmamaktadır. Ancak yüzey araştırması sırasında çok ilginç bir buluntu ortaya çıkmıştır. İlk defa bir mimari parçayla bağlantılı olarak karşımıza çıkan buluntu, muhtemelen bir mezar yapısına ait olan üçgen alınlıktır. Bu gen alınlık üzerindeki tasvir, Tanrının yukarıda bahsettiğimiz özellikleri arasında 'ölülerin ve mezarların koruyucusu' olarak bilinen koruyucu rolüne gönderme yapmaktadır.

Bir diğer alt başlıkta 'Nikaia'nın Diğer Tanrı ve Tanrıçaları ve Mitolojik Kimlikleri' ele alınmıştır. Buradaki varlıklarını sadece sikkeler üzerinde gördüğümüz bu tanrıların, ne bir yazıtları ne de tespit edilebilen ve lokalize edilebilen kült alanları bulunmaktadır. Bu tanrılar arasında Athena, Hera, Hygieia, Telesphoros, Nikaia, Nike ve Tykhe bulunmaktadır. Yine de konumuz açısından önemli bilgi veren bu sikkelerden, Nikaia kentinin hangi tanrı ve tanrıçalara saygı gösterdiğini ya da inandığını öğrenmiş oluyoruz.

Tez kapsamında ele aldığımız bir başka konu ise ‘Nikaia Sikkeleri Üzerinde Betimlenen Tapınaklar’dır. Bu bağlamda değerlendirilen sikkeler üzerinde, Nikaia’da iki farklı tipte tapınak mimarisinin bulunduğunu tespit etmiş oluyoruz. Bunlar hexastyle ve tetrastyle tapınak türüdür ve tapınakların hangi düzende yapıldığına dair çok fazla bilgi edinemesek de, en azından bazı sikke betimlerinden, burada İon sütun başlıklı tapınak olduğunu düşünebiliriz. Ayrıca bu tapınaklar, kesin olarak anlayabildiğimiz üç tanrıya adanmıştır: Tanrı Sarapis, Tanrı Asklepios ve Tanrıça Tykhe. Elimizde bulunan sikkeler ışığında Nikaia kentinde İS 2. yüzyıl ile İS 3. yüzyıl arasında bir tapınak inşa faaliyeti bulunduğunu anlayabiliriz.

Ağırlıklı olarak yer verdiğimiz bir diğer konu ise Nikaia ve Nikaia çevresinde bulunan kutsal alanlardır. Burada verdiğimiz örnekten biri, İznik’te bulunan Abdülvahap Sancaktar Tepesi’nde bulunan üç nişli kutsal alandır. Burada yapılan kazı sonucunda, dolgu tabakasından elde edilen buluntular bize hangi tanrı veya tanrıçaların burada tapınım gördüğünü söylememektedir. Ortaya koyabileceğimiz saptama sadece, bahsi geçen nişli alanın konumlandırıldığı yer ile ilişkili olandır. Kybele kültünün dağların ya da tepelerin zirvelerindeki kayalara oyularak konumlandırılması ve kültle alakalı su kaynağının tam karşısında olmasından yola çıkarak, Abdülvahap Tepesi üzerindeki bu kült alanının Tanrıça Kybele kültüyle alakalı olduğunu söyleyebiliriz. Yine Kybele ile ilişkili olan başka bir doğal kutsal alan, günümüzde “Merdivenli Kaya” olarak bilinen ve doğal kaya üzerine oyulmuş merdivenlerdir. Burası İznik-Elbeyli Kasabası Hespekli mevkiinde, İznik-Elbeyli karayolu arasında, Çam Koruluğu Tepesi’nin güneybatı yamacındaki burunda bulunmaktadır. Kybele ile bağlantısını, burada bulunan merdivenlerden ve en önemlisi de dağlık alan ve akarsu yakınında bulunmasından dolayı kuruyoruz. Saydığımız nedenler, burada bir Kybele kült alanı bulunduğunu düşündürmektedir.

Bir diğer doğal kutsal alan ise günümüzde “Nişli Kaya” olarak bilinmektedir ve İznik İlçesi, Mustafalı Köyü, Çatakkaya mevkiinde, köyün 1 km. kadar güneyinde, ruhsatlı ve hâlâ faaliyet gösteren bir mermer ocağı içinde bulunmaktadır. Üçgen bir alınlığa sahip olan niş, bir mezar steli biçiminde tasarlanmıştır. Buna benzeyen bir nişli alan Apollonia ad Rhyndakos’ta (Gölyazı) yürütülen kazı çalışmalarında ortaya çıkmıştır. Yakın zamanda bu taş ocağı satışa çıkarılmıştır. Buraya ait fotoğraflar

incelendiğinde İznik gölüne baktığı anlaşılan Nişli Kaya'nın yine Kybele kültürüyle bir bağlantısı olabileceğini düşünebiliriz.

Nikaia kentinde bulunan, araştırmamız kapsamında incelediğimiz kültlere ait son örnek, İmparator kültürüdür. İmparator kültürünü bazı kentler daha erken, bazıları ise daha geç benimsemişlerdir. Bu kültürün kabul edilmesi doğrultusunda İmparator kültürünün bulunduğu kentlerde tapınaklardan ziyade imparatorları onurlandırabilmek için, kamu yapıları, zafer takları, hamamlar , agoralar vs. tapınım işlevi kazanmıştır. Ayrıca çok fazla örneği bulunmasa da, Genç Plinius bir hususi ("Privater Kult") imparator kültüründen bahseder. Prusia'da bir evin avlusunda kutsal bir alanın bulunduğunu ve bu alanın imparatora atfedildiğini öğrenmekteyiz. İmparator kültürünün bir diğer önemli noktası ise, bazı imparatorlar ya da imparatoriçelerin kendilerinin bazı tanrı veya tanrıçalarla bir arada anılmasını istemeleri ve kendi adlarına onları koruyan ve eş değerde gördükleri tanrı veya tanrıçaların adlarını eklemiş olmalarıdır. Sonuç olarak Nikaia'da imparator kültürünü hem spor şenliklerinde hem de dini törenlerde görebiliriz. Roma'da yaygın olarak ve bizzat imparator tarafından itibar ve tapınım gören devlet tanrılarının bazıları (Fortuna, Roma ve Iuppiter Optimus Maximus, Sarapis ve Helios) Nikaia kentinde de tapınım görmüştür.

En erken buluntu Nikaia'nın hinterlandında yer alan Bilecik ilinin Gülümbe ilçesinde bulunmuştur ve İÖ 6. yüzyıla tarihlenmektedir. Nikaia ve hinterlandında önemli tarihi gelişmeler yaşandığını düşünebiliriz, ancak ne yazık ki bunu gösteren kesin bilgiler bulunmamaktadır.

Bu tez kapsamında ele alınan tüm epigrafik, nümizmatik ve mimari veriler ile heykeller, ağırlıklı İS 1.- 3. yüzyıla tarihlenmektedir. Hellenistik dönem kültüne ilişkin pek fazla bir bilgiye bu nedenle ulaşamadık. En erken sikke örneğini Tanrı Apollon için darp edilen bir sikke vermektedir ve sikke İÖ 62-59 yıllarına, yani Proconsul Gaius Papirus Carbo zamanına tarihlenmektedir. Hellenistik döneme tarihlenen bir diğer örnek ise terrakotta bir Kybele figürüdür. Ayrıca yazıt tarama sırasında, konumuz kapsamında olmasa da Hellenistik döneme ait bazı mezar stellerinin var olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Nikaia ve çevresinde bulunan nekropol alanlarının bazılarının Hellenistik döneme ait olduklarını da burada vurgulayabiliriz.

Yazıtlar ışığında özellikle Zeus Bronton adak stelleri üzerinde bulunan yazıtlar sayesinde Nikaia'nın egemenlik alanında ziraat ile bağlantılı köle, kâhya ve çiftlik evleri de yaygın olarak tespit edilmiştir. Bu nedenle çalışma alanında, başta Zeus Agathios ve Zeus Bronton olmak üzere çeşitli tanrıların kültleri bulunmaktadır. Çoğunlukla çiftçilik ile bağlantılı olan bu kültler yanında yine de farklı tanrılara tapınıldığını da görmekteyiz.

Sonuç olarak Nikaia tanrıları hakkında şunları söyleyebiliriz: Sadece Yunan Pantheonuna ait tanrılar değil aynı zamanda Phrygia kökenli Kybele kültü ve yabancı Tanrılar da Nikaia'da tapınım görmüştür. Bunun nedeni, yabancıların Nikaia'ya gelirken kendi inançlarını da yanlarında getirmiş olmaları olabilir. Bunun yanı sıra, farklı bölgelerden gelen rahibeler sayesinde de farklı tapınımların bölgeye girdiğini savunabiliriz.

Nikaia ve onun hinterlandını kapsayan bölgelere baktığımızda, çok fazla yapı kalıntısına ulaşılamamasının sebebinin hem bölgenin kırsal nitelikli oluşu hem de İS 259-269 yılları arasında gerçekleşen ve Nikaia'ya önemli ölçüde zarar veren Got saldırıları olduğunu düşünebiliriz.

KAYNAKÇA

Çalışmada Alman Arkeoloji Enstitüsü ve Amerikan Arkeoloji tarafından önerilenler dışında aşağıdaki kısaltmalar kullanılmıştır. Antik kaynakların kısaltmalarında Der Kleine Pauly'nin, Türkçe kısaltmalarda ise Türk Dil Kurumu'nun tavsiyelerine uyulmuştur.

Antik Kaynaklar

- Amm. Marc. Ammianus Marcellinus, *Perum Gestarım Libri*, ed J.C. Rolfe, The Loeb Classical Library (London 1935).
- Cass. Dio. Cassius Dio, *Rhomaika* (ed. E. Cary, Vol. III. The Loeb Classical Library, (Londra 1914).
- Contra Iulianum
Imperatorem C. Riedweg, W. Kinzig, G. Huber-Rebenich, S. Rebenich, A. Ritter, M. Vinzent, *Kyrrill von Alexandrien, Werke. Erster Band, Gegen Julian. Teil 1, Buch 1-5, Die Griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte N.F. 20* (Berlin, Boston) 2016.
- Diod. Diodorus Siculus, *Library of History*, Diodorus of Sicily, with an English Translation by C. H. Oldfather, Vol. I-IV; C. H. Sherman, Vol. Vol. VII; C.B. Welles, Vol. VIII; R.M. Geer, Vol. IX-X; F. R. Walton, Vol. XI-XII. Cambridge, Maas London 1933-2004 (The Loeb Classical Library).
- Eur. Bakch. Euripides, *Bakchai*, TLG, CD ROM, California 2000.
- Eusth. Eustathios, TLG, CD ROM, California 2000.

Hes. theog.	Hesiodos, Theogonia, (çev. S. Eyüboğlu- A. Erhat) (Ankara).
Hom. Il.	Homeros, İlyada, (çev. A. Erhat – A. Kadir), (İstanbul).
Hom. Ody.	Homeros, Odysseia, (çev. A. Erhat – A. Kadir), (İstanbul).
Ov.met.	Ovidius, Metamorphoses, TLG, CD ROM, California 2000.
Paus.	Graeciae Descriptio, Paus., Graeciae Descriptio III, 24, 3-4, Ed. Fridericus Spiro, Libros, Lipsiae, 1903.
Strab geogr.	Strabon. Geographica , çev. A. Pekman, Coğrafya, (İstanbul 1987).
Tac. hist.	Cornelius Tacitus, çev.: Maurice Hutton; William Peterson; Clifford Herschel Moore; John Jackson (Cambridge 1999-2006) (Loeb classical library, no.: 35, 111, 249, 312, 322).
Zos.	Zosimus, Nea historia, CSHB, 1837; New History, ed. d trans. F.Paschoud, Paris, 1979.
Nonn. Dion.:	Nonnos, Dionysiaka. TLG, CD ROM, California 2000.
Plin. Nat. hist.	Plinius Secundus, Gaius,C. Plini Secundi Naturalis historiae libri XXXVII / post Ludovici Iani obitum recognovit et scripturae discrepantia adiecta edidit Carolus Mayhoff. Leipzig, 1892- 1933.

Plut. Plutarch, *Moralia* V, çev.: F. C. Babbitt (The Loeb Classical Library 306) (Cambridge, Massachusetts, London, England) 1957-2003).

Modern Kaynaklar

Adak –

Akyürek-Şahin 2005

M. Adak – N. E. Akyürek-Şahin, “Katalog der Inschriften im Museum von Adapazarı”. *Gephyra* 2 (2005) 133-172.

Adak 2016

M. Adak, „Nemesis in der bithynischen Metropole Nikaia und ein Prokonsul der Provinz Asia“. Bkz.: Vir Doctus Anatolicus: Studies in Memory of Sencer Şahin = Sencer Şahin Anısına Yazılar, yayıma hazırlayanlar: Burak Takmer, Ebru N. Akdoğu Arca, Nuray Gökalp Özdil (İstanbul) 1-32 .

Agelidis 2014

S. Agelidis, “Pergamon’da Tanrılar ve Kutsal Alanlar = Cults and Sanctuaries in Pergamon”, in: F. Pirson – A. Scholl Pergamon. Anadolu’da Hellenistik Bir Başkent = A hellenistic capital in Anatolia (İstanbul) 380-401.

Akyürek-Şahin 2005

N.E. Akyürek-Şahin, “Bithynia’dan Yeni Yazıtlar”, *Olba* 11, 75-102.

Akyürek-Şahin 2012

N.E. Akyürek-Şahin, N. E, “Bithynia’da Yeni Zeus Bronton Yazıtları”. *Olba* 20, (Mersin) 345-382.

Akyürek-Şahin 2014

N. E. Akyürek-Şahin, “Bilecik’ten Bir Grup Zeus Büstü ve Zeus Bronton”, *Gephyra* 11, 121-171.

- Anderson 1913 J. G. C. Anderson, “Festivals of Men Askaenos in Roma Colonia at Antioch of Pisidia”, *Journal of Roman Studies* III, 267-300.
- Arslan 2004 M. Arslan, *Galatia Krallığı ve Roma Dönemi Ankyra Şehir Sikkeleri* (Ankara).
- Ateş 2014 G. Ateş, “Pergamon’da Doğa ve Kült. Ana Tanrıça İnancı ve Doğal Kutsal Alanlar = Nature and Cult in Pergamon. Meter Worship and Natural Sanctuaries”, in: F. Pirson – A. Scholl (ed.), *Pergamon. Anadolu’da Hellenistik Bir Başkent / Pergamon. A Hellenistic Capital in Anatolia* (Istanbul 2014) 422–437.
- Ateş 2019 G. Ateş, “Molla Mustafa Tepesi: Ein ländliches Felsheiligtum der Meter-Kybele im Umland von Pergamon”, bkz.: (ed.) F. Pirson – A. Scholl, *Pergamon. Anadolu’da Hellenistik Bir Başkent/ Pergamon. A Hellenistic Capital in Anatolia* (Istanbul 2014) 227- 239.
- Beksaç-
Beksaç Nurengin 2016 E. Beksaç- Ş. Beksaç Nurengin, “Bithynia’dan Yansıyan Saklı İzler: Kocaeli ve Çevresinde Bulunan Birkaç Kült Alanı”, Ed. Prof. Dr. Haluk Selvi, doç. Dr. M Bilal Çelik, Dr. Ali Yeşildal. *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu - II*, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları No.: 38: 35-41.
- Beksaç 2017 vd. E. Beksaç,- M. Hatipler- Ş. Beksaç Nurengen. “Bithynia, Traklar ve Diğer Balkanlı Halklar: Trakoloji Bakış Açısından Genel Bir Kimlik Çalışması”, Ed. Prof. Dr. Haluk Selvi, Doç. Dr. M Bilal Çelik, Doç. Dr. İbrahim

- Şirin, Dr. Ali Yeşildal. Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları No.: 38: 95-127.
- Beloch 1924 K. J. Beloch, Griechische Geschichte III , 2, (Berlin).
- Bennet 2009 J. Bennet, Gladiators at Ancyra, *Anatolica* 35, 2009, 1-13.
- Berndt-Ersöz 2006 S. Berndt-Ersöz, Phrygian Rock-Cut Shrines. Structure, Function, and Cult Practice (Leiden).
- Biel 2019 M. Biehl, Überlegungen zu den kultischen und typologischen Charakteristika der griechischen Felsheiligtümer und der Entwicklung der sog. Nischenwände, in: B. Engels, S. Huy, Ch. Steitler (ed.), *Natur und Kult in Anatolien*, *BYZAS* 24 (İstanbul) 199-226.
- BMC 1889 W.Wroth, Catalogue of Greek coins in the British Museum. Pontus, Paphlagonia, Bithynia, and the kingdom of Bosphorus (London).
- Boardman 1959 J. Boardman, Chian and Early Ionic Architecture, *AntJ* 39, 1959, 170–218.
- Bøgh 2007 B. Bøgh, The Phrygian Background of Kybele, *Numen* 54, 2007, 304–339.
- Boisacq 1938 E. Boisacq, Dictionnaire étymologique de la Langue Grecque, (Paris).

- Bosch 1950 C. Bosch, “Die Festspiele von Nikaia”, JbKF 1 (1950-51), 80-99.
- Bosch 1967 E. Bosch, Quellen zur Geschichte der Stadt Ankara im Altertum (Türk Tarih Kurumu Yayınları. VII. Seri; no. 46) (Ankara).
- Boyana 1997 H. Boyana, Bithynia Tanrıları ve Kültleri, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Eskiçağ Tarihi) Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi) (Ankara).
- Boyana 2015 H. Boyana, “Nikomedia Kenti ve Men Kültü”, Uluslararası Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri, 2014 Kocaeli, Cilt I, (Kocaeli) 61-71.
- Boyana 2016 H. Boyana, “Nikaia Kenti ve Dionysos Kültü”, Uluslararası Karamürsel Alp Ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri II, (Kocaeli) 43-59.
- Boyana 2018 H. Boyana, “Nikaia Kenti ve Asklepios Kültü”, Uluslararası, Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu IV Bildirileri International Symposium. On Çoban Mustafa Paşa And History-Culture Of Kocaeli Iv Proceedings, (Kocaeli) 117-129.
- Bredholt 2009 Ch. Lisbeth Bredholt ““Cult” in the Study of Religion and Archaeology”, in: Jesper Tae Jensen (ed.), Aspects of ancient Greek cult: context, ritual and iconography. Aarhus Studies in Mediterranean Antiquity ; 8) Articles are based on an international conference entitled "Aspects of Ancient Greek Cult", which took place 9-10 January

2004 at the Centre for Study of Antiquity, University of Aarhus, (Denmark) 13-27.

- Broneer 1932 O. Broneer, “Eros and Aphrodite on the North Slope of the Acropolis in Athens”, *Hesperia* 1, 1932, 31–55.
- Burrell 2004 B. Burrell, *Neokorie Greek Citys and Roman Emperors* (Cincinnati Classical Studies New Series Vol. 9) (Leiden).
- Buck 1889 B. D. Buck, “On the Forms Artemis, Artamis”. *TheAJA*, Vol. 10, No. 4, 1889, 463-466.
- Can 1997 Ş.Can, *Klasik Yunan Mitolojisi* (İstanbul).
- Carlier 2016 J. Carlier, “Apollon”, Lale Arslan (çev.), Yves Bonnefoy, *Dinler ve mitoloji Sözlüğü* 1. (İstanbul).
- Carastro 2017 M. Carastro, “Tanrıların dünyadaki varlığı.Yunanistan’da kült”, Umerto Eco, *Antik Yunan* (İstanbul) 591-601.
- CIG *Corpus Inscriptionum Graecorum*. Ed. Augustus Boeckius. Berolini (1828).
- Cook 1964 A.B., Cook, Arthur Bernard.:*Zeus: a study in ancient religion* vol.II. (New York).
- Cooper vd. 2017 D. Cooper, *Motherhood in Antiquity* (Switzerland).
- Corsten 1985 Th. Corsten, *Die Inschriften von Kios, (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien; Bd. 29)* (Bonn).

- Corsten 1991 Th. Corsten, Die Inschriften von Prusa ad Olympon I-II, Bonn 1991/93 (I.K. 39, 40).
- Corsten 2010 Th. Corsten, "Names –IANOΣ in Asia Minor: A Preliminary Report", bkz.: Eds. E. Matthews, R. W. V. Catling, F. Marchand – M. Sasanow, Onomatologos: Studies in Greek Personal Names Presented to Elaine Matthews (Oxford) 456-463.
- Çapar 1979 M. Çapar, „Anadolu’da Kybele Tapınımı“, AÜDTCTF Dergisi 39, (Ankara) 191 – 210.
- Çelgin1986 G. Çelgin, Eski Yunan Dininde ve Mitolojisinde Artemis. (İstanbul).
- Çelgin 2012 G. Çelgin, Eski Yunanca-Türkçe Sözlük (İstanbul) .
- Çibuk 2017 K. Çibuk Kemal (2017). "Doğu Marmara’da Ana Tanrıça (Kybele) Kültü ve Tasvirleri", Ed. Prof. Dr. Haluk Selvi, Doç. Dr. M. Bilal Çelik, Doç. Dr. İbrahim Şirin, Dr. Ali Yeşildal, Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları No: 38, 165-192.
- Deubner 1919 L. Deubner, Bemerkungen zu einigen literarischen Papyri aus Oxyrynchos (Heidelberg) (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Stiftung Heinrich Lanz, Philosophisch-Historische Klasse; Bd. 10, Jahrg. 1919, 17, 1-14.

- Debiel 1734 L. Debiel, *Appendicula ad numos Augustorum, et Caesarum, ab urbibus graece loquentibus cusos quos Cl. Vaillantius collegerat* (Wien).
- Domaszewski 1883 A.v.Domaszewski, "Inschriften aus Kleinasien", *AEM*, VII (1883) 168-188.
- Donceva 2001 I. Dončeva, "Der Kult des Telesphoros und ikonographische Besonderheiten seiner Darstellung in Thrakien". (Weissbach) In.: Karasura. (1) Untersuchungen zur Geschichte und Kultur des alten Thrakien. 1. 15 Jahre Ausgrabungen in Karasura. Internat. Symposium Čirpan/Bulgarien 1996. 99-110.
- Drexler 1992 W. Drexler, "Men", *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)*, v.6, Men, (Zürich) 462-473.
- Dreyer 2000 B. Dreyer, "Nikaia", *DNP* 8 (Stuttgart), 894.
- Drew-Bear – Naour 1990 Th. Drew-Bear- Chr. Naour, "Divinités de Phrygie", *ANRW* II 18.3, 1910-2043.
- Dunand-Zivie 2004 F. Dunand-C. Zivie, *Gods and Men in Egypt from 3000 BC to 395*, çev.: David Lorton (New York).
- Dubosson-Sbriglione 2018 L. Dubosson - Sbriglione, *Le culte de la mère des dieux dans l'Empire romain* (Potsdamer altertumswissenschaftliche Beiträge; Band 62) (Stuttgart).
- Elderkin 1933 G. W. Elderkin, "The Twenty-Sixth Lydian Inscription", *AJA*, Vol. 37, No. 3, 1933, 387-396.

- Eliade 2003 M. Eliade, Dinler Tarihine Giriş,(çev.: Lale Arslan (İstanbul).
- Erdoğan 2006 A. Erdoğan, “Erythrai Kaya Kutsal Alanları”, Olba 13, (Mersin), 115–144.
- Erhat 1984 A. Erhat, Mitoloji Sözlüğü (İstanbul).
- Erhat 2008 A.Erhat, Mitoloji Sözlüğü, (İstanbul).
- Ermiş 2011 Ü. M. Ermiş, “Son Yıllarda Ortaya Çıkarılan Mezar Odaları Işığında İznik Nekropollerı”, TUBA-AR 14(14), 121-139.
- Erzan 1953 A. Erzan, “Ay Tanrısı Men'in Adı ve Menşei Hakkında", Belleten. XVII, 65, TTK (Ankara) 1 - 14.
- Fears 1977 R. Fears, Princeps a Diis Electus: The Divine Election of the Emperor as a political Concept at Rome (Rome).
- Ferguson 1985 J. Ferguson, The Religions of the Roman Empire (London).
- Filgels 2015 A. Filges, “Ein Felsheiligtum im Stadtgebiet von Priene : Privater Kult im Öffentlichen Raum?”, Wien, 2015. Österreichisches Archäologisches Institut, Natur, Kult, Raum: Akten des internationalen Kolloquiums Paris-Lodron-Universität Salzburg, 20.-22. Jänner 2012, 81-109.
- Fıratlı 1975 N. Fıratlı,”İznik'te bulunan Erken Bizans Çağı Hipojesi”, Shell Dergisi 21, 1975,32.

- Forrer 1929 L. Forrer, The Weber Collection, III (London).
- Foss 1996 C. Foss, Nicaea: A Byzantine Capital and its Praises (Brookline).
- Frandsen 2008 P.J. Frandes, "Aspects of Kingship in Ancient Egypt" bkz.: N. Brisch, (ed.), Religion and Power Divine Kingship in the Ancient World and Beyond, 47-72.
- Franke 2007 P.R. Franke, Roma Döneminde Küçükasya (İstanbul).
- Frankfort 1948 H. Frankfort, Kingship and the Gods (Chicago).
- Fraser 1960 P. M. Fraser, "Two Studies on the Cult of Sarapis in the Hellenistic World" OpAth 3, 1960, 1–54.
- Frei 1990 P. Frei, "Die Götterkulte Lykiens in der Kaiserzeit", ANRW II, 18, 3 (Berlin-NewYork) 1728-1730.
- Frei 2001 P. Frei, Inschriften und Reliefs. Ein Beitrag zur lokalen Religionsgeschichte Anatoliens, S. Buzzi et al. (eds.), Zona Archeologica. Festschrift für Hans Peter Isler zum 60. Geburtstag, (Bonn) 135-158.
- Frei 1993 P. Frei, "Epigraphische- Topographische Forschungen in Eskişehir 1991" AST XI 1993, 123-126.
- Fuchs 1992 M. Fuchs, Römische Idealplastik, Katalog der Skulpturen/ Ggyptothek, Bd.6. (München).
- Futrell 1997 A. Futrell, Blood in the Area. The Spectacle of Roman Power (Austin).

- Gignac 1976 Francis T. Gignac, A grammar of the Greek papyri of the Roman and Byzantine periods (Milano).
- Gradel 2002 I. Gradel, Emperor Worship and Roman Religion (Oxford).
- Graf 1985 F. Graf, Nordionische Kulte, Religion- geschichtliche und epigraphische Untersuchungen zu der Kulturen von Chios, Erythrai, Klazomenai und Phokaia, Bibliotheca Helvetica Romana 21 (Rome).
- Graf 1997 F. Graf, "Asklepios", DNP 2, (Stuttgart), 94-100.
- Graf 1997b F. Graf, "Artemis", DNP 2, (Stuttgart), 53-59.
- Graf 1998 F. Graf, "Herakles", DNP 5, (Stuttgart), 387-394.
- Graf 1998a F. Graf, "Hera", DNP 5 (Stuttgart) 357-359.
- Graf 1998b F. Graf, "Hygieia", DNP 5 (Stuttgart) 777-778.
- Guithrie 1955 W. K. C. Guithrie, The Greeks and Their Gods (Boston).
- Hammond 1970 N. G. L. Hammond, Oxford Classical Dictionary (Oxford).
- Hanfmann 1958 G. M. A. Hanfmann, "Lydiaka", HarvStClPhil, Vol. 63, 1958, 65-88.
- Haspels 1971 C.H.E. Haspels, The Highlands of Phrygia I-II, Sites and Monuments (New Jersey).

- Head 1897 B. V. Head, A Catalogue of the Greek Coins of Caria, Cos. Rhodes (London).
- Helck 1971 Helck, Wolfgang; Betrachtungen zur großen Göttin und den ihr verbundenen Gottheiten Religion und Kultur der alten Mittelmeerwelt in Parallelforschungen; 2 (München).
- Held 2010 W. Held, "Die Heiligtümer und Kulte von Loryma": Bkz.: Hellenistic Karia: proceedings of the First International Conference on Hellenistic Karia, Oxford, 29 June - 2 July 2006 / edited by Riet van Bremen and Jan-Mathieu Carbon (Paris) 355-377.
- Henrichs 2002 A. Henrichs "Zeus", DNP 12/2, (Stuttgart), 782-791.
- Herten 1935 H. Herten, "Nemesis", RE (Paulys Real Encyclopaedie der classischen Altertumswissenschaft) XVI-2, 2338-2381.
- Herzog-Hauser 1924 G. Gerzog- Hauser, "Kaiserkult", RE Suppl. IV, 806-853.
- Heyob 1975 S. K. Heyob, The Cult of Isis Among Women in the Graeco-Roman World, EPRO 51 (1975).
- Holzer 1969 H. Holzer, The Thomas Ollive Mabbott collection (New York).
- Hornum 1993 M.B. Hornum, Nemesis the Roman State and the Games (Leiden- New York- Köln).
- Hübner 2003 S. Hübner, Spiegel und soziale Gestaltungskraft alltäglicher Lebenswelt: Der Kult des Men in Lydien und

Phrygien. Aus: Religion und Region: Götter und Kulte aus dem östlichen Mittelmeerraum. (Bonn) 179-200.

- Hülten 2006 O. Hülten, "Ein Felsheiligtum mit Dreifigurenrelief im nördlichen Yavu –Bergland (Zentrallykien)" IstMitt 56, 2006, 215-225.
- Hoppadietz 2014 R. Hoppadietz, "Kult". In: D. D. Mölder/ S. Wolfram (Hrsg.) Schlüsselbegriffe der Prähistorischen Archäologie. Tübinger Archäologische Taschenbücher 11 (Münster) 133-137.
- Imhoof-Blumer 1902 F. Imhoof-Blumer, Kleinasiatische Münzen. Bd. I-II. (Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Institutes; 3) (Wien).
- Işık 1996 F. Işık, "Zum Ursprung lykischer Felsheiligtümer", Fremde Zeiten, Festschrift für Jürgen Borchardt zum sechzigsten Geburtstag am 25. Februar 1996 dargebracht von Kollegen, Schülern und Freunden I, 51-64.
- Jacoby 1962 F. Jacoby, Die Fragmente der griechischer Historiker (Leiden)
- Johannsen 2002 N. Johannsen, "Tyche", DNP XII/1 (Stuttgart), 936-939.
- Jones 1960 D. M. Jones, Lydian Studies. Lydiaka by Alfred Heubeck, The Classical Review, New Ser., Vol. 10, No. 3, 1960, 245-246.
- Jones 1976 C. P. Jones, The Plancii of Perge and Diana Planciana. HarvStClPhil, Vol. 80, Harvard University, 231-237.

- Kaletsch 1980 H. Kaletsch, “Daskalopetra. Ein Kybeleheiligtum auf Chios”, in: F. Krinzinger – B. Otto – E. Walde-Psenner, Forschungen und Funde. Festschrift Bernhard Neutsch, Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft 21 (Innsbruck) 223–235.
- Kamm 2006 A. Kamm, Julius Caesar, A life (Löwen).
- Karahan 2018 G. Karahan Bithynia Bölgesi’nde Kybele Kültü (yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) (Kocaeli).
- Karanastassi – Rausa 1992 P. Karanastassi- F. Rausa, “Nemesis” LIMC VI-I, 1992, 733-773.
- Karayaka 2007 N. Karayaka, Nuriye:Hellenistik ve Roma döneminde Pisidia Tanrıları (İstanbul).
- Kaygusuz 1980 İ. Kaygusuz, Perge Artemis’i İçin Bir Adak Yazıtı. Belleten, c. XLIV, 1980, Ankara, 249-254.
- Kiepert 1913 Karte von Kleinasien in 24 Blatt [map] Richard Kiepert. - 2. ber. Ausgabe - Berlin : Dietrich Reimer (Ernst Vohsen), 1913-1914.
- Körte 1899 A. Körte, “Kleinasiatische Studien. IV. Ein altphrygischer Tumulus bei Bosöyük”, (Lamunia. V. Inschriften aus Bithynien)”, Mittheilungen Des Kaiserlich Deutschen Archaeologischen Instituts, 24, (Atina) 1-45.
- Kozelj- Sodini 1981 T. Kozelj- J.-P. Sodini, “Carrières de marbre de la région

- de Saliari”, bkz. Randjean Yves, Des Courtils Jacques, Maffre Jean-Jacques, Salviat François, Jacquemin Anne, Muller Arthur, Mulliez Dominique, Garlan Yvon, Kozelj Tony, Sodini Jean-Pierre, Thasos. In: Bulletin de correspondance hellénique. Volume 105, livraison 2, 1981, 924-963 (961-963).
- Kraft 1972 K. Kraft, Das System der kaiserzeitlichen Münzprägungen in Kleinasien, IstForsch 29 (Berlin).
- Landwehr 1990 Ch. Landwehr, Die Sitzstatue eines bärtigen Gottes in Cherchel, in: B. Andreae (Hrsg.), Phryomachos-Probleme 1990, 101-122.
- Lane 1971 E.N. Lane, Corpus Monumentorum Religionis Dei Menis 1. (Leiden).
- Lane 1990 E.N. Lane, “Men”, Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt. 18:3, 2165 - 2178.
- Ley 1997 A. Ley, “Athena”, DNP II (Stuttgart) 160-167.
- Ley 1997b A. Ley, “Demeter”, DNP III (Stuttgart), 420-426.
- Ley 1998 A. Ley, “Hera”, DNP V (Stuttgart), 357-361.
- Lochman 2003 T. Lochman, Studien zu kaiserzeitlichen Grab- und Votivreliefs aus Phrygien (Basel).
- Lurker 2005 M. Lurker, The Routledge Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons (London).

- Magie 1953 D. Magie, “Egyptian Deities in Asia Minor in Inscriptions and on Coins” *AJA* 57, 1953, 163–187.
- Mehrlein 1959 R. Mehrlein, “Drei”, *Reallexikon für Antike und Christentum*, Bd. 4, (Stuttgart) 269–310.
- Merkelbach 1985 R. Merkelbach, “Nikaia die Rankenreiche (Ελικωρη)”, *Epigraphica Anatolica*, V, 1985, 1-3.
- Merkelbach 1987 R. Merkelbach; Nikaia in der römischen Kaiserzeit, (Opladen) (Geisteswissenschaften/ Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften; Vorträge, G 289).
- Mansel 1984 A. M. Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi* (Ankara).
- Madsen 2016 J. M. Madsen: “Who Introduced the Imperial Cult in Asia and Bithynia? The Koinon’s Role in the Early Worship of Augustus”, bkz.: *Kaiserkult in den Provinzen des Römischen Reiches: Organisation, Kommunikation und Repräsentation* (Berlin – Boston) (21-35).
- Meriç 2013 A. E. Meriç, *Metropolis İonia. III, Ana Tanrıça Kutsal Mağaraları* (İstanbul).
- Ekin-Meriç – Dreyer 2019 A. Ekin- Meriç- B. Dreyer, “Eine Statuenbasis mit Ehreninschrift für den Asklepiospriester P. Claudius Calpurnianus” *GEPHYRA* 17, 2019, 183-188.
- Meyer 1899 E. Meyer, “Bithynia”, *RE* (Paulys Real Encyclopaedie der classischen Altertumswissenschaft 3), (Stuttgart), 507-524.

Meyer 1925	Ph. Meyer, Die Grenzen der Hellenistischen Staaten in Kleinasien (Leipzig).
Michalowski 2008	P. Michalowski, "The Mortal Kings of Ur: A Short Centry of Divine Rule in Ancient Mesopotomia", bk.: N. Brisch (ed.) Religion and Power Divine Kingship in the Ancient World and Beyond, 33-46.
Mionnet 1830	Mionnet, Theodore-Edme, Description de médailles antiques grecques et romaines avec leur degré de rareté et leur estimation. (Paris).
Mitchell 1993	St. Mitchell, Anatolia: land, men, and gods in Asia Minor (New York).
Moncrieff 1909	P. D. Scott-Moncrieff, "De Iside et Osiride" JHS 29, 1909, 79-90.
Morris-Goodison 1998	C. Morris-L. Goodison, Ancient Goddesses. The Myhts and the Evidence (London).
Naumann 1983	F. Naumann, Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst, İstMitt Beiheft, 28 (Tübingen).
Nikolayidis 2016	H. Nikolayidis, Antik Kaynaklar Ve Epigrafik Veriler Işığında Bilecik İli Tarihi Coğrafyası (M.Ö. 6. Yüzyıldan Roma İmparatorluk Dönemi Sonuna Kadar) Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Edirne).
Nilsson 1941	M. P., Nilsson, Geschichte der griechischen Religion, (München).

- Nilsson 1950. M. P., Nilsson, Geschichte der griechischen Religion II, Die hellenistische und römische Zeit (München).
- Nohlen- Radt 1977 K. Nohlen- W. Radt, Kapıkaya. Ein Felsheiligtum bei Pergamon, AvP XII (Berlin).
- Öztürk 2011 H. S. Öztürk, “Nikaia’dan (Bithynia) Yeni Yazıtlar I”, Arkeoloji ve Sanat Dergisi, Sayı: 137, (İstanbul) 147-154.
- Özkan 2016 E. B.Özkan, “Antik Literatürde Örneklerle Akdeniz Dünyasında Kybele Kültü”, bkz.: ir Doctus Anatolicus : Studies in Memory of Sencer Şahin = Sencer Şahin Anısına Yazılar / edited by / yayıma hazırlayanlar: Burak Takmer, Ebru N. Akdoğu Arca, Nuray Gökalp Özdi (İstanbul) 657-681.
- Özmen 2016 S.S. Özmen, “Anadolu’da Ana Tanrıça Kybele Kültü”, Humanitas, 4 (7), 381-397.
- Özyiğit 2007 Ö. Özyiğit, Die jüngsten Ausgrabungen in Phokaia, in: L. A. Hörricht (ed.), Kyme e l’Eolide da Augusto a Costantino. Atti dell’incontro internazionale di studio Missione archeologica italiana, Napoli, 12–13 dicembre 2005 (Neapel 2007) 21–44.
- Özyiğit – Erdoğan 2000 Ö. Özyiğit – A. Erdoğan, Les sanctuaires de Phocée à la lumière des dernières fouilles, in: A. Hermay – H. Tréziny (Hrsg.), Les cultes des cités phocéennes. Actes du colloque international Aix-en-Provence/Marseille 4–5 juin 1999, Études massaliètes 6 (Aix-en-Provence 2000) 11–23.

- Öztürk 2010 B. Öztürk, B.Roma İmparatorluk Çağı Küçükasyasında Dionysos Kültü (İstanbul).
- Öztürk vd. 2012 H. S Öztürk,-F.Dönemz-Öztürl-B. Öztürk. C. Pilneveli-S. Kılıç (2012). “Nikaia Egemenlik Alanı Epigrafik-Tarihi Coğrafi Yüzey Araştırması Çalışmaları (Bithynia) 2011”, Haberler, Sayı: 33 (İstanbul) 36-37.
- Öztürk 2013 H. S. Öztürk, Nikaia’dan Yeni Yazıtlar IV: İznik Arkeoloji Müzesi (Bursa), New Inscriptions from Nicaea IV: Iznik Archaeological Museum (Bursa) Cedrus I (Antalya) 293-298.
- Öztürk –Pilneveli 2013 H. S Öztürk,-. C. Pilneveli- (2013). “Nikaia Egemenlik Alanı Epigrafik-Tarihi Coğrafi Yüzey Araştırması Çalışmaları 2012”, Haberler, Sayı: 35, (İstanbul) 41-42.
- Öztürk 2015 H.S. Öztürk , Nikaia’dan Yeni Yazıtlar IV, New Inscriptions from Nicaea IV Cedrus III (Antalya) 257-167.
- Öztürk vd. 2015 H. S Öztürk,-M. B. Çizmecioğlu, “Nikaia (Bithynia) Egemenlik Alanı Epigrafik-Tarihi Coğrafi Yüzey Araştırması Çalışmaları 2014”, Haberler, Sayı: 39, (İstanbul) 46-47.
- Öztürk 2017 H.S. Öztürk, “Zeus Bronton Kült Alanı”, Aktüel Arkeoloji 60, 28–29.
- Öztürk vd. 2017 Öztürk, H. S.-. E. Demirhan-Öztürk-A. Gündüz- H. Nikolayidis- (2017). “Nikaia (Bithynia) Egemenlik Alanı Epigrafik-Tarihi Coğrafi Yüzey Araştırması Çalışmaları 2016”, Haberler, Sayı: 43, (İstanbul) 41-42.

- Öztürk vd 2018 H.S. Öztürk, E.Demirhan- Öztürk- H. Nikolayidis- A.Gündüz, Nikaia'dan Yeni Yazıtlar VII - New Inscriptions From Nikaia VII", *Tüba-Ar* 22 (2018) 231-243.
- Parlak 2012 S. Parlak, Antik Dönem Anadolu Kültleri ve Kült Merkezleri. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Güzel Sanatlar Genel Müdürlüğü (Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi) (Ankara).
- Petrakous 1979 B. X. Petrakous, "Kephalion a' Anaskaphe Ramonountos Hypo Basileiou, *Praktika* 1979, 1-26.
- Pfeiffer 2013 St. Pfeiffer, "Das Opfer für das Heil des Kaisers und die Frage nach der Praxis von Kaiserkult und Kaiserverehrung in Kleinasien, bkz.: Th. Schmeller, M. Ebner und R. Hoppe (ed.), *Die Offenbarung des Johannes. Kommunikation im Konflikt (Quaestiones disputatae 253)* (Freiburg- Basel – Wien) 9–31.
- Picard 1961 Ch. Picard, "Sabazios, Dieu Thraco-Phrygien: Expansion et aspects nouveaux de son culte" *RA* 54, 1961, 131-132.
- Pirson vd. 2015 F. Pirson – G. Ateş – B. Engels, "Die neu entdeckten Felsheiligtümer am Osthang von Pergamon – ein innerstädtisches Kultzentrum für Meter-Kybele? ", in: K. Sporn – S. Ladstätter – M. Kerschner (Hrsg.), *Natur – Kult – Raum. Akten des internationalen Kolloquiums Paris-London-Universität Salzburg, 20.–22. Jänner 2012*, *ÖAI Sonderschr.* 51 (Wien 2015) 281–301.

Polat 2013	G. Polat, “Thrakia’da Ana Tanrıça Kültü”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Edirne).
Preller 1984	L. R. Preller, Theogonie und Götter (Berlin).
Price 2004	S. R. F. Price, Ritüel ve İktidar, Küçük Asya’da Roma İmparatorluk Kültü (İstanbul).
Price 1977	M. Price, Coins and their cities: architecture on the ancient coins of Greece, Rome, and Palestine (London).
Ramsay 1890	W.M. Ramsay, “The Historical Geography of Asia Minor”, Royal Geographical Society Supplementary Papers, vol. 4 (London).
Ramsay 1895	W.M. Ramsay, Cities and Bishoprics of Phrygia, vol .I, (Oxford).
RG	W. H. Waddington, Recueil général des monnaies grecques d'Asie Mineure. Continué et complété par E. Badelon et Th. Reinach. Vol. 3 Nicee et Nicomedie (Paris 1910).
Roeder 1920	L. Roeder, “Sarapis”, PWRE I A2 (Stuttgart) 2394-2426.
Roller 1999	L. Roller, In Search of God the Mother. The Cult of Anatolian Cybele (Berkeley).
Roller 2004	L.E. Roller, Ana Tanrıça’nın İzinde, Anadolu Kybele Kültü çev. Betül Avunç (İstanbul).

Rolley 1964	C. Rolley, "Sculptures Nouvelles a l'agora de Thasos. Fouilles de 1962 et de 1963", BCH 88, 496-524.
Rose 1958	H. J., "Divine Names in Classical Greece", HarvTheolR, Vol. 51, No. 1, 1958, 3-32.
RPC IX (Online)	Roman Provincial Coinage
Rubensohn- Watzinger 1928	O. Rubensohn- C. Watzinger, "Die Daskaloptra aus Chios" AM LII, (Athen) 109-116.
Robert 1963	L. Robert, "Noms Indigènes Dans L'Asie-Mineure Gréco-Romaine. Bibliotheque Archeologique Et Historique De L'Institut Français D'Archeologie D'Istanbul. XIII" (Paris) 410-435.
Robert 1967	L. Robert, "Sur les inscriptions d'Éphésé", Revue de Philologie 41, 1967, 44-66.
Roscher 1884	W. H. Roscher, Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie, (Leipzig).
Rosenberg 2006	D. Rosenberg, Dünya Mitolojisi Büyük Destan ve Söylenceler Ontolojisi (Ankara).
Ruge 1936	W. Ruge, W., "Nikaia" RE (Paulys Real Encyclopaedie der classischen Altertumswissenschaft XVII (München) 218-245.
Sachs 2014	G. Sachs, Phokaia und seine Kolonien im Westen. Handelswege in der Antike, Antiquitates 63 (Hamburg).

Sancaktar 2019	H. Sancaktar, Arykanda I: Arykanda Akropolisi Kutsal Alanları ve Kültleri (Ankara).
Sarolta	A. Sarolta, “Sarapis”, DNP XI (Stuttgart), 445-448.
Saygı 2000	L. E. Saygı, Anadolu’da Serapis Kültü, (Ankara Üniversitesi, yayınlanmamış yüksek lisans tezi (Ankara).
Şahin 1973	S. Şahin, Neufunde von antiken Inschriften in Nikomedeia (İzmit) und in der Umgebung der Stadt (Münster).
Şahin 1976	S. Şahin, “Zeus Bennios”. Aus: Studien zur Religion und Kultur Kleinasien. Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65. Geburtstag am 28. Februar (Leiden) 771-790.
Şahin 1978	S. Şahin, Bithynia İncelemeleri. Inschriften Griechischer Stadte aus Kleinasien, Cilt: 7 (Bonn).
Şahin 1979	S. Şahin, Katalog der antiken Inschriften des Museums von İznik (Nikaia)=İznik Müzesi antik yazitlar kataloğu Teil (Kısım 1) (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien; Bd. 9) Cilt I. (Bonn).
Şahin 1981	S. Şahin, Katalog der antiken Inschriften des Museums von Iznik (Nikaia): Iznik Müzesi Antik Yazitlar Kataloğu. (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien; Bd. 10,1.) Cilt II, 1 (Bonn).
Şahin 1982	S. Katalog der antiken Inschriften des Museums von Iznik (Nikaia): Iznik Müzesi antik yazitlar kataloğu. (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien; Bd. 10,2.) Cilt II,2. (Bonn).

- Şahin 1987 S. Şahin, Katalog der antiken Inschriften des Museums von Iznik (Nikaia) : Iznik Müzesi Antik Yazıtlar Kataloğu. (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien; Bd. 10,3) (Testimonia). Şahin,S., “Katolog des Antiken Inschriften des Museums von İznik (Nikaia)”, Cilt II, 3 (Bonn).
- Şahin 1987a S. Şahin, “Yazıtların Diliyle İznik’te (Nikaia) Tarih”, V. Araştırma Sonuçları Toplantısı I(Ankara), 371-372.
- Şahin 1986 S. Şahin “Phrygia Epiktetos” AST IV, 1986, 265-267.
- Şahin 2001 N. Şahin, Zeus'un Anadolu Kültürleri (Antalya).
- Şahin 2002 N. E. A. Şahin, Lykia İncelemeleri I. “Oniki Tanrı’ya Adanmış Adak Stelleri, Lykia’da Bir Geçdevir Kültü; Dodekatheoi”, İstanbul, 2002, 110-125.
- Şahin 2004 S. Şahin, “Hellenistik Roma Çağlarında İznik /Nikaia”, I. Akbaygil – H. İnalcık (eds.)Tarih boyunca İznik. I. Uluslararası İznik/Nicaea Sempozyumu, 1-4 Kasım 2000 (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları. Sanat yayın; 83) (İstanbul) 3-23.
- Şahin vd. 2008 M. Şahin, “İznik Yüzeyaraştırması”, 25. AST, Cilt 1, Çanakkale, 28 Mayıs – 1 Haziran 2007, 11-20.
- Şahin 2009 M. Şahin, “Sikke Betimlerine Göre Roma Çağı Nikaia’sında (İznik) Yapı Programı”, Bursa Araştırmaları 26, 15-21.
- Şahin 2017 M. Şahin, Nikaia’nın Kayıp Apollon Tapınağı", Bursa'da Zaman 23, Temmuz, (Bursa) 52-53.

- Şahin 2017b M. Şahin, Abdulvahap Sancaktar Tepesi: Sondaj Kazıları Bursa (Nikaia Araştırmaları; 1) (Bursa).
- Şahin 2018 M. Şahin, “İznik Gölü Bazilika Kazıları 2017-2018”, TINA Denizcilik Arkeoloji Dergisi 10, 118-126.
- Schauenburg 1994 B. F. Schauenburg, “Die Lykischen Zwölfgötter-Reliefs”, AMS, Band 13, Bonn, 1994, 82-93.
- Scherf 2000 J. Scherf, “Nike”, DNP VIII (Stuttgart), 906-908.
- Scherrer – Trinkl 2006 P. Scherrer – E. Trinkl, Die Tetragonos Agora in Ephesos. Grabungsergebnisse von archaischer bis in byzantinische Zeit. Ein Überblick. Befunde und Funde klassischer Zeit, FiE 13, 2 (Wien 2006).
- Schilling 2016 R. Schilling, “Apollo”, Lale Arslan (çev.), Yves Bonnefoy, Dinler ve mitoloji Sözlüğü 1. (İstanbul).
- Schimpf 2018 F. Schimpf, “Raumschemata griechischer ‚Naturheiligtümer‘. Separierte Naturmale und die additive Sakralisierung natürlicher Elemente”. In: Naturvorstellungen im Altertum: Schilderungen und Darstellungen von Natur im Alten Orient und in der griechischen Antike. Editörler: Florian Schimpf, Dominik Berrens, Katharina Hillenbrand, Tim Brandes, Carrie Schidlo (Oxford) 209-230.
- Schimpf 2019 F. Schimpf, “Sakrale Landschaften Zum Umgang mit Natur in Stadtrandzonen”, bkz.: B. Engels, S. Huy, Ch. Steitler (ed.), Natur und Kult in Anatolien, BYZAS 24 (İstanbul) 355-367.

- Schindler 1978 J. Schindler, RE (Paulys Real Encyclopaedie der classischen Altertumswissenschaft) Suppl. XV 1978, 999-1001.
- Schipporeit 2013 S. Th. Schipporeit, Kulte und Heiligtümer der Demeter und Kore in Ionien (Byzas; 16) (İstanbul).
- SEG Supplementum Epigraphicum Graecum.
- Schneider-Karnapp 1938 A.M. Schneider, Die Stadtmauer von Iznik (Nicaea) Berlin : (Istanbuler Forschungen; 9) (Berlin).
- Schwabl 1978 H. Schwabl, RE (Paulys Real Encyclopaedie der classischen Altertumswissenschaft) Suppl. XV, 1978, 999-1001.
- Schwarzer 2014 H. Schwarzer, "Attaloslar ve Hükümdarlar Kültü = The Ruler Cult of the Attalids", bkz.: F. Pirson – A. Scholl (ed.), Anadolu'da Hellenistik Bir Başkent = A hellenistic capital in Anatolia (İstanbul) 404-419.
- Schwertheim 1978 E. Schwertheim, "Denkmäler zur Meterverehrung in Bithynien und Mysien" in: Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens: in: Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65. Geburtstag am 28. Februar 1976 / bkz. von Sencer Şahin, Elmar Schwertheim, Jörg Wagner (Leiden) 791-837.
- SNG 1944 SNG Kopenhagen. The Royal Collection of Coins and Medals. Danish National Museum, vol.18. Bosphorus - Bithynia. Kopenhagen 1944.

SNG v. Aulock	SNG Deutschland. Sammlung H.v.Aulock. Heft 1-18 mit einem Index (Heft 19). Berlin. 1957-1981.
Sourvinou 1970	C. Sourvinou, "A-TE-MĪ-TO and A-TE-MĪ-TE" <i>Kadmos</i> 9, 1970, 42-50.
Soykal-Alanyalı 2004	F. Soykal-Alanyalı, Wasser und Baum als Kultobjekte im Felsheiligtum am Panayırdağ, in: T. Korkut (Hrsg.), <i>Anadolu'da Doğdu. Festschrift Fahri Işık</i> (Istanbul) 701–709.
Stambaugh 1972	J. Stambaugh, Sarapis under the early Ptolemies, <i>EPRO</i> 25 (Leiden).
Steuding 1919	H. Steuding, <i>Griechische und römische Götter- und Heldensagen</i> (Berlin).
Stiehl 1963	R. Stiehl, "The Origin of the Cult of Sarapis" <i>History of Religion</i> 1, 1963, 21–33.
Strubbe 1997	J. Strubbe, "Greek Epitaphs of Asia Minor", <i>IK</i> 52, 1997.
Süß 1999	J. Süß, <i>Kaiserkult und Stadt-Kultstätten für römische Kaiser in Asia und Galatia</i> (München).
Takács 1995	S. A. Takács, Isis and Sarapis in the Roman World, <i>EPRO</i> 124 (1995).
Talloon 2015	P. Talloon, <i>Cult in Pisidia: religious practice in southwestern Asia Minor from Alexander the Great to the rise of Christianity</i> (Studies in eastern Mediterranean archaeology; 10) (Turnhout).

- Taylor 1975 L.R. Taylor, The divinity of the Roman Emperor (Philadelphia).
- Texier 2002 Ch. Texier, Küçük Asya (Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi), Cilt: 1, (Ankara).
- Tharaemer 1896 Tharaemer, "Asklepios", RE II,2, München 1896, 1680-1683.
- Thomas 2004 C. M. Thomas, The »Mountain Mother«: The Other Anatolian Goddess at Ephesos, in: G. Labarre (Hrsg.), Les cultes locaux dans les mondes grec et romain. Actes du colloque de Lyon, 7–8 juin 2001, Collection de l'Institut d'archéologie et d'histoire de l'antiquité 7 (Lyon 2004) 249–262.
- Thomson 1995 G.Thomson, Tarih Öncesi Ege I, (İstanbul).
- Togan 2018 S. Togan, Nikaia Kıyı Şeridi Sualtı Kalıntıları, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Bursa).
- Tripp 1974 Tripp, E., The Meridian Handbook of Classical Mythology, (New York).
- Türkan 2012 A. Türkan, "Men, Mensis, Moon. Ay Tanrı Men, Özellikleri ve Kültü",in: Ömer Çapara'a Armağan, ed. Turgut Yiğit, Mehmet Ali Kaya, Ayşen Sina (Ankara) .
- Tulunay 1980 E.T. Tulunay, Darstellungen der Artemis als Jägerin aus Kleinasien (Doktora Tezi) (Mainz).

- Turcan 1998 R. Turcan, The Gods of ancient Rome: Religion in everyday life from archaic to imperial times (Edinburgh).
- Ulugün vd. 2007 F. Y. Ulugün-M. Bakan- T. Aksoy, Roma dönemi Bithynia. Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Tarih Araştırmaları Çalışma Grubu (KYOD Tarih Yayınları; no. 5) (Kocaeli).
- Umar 1993 B. Umar, Türkiye’deki Tarihsel Adlar. Ankara, 1993.
- Umar 2004 B. Umar, Bithynia; Bir tarihsel coğrafya araştırması ve gezi rehberi, (İstanbul).
- Vernant 1991 J. P. Vernant, Mortals and immortals: Collected essays. (New Jersey).
- Vermaseren 1977 M. J. Vermaseren, Cybele and Attis: the myth and the cult (London).
- Vermaseren 1987 M.J: Vermaseren, Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCAA) I. Asia Minor (Leiden).
- Voutrias vd. 1997 E. Voutrias vd., “Zeus” LIMC VIII-1, (Münih) 310-374.
- Waddington 1972 W.H. Waddington - P. Le Bas, Inscriptions Grecques et Latines Recueillies en Asie Mineure (Paris).
- Walbank 1981 M.B. Walbank, “Artemis Bear-Leader”, The Classical Quarterly Vol. 31, No. 2 (1981), 276-281.
- Weiser 1983 W. Weiser, Katalog der bithynischen Münzen der Sammlung des Instituts für Altertumskunde der

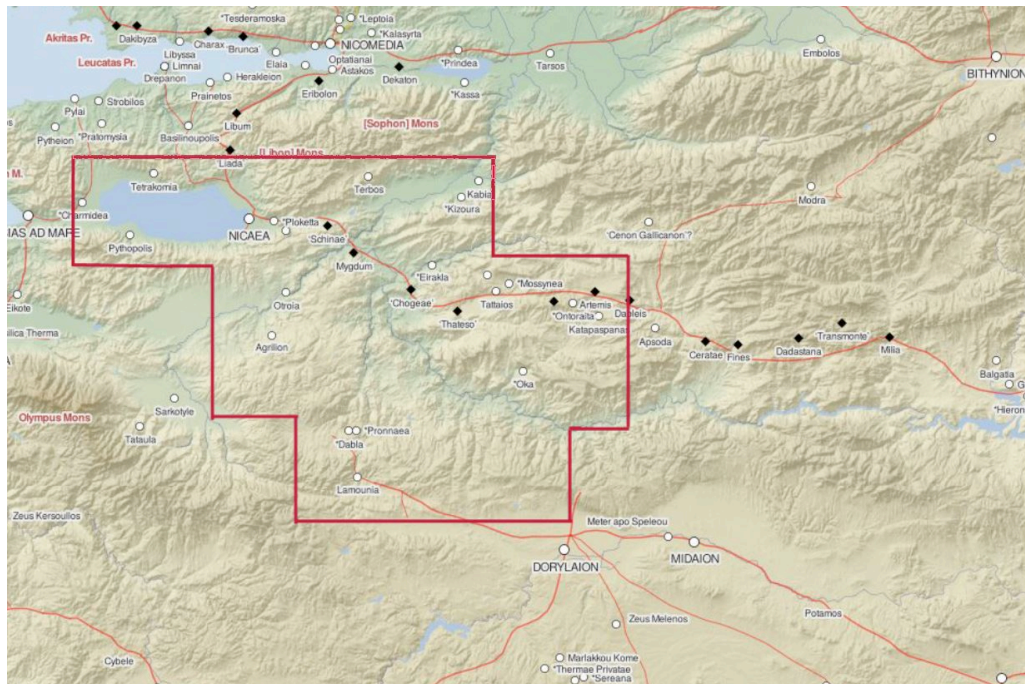
- Universität zu Köln. 1. Nikaia. Mit einer Untersuchung der Prägesysteme und Gegenstempel. (Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften. Papyrologica Coloniensia;11, 1) (Opladen).
- Wernicke 1895 K. Wernicke, “Artemis”, RE II, 1, Suppl. 1336–1440.
- Wiegand 1904 Th. Wiegand, Th., “Reisen in Mysien”, AM, 29, (Athen) 254-339.
- Wilde 1999 W. L. Wilde, On The Trail Of The Women Warriors (London).
- Williams 2000 J. Williams, “Neokoros” DNP VIII, (Stuttgert) 827-828.
- Winter 1994 E. Winter, “Ptolemaic Rulers”, bkz.: J. Herrmann - E. Zürcher (ed.), History of Humanity III. From the Seventh Century BC to the Seventh Century AD. (1994).
- Witt 1971 R. E. Witt, Isis in the Graeco-Roman World (London).
- Witulski 2007 Th. Witulski, Kaiserkult in Kleinasien: die Entwicklung der kultisch-religiösen Kaiserverehrung in der römischen Provinz Asia von Augustus bis Antoninus Pius (Göttingen).
- Yalman 1986 B. Yalman, “İznik Tiyatro Kazısı 1985”, KST 8/II (Ankara) 233-257.
- Zimmermann 2002 K. Zimmermann, “Telesphoros”, DNP XII/1 (Stuttgart). 96.

LEVHALAR LİSTESİ

- Levha I.a.:** Araştırma Bölgesine Toplu Bakış. <http://dare.ht.lu.se/places/23507.html> (15.08.2019)
- Levha I.b.:** Dionysos'a adanan adak stelleri ve dağılımı. B. Sikorski/ Uygulayan
- Levha II.a.:** Birçok Tanrıya adanan adak stelleri ve dağılımı. B. Sikorski/ Uygulayan
- Levha II.b.:** Apollon'a adanan adak stelleri ve dağılımı. B. Sikorski/ Uygulayan
- Levha III.a.:** Asklepios'a adanan adak stelleri ve dağılımı. B. Sikorski/ Uygulayan
- Levha III.b.:** Zeus'a adanan tüm adak stelleri ve dağılımı. B. Sikorski/ Uygulayan
- Levha IV.a.:** Epiet'lere göre Zeus'a adanan tüm adak stellerin dağılımı. B. Sikorski/ Uygulayan
- Levha IV.b.:** Kybele'ye adanan tüm adak stelleri ve dağılımı. B. Sikorski/ Uygulayan
- Levha V.a.:** Demeter'e adanan adak stelleri ve dağılımı. B. Sikorski/ Uygulayan
- Levha V.b.:** Nikaia'da tespit edilen kült alanları ve buluntu yerleri. B. Sikorski/ Uygulayan
- Levha VI.a.:** Nikaia Tanrılarını gösteren coğrafi yayılım B. Sikorski/ Uygulayan
- Levha VI.b.:** Bazilika yapısının 2016 sezonu çalışmaları sırasındaki havadan görünümü (solda), kazılar ve taş temizliği sonrasında yapının 2017 sezonu sonundaki görünümü (sağda) (Şahin 2018, res.14.)
- Levha VII.a.:** Zeus büstleri ve üzerinde durdukları altarlar (Rekonstrüksiyon) (Akyürek-Şahin 2014:134)
- Levha VII.b.:** Bir aediculaya ait bu üçgen alınlığın tympanonunda bir Men kabartması tasvir edilmiştir. Christof Berns (Fotoğraf)
- Levha VIII.a.:** Men kabartması (detaylı). Christof Berns (Fotoğraf)
- Levha VIII.b.:** Merdivenli Kaya. Mine Özkılınç (Fotoğraf)
- Levha IX.a.:** Nişli kaya, Detay (Şahin vd. 2008, res. 10)
- Levha IX.b.:** Herakles Kabartması. Mine Özkılınç (Fotoğraf)
- Levha X.a.:** Taşoz'da bulunan Herakles Kabartması (Kozelj- Sodini 1981, res. 72)
- Levha X.b.:** Rhamnous'ta bulunan Herakles Kabartması (Petrakous 1979, lev.3.a.)
- Levha XI.a.:** Abdülvahap Tepesi. Kaya üzerindeki nişli yapı. Mine Özkılınç (Fotoğraf)
- Levha XI.b.:** Abdülvahap Tepesi, niş alanından İznik Gölüne bakış. Mine Özkılınç (Fotoğraf)
- Levha XII.a.:** Sur duvarının İstanbul Kapı ve Göl Kapı arasında bulunan kule arası duvar cephesinde ve kulelerinde mantolamala amaçlı kullanılan büyük mimari bloklar Mine Özkılınç (Fotoğraf)
- Levha XII.b.:** Apollonia ad Rhyndakos'ta (Gölyazı) ortaya çıkan nişli alan. Mine Özkılınç (Fotoğraf)

LEVHALAR

Levha I

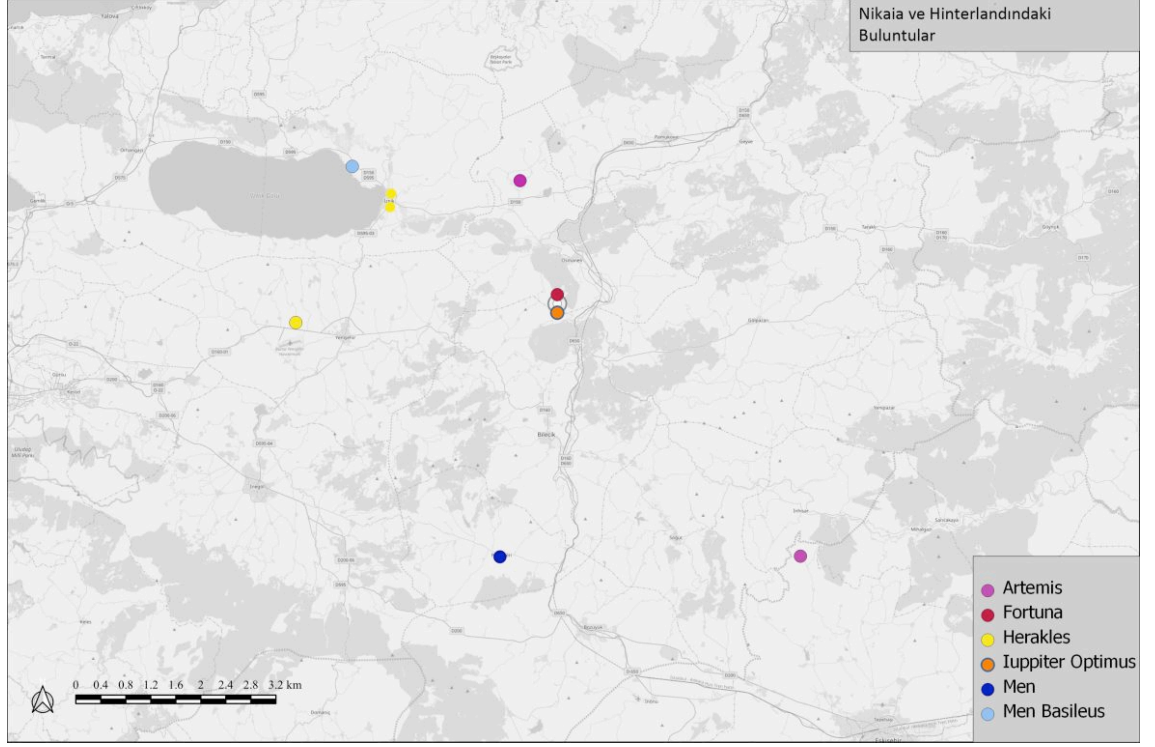

a. Araştırma Bölgesine Toplu Bakış

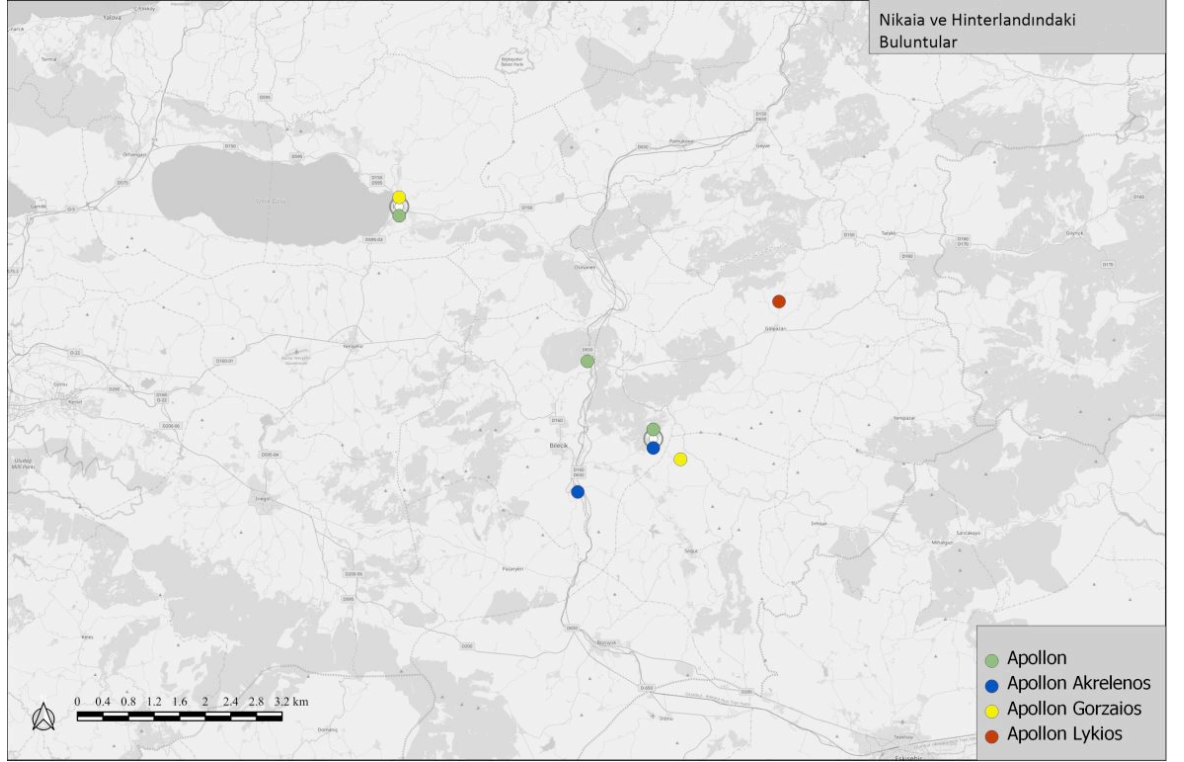

b.Dionysos'a adanan adak stelleri ve dağılımı.

Levha II

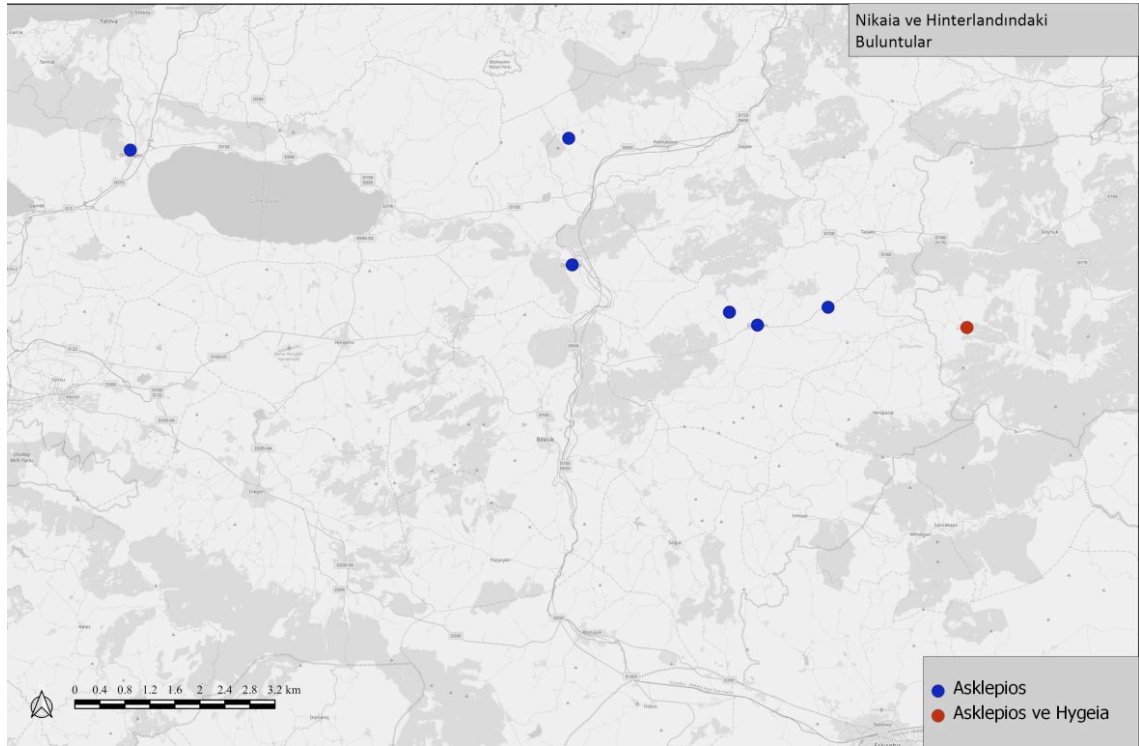

a. Birçok Tanrıya adanan adak stelleri ve dağılımı.

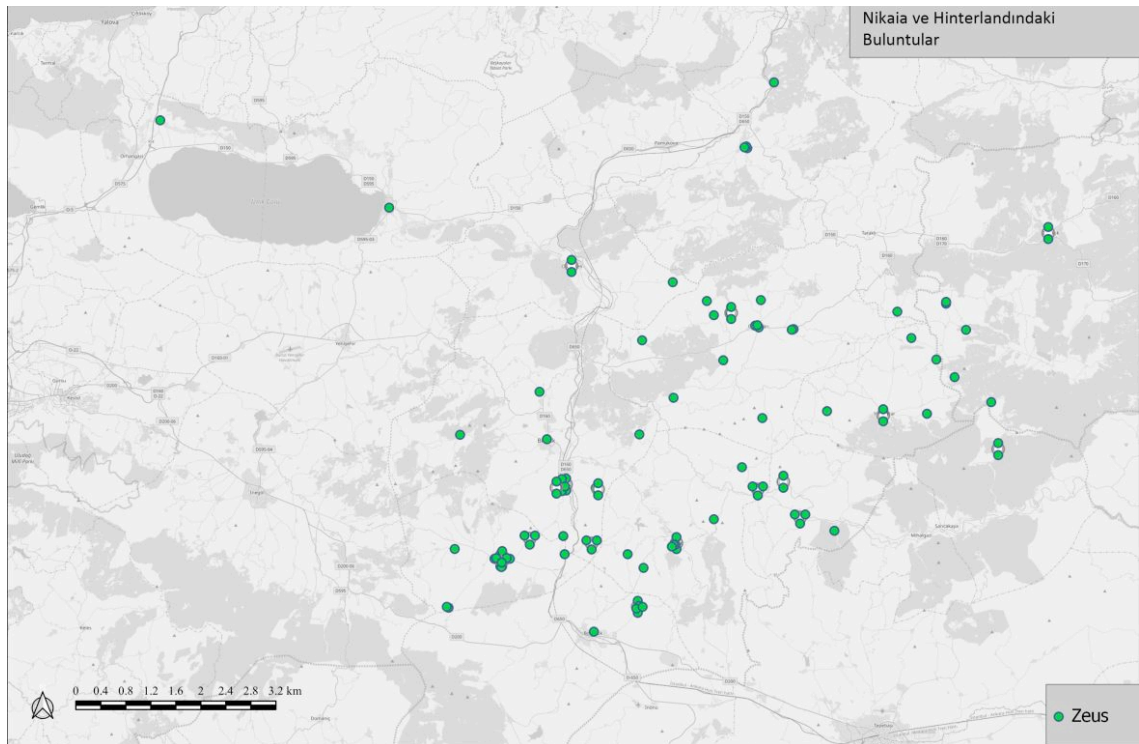

b. Apollon'a adanan adak stelleri ve dağılımı.

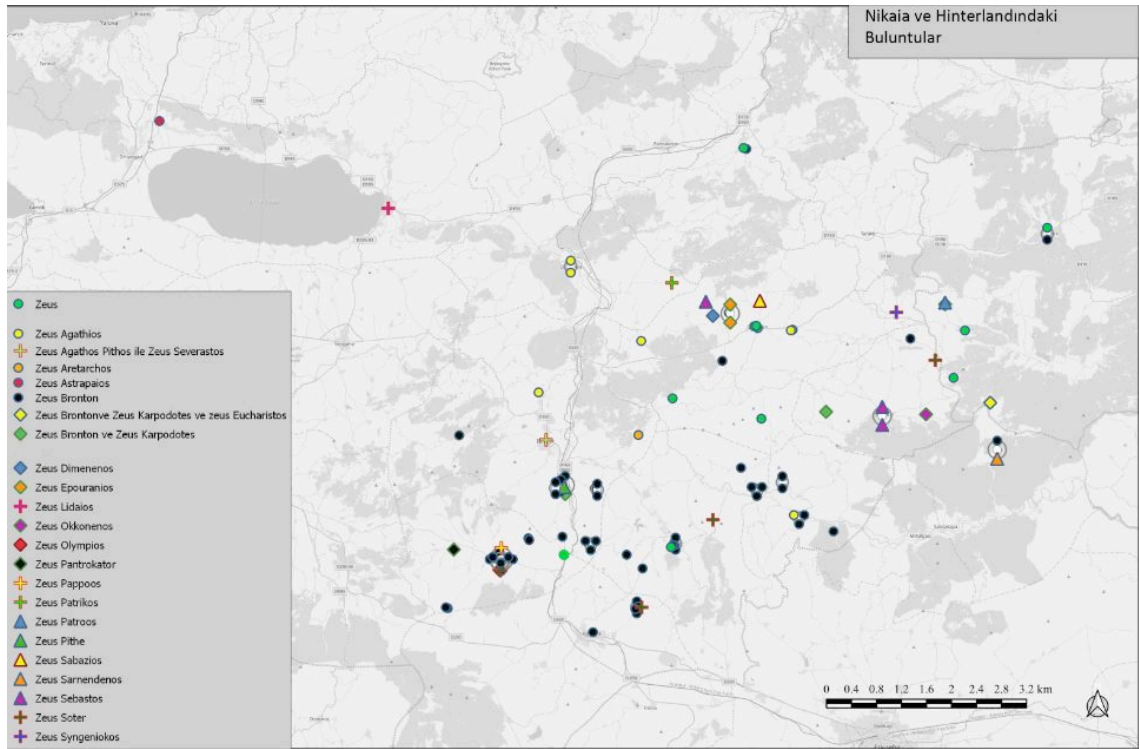
Levha III

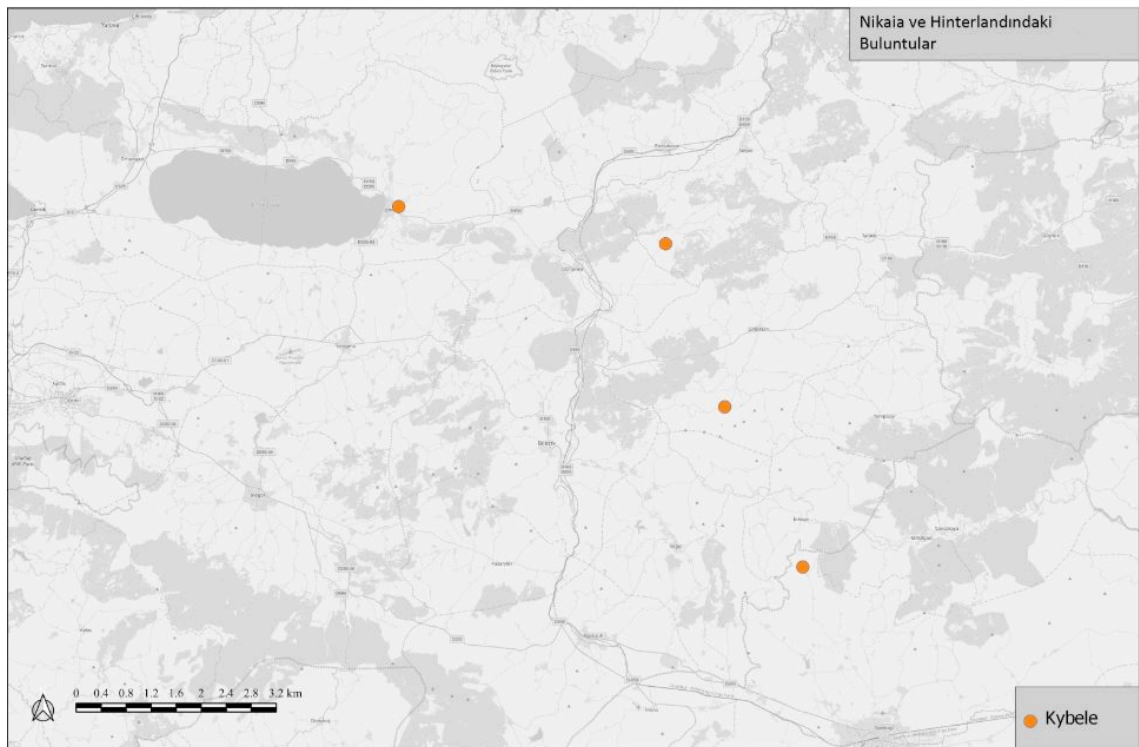
a. Asklepios'a adanan adak stelleri ve dağılımı.

b. Zeus'a adanan tüm adak stelleri ve dağılımı.

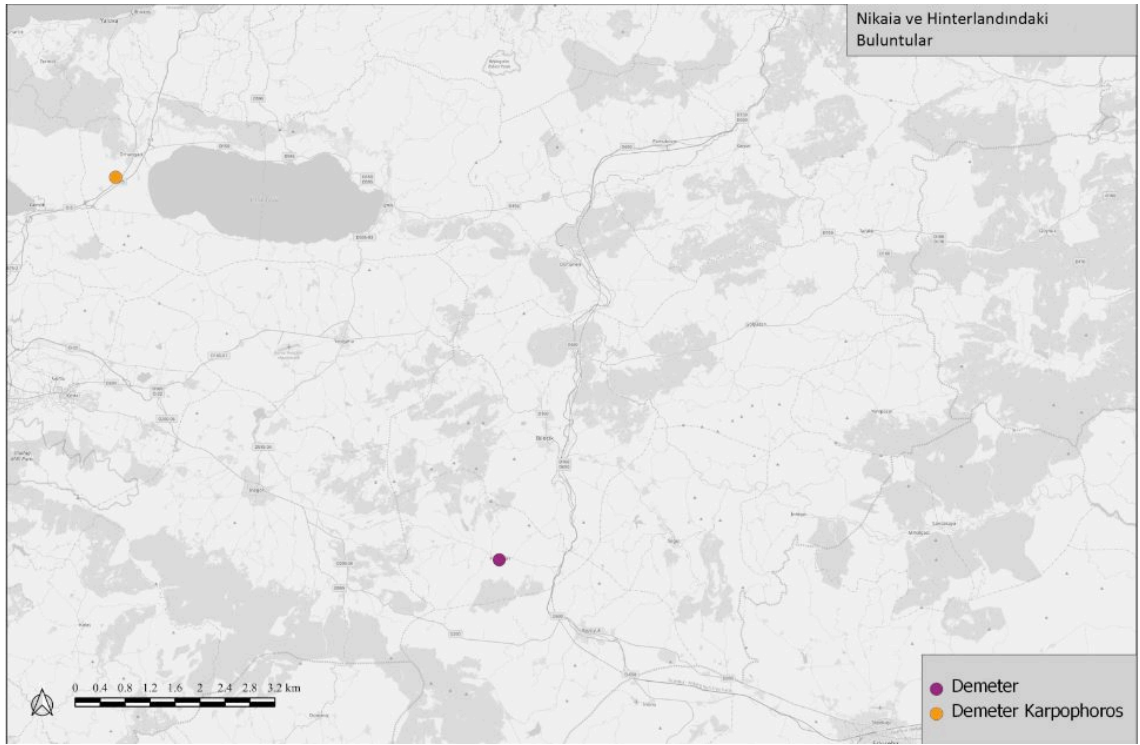

a. Epitet'lere göre Zeus'a adanan tüm adak stellerin dağılımı.

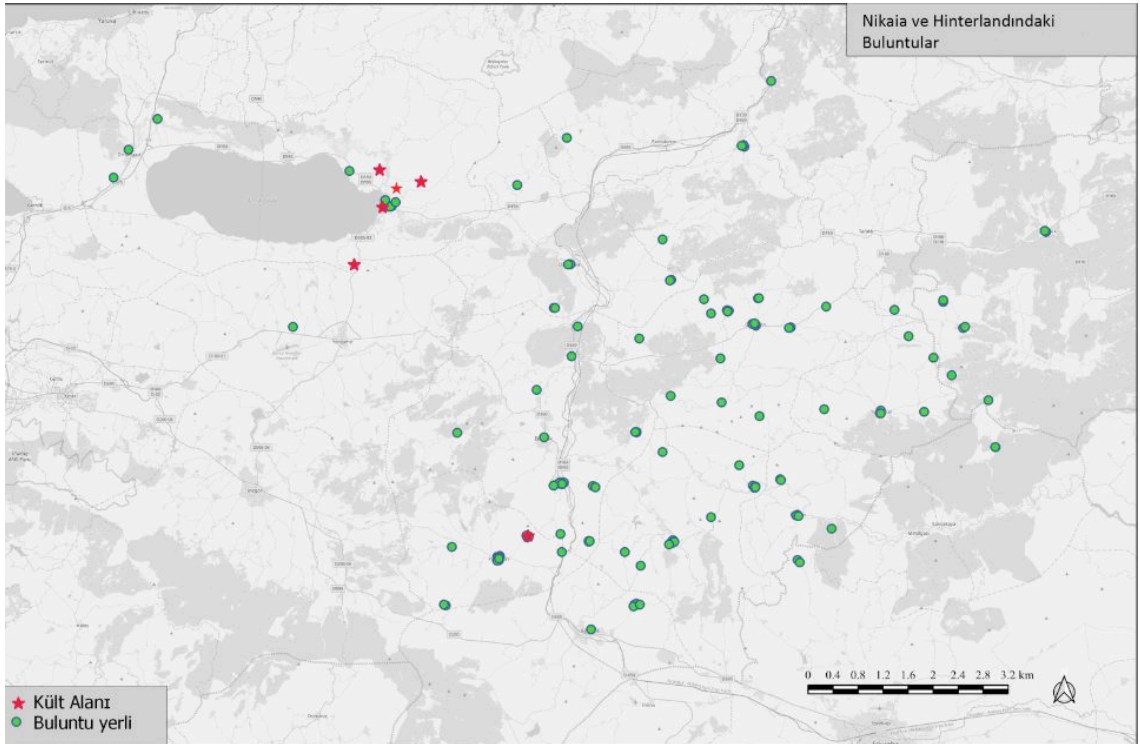

b. Kybele'ye adanan tüm adak stelleri ve dağılımı.

Levha V

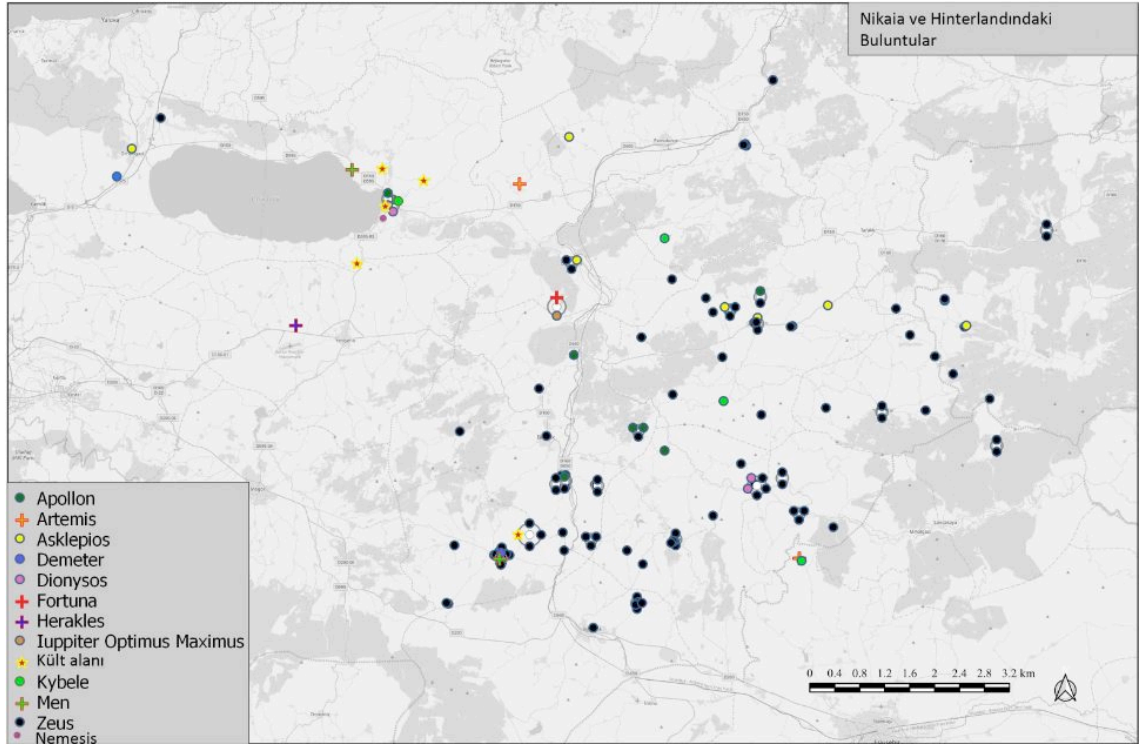

a. Demeter'e adanan adak stelleri ve dağılımı.

b. Nikaia'da tespit edilen kült alanları ve buluntu yerleri.

Levha VI

a. Nikaia Tanrılarını gösteren coğrafi yayılım

b. Bazilika yapısının 2016 sezonu çalışmaları sırasındaki havadan görünümü (solda), kazılar ve taş temizliği sonrasında yapının 2017 sezonu sonundaki görünümü (sağda).

Levha VII

a. Zeus büstleri ve üzerinde durdukları altarlar (Rekonstrüksiyon)

b. Bir aediculaya ait bu üçgen alınlığın tympanonunda bir Men kabartması tasvir edilmiştir.

a. Men kabartması, Detay

b. Merdivenli Kaya

a. Nişli kaya, Detay

b. Herakles Kabartması

a. Taşoz'da bulunan Herakles Kabartması

b. Rhamnous'ta bulunan Herakles Kabartması

Levha XI

a. Abdülvahap Tepesi. Kaya üzerindeki nişli yapı.

b. Abdülvahap Tepesi, niş alanından İznik Gölüne bakış

Levha XII

- a. Sur duvarının İstanbul Kapı ve Göl Kapı arasında bulunan kule arası duvar cephesinde ve kulelerinde mantolamala amaçlı kullanılan büyük mimari bloklar.

- b. Apollonia ad Rhyndakos'ta (Gölyazı) ortaya çıkan nişli alan.